

Vernieuwend werken

sporen van vermogen en onvermogen

Een socio-materiële studie over vernieuwing in de landbouw uitgewerkt voor
de westelijke veenweidegebieden

VERNIEUWEND WERKEN
sporen van vermogen en onvermogen

Dirk Roep

Een socio-materiële studie over vernieuwing in de landbouw
uitgewerkt voor de westelijke veenweidegebieden

Promotor: dr ir J.D. van der Ploeg, hoogleraar in de rurale sociologie

VERNIEUWEND WERKEN

sporen van vermogen en onvermogen

Dirk Roep

Een socio-materiële studie over vernieuwing in de landbouw
uitgewerkt voor de westelijke veenweidegebieden

Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van Wageningen Universiteit,
dr ir L. Speelman,
in het openbaar te verdedigen
op vrijdag 3 november 2000
des namiddags te 16.00 in de Aula.

983848

Tekstverwerking: i.s.m. Ans van der Lande
Druk: Grafisch Service Centrum Van Gils BV
Vormgeving omslag: Grafisch Atelier Wageningen

ISBN 90-5808-309-8

Een woord vooraf

Als je weinig taalgevoel hebt en gewoonlijk al veel moeite moet doen om je gedachten ordelijk op papier te zetten, sta je bij het schrijven van een proefschrift voor een enorme opgave. Dit heb ik me indertijd wel degelijk gerealiseerd toen mij in 1991 na 13 contracten in twee en een half jaar tijd een halve AIO-plaats bij de vakgroep rurale sociologie werd aangeboden. Maar ik was zo wel twee jaar onder de pannen en dat was toch doorslaggevend. Destijds was ik betrokken geraakt bij nog prille aanzetten tot vernieuwing van de landbouw in het Westelijk Veenweidegebied en dit verschaftte mij de ruimte om hier volop mee aan de slag te gaan. Ik heb zo een paar jaar intensief kunnen samenwerken met een bijzondere groep mensen en heb daar ook het nodige van opgestoken. Aan het schrijven van een proefschrift kwam ik echter niet of nauwelijks toe. Samen met mijn promotor had ik wel een opzet gemaakt, maar het ontbrak mij aan moed en bovenal aan overtuiging. In 1993 ben ik toch maar begonnen om een en ander op papier te zetten, maar toen was mijn AIO-tijd al om. Sedertdien heb ik tijd moeten maken om aan mijn proefschrift te kunnen werken; tijdens of naast mijn werk als toegevoegd onderzoeker of tussen de contracten door.

Inmiddels had ik me samen met mede-promovendi Mara Miële, René de Bruin en Han Wiskerke gestort op het lezen, bespreken en doorgronden van relevante literatuur. Dit heeft bijzonder verhelderend en ook stimulerend gewerkt. Het duurde enige tijd, maar al ploeterend kreeg ik helder voor ogen waar het met mijn verhaal naar toe moest. Zo sprak de Inleiding in *'Organizing modernity'* van John Law mij bijzonder aan. Niet alleen inhoudelijk, maar zeker ook qua schrijfstijl. Zo kon een wetenschappelijk werk wel degelijk boeiend, uitdagend en inspirerend zijn. Ik mocht dan wel geen begenadigd schrijver zijn, maar als ik dan toch een boek ging schrijven moest het op zijn minst een goed doordacht, niet te dik en goed leesbaar verhaal worden en bovenal mijn verhaal. Een werk dat anderen weer zou kunnen inspireren. Hiermee werd het voor mezelf, en daarmee mijn naasten, niet eenvoudiger. Niettemin is het werk gestaag gevorderd tot wat het nu is. Het is aan u lezer om te oordelen in hoeverre ik in mijn opzet ben geslaagd.

Ik zou Jan Douwe van der Ploeg willen bedanken voor het vertrouwen dat hij ondanks alles in mij bleef stellen en de ruimte die hij mij gaf om mijn eigen weg te gaan. Ook de collega's die de laatste twee jaar werk van mij hebben overgenomen wil ik bedanken. Bij hen die mij lief hebben kan ik mij alleen maar verontschuldigen voor wat ze hebben moeten doorstaan. Je moet wel veel van iemand houden om dat op te kunnen brengen.

Dirk Roep

Inhoudsopgave

In woord vooraf

v

Inleiding	1
Raamwerk voor een socio-materialistische analyse van technologie	3
Vernieuwen als het herordenen van een werkend geheel	8
Moderniseringsproject: institutionalisering van vermogen en onvermogen	14
De golfslag van vernieuwing, bestendiging, verstarring en weer vernieuwen	20
Naar een etnografie van vernieuwen	23
Een lange omweg	26

Landbouw op een keerpunt	29
Het vastlopen van het productivistische landbouwontwikkelingsmodel	30
Een drastische koersverlegging in het beleid: diversificatie	31
Het maximaliseren van productiviteit als norm	33
De reproductie van verscheidenheid	36
Vakmanschap en ondernemerschap: de dragers van diversificatie	41

Het bijzondere van veenweiden	47
Veenweiden als uitkomst van een bijzonder werkend geheel	47
Institutionalisering en neerslag van het vermogen tot landbouwbeoefening	51
Het produceren en vermarkten van boerenkaas	54
Moderniseringstraject: het bijzondere als sta-in-de-weg of ontkoppeling	64
Het weerbarstige en weerspannige van veenweidegebieden	68
Bijsturen en lapwerk: het moderniseringstraject loopt dood	74
<i>I De inpasbaarheid van het beheer van natuur en landschap: COAL</i>	75
<i>II Emissie-arm aanwenden: het eind van een traject</i>	79
<i>III ROC 'Zegveld': een verschuiving in agenda en rol</i>	82
Onvermogen om te vernieuwen	89

Ruimte om te vernieuwen	91
Voorbeschouwing: vernieuwing krijgt werkendeweg gestalte	91
Gedachtenvorming over een regiospecifieke wijze van landbouwbeoefening	96
<i>Vertaalslag naar het eigen bedrijf</i>	97
<i>De verbreiding van een nieuw discours</i>	100
<i>Met eigen ogen aanschouwen: een studiereis</i>	105
Medestanders binden aan de idee en institutionele inbedding	110
<i>Naar een meer scherpomlijnd beeld: verbijzondering als leidraad</i>	114
<i>Verbreiding naar Drie Hollandse Landbouworganisaties Overleg</i>	118
<i>Uitwerken van een organisatorisch-institutionele inbedding</i>	119
<i>Nadere oriëntatie en vooronderzoek</i>	120
<i>Aanvullend onderzoek en financiering</i>	121
<i>Opzetten van een studiegroep</i>	123

5 Verwerklijken van een idee	127
In en om de studiegroep: samenstelling en werkwijze	128
Een tussenbeschouwing: de studiegroep en de buitenwereld	135
Toewerken naar een scherpomlijnd ontwerp en agenda	137
Onderbouwing en verwerklijking in studiegroepverband	141
<i>Leren kennen van het bijzondere door registratie en uitproberen</i>	143
<i>Aanvullend onderzoek ter fundering van het streekeigene</i>	147
<i>Beschermen van merknaam, ontwerpen beeldmerk en opstellen reglement</i>	150
<i>Regelen van afzet en het oprichten van een coöperatie</i>	154
Een korte terugblik op het doorlopen vernieuwingstraject	158
6 Een slotbeschouwing	163
Noten	171
Literatuur	185
Summary	199
Curriculum Vitae	203

1 Inleiding

Vernieuwing, bestendiging, verstarring en weer vernieuwen

In december 1959 ben ik als tweejarige met het hele gezin van de oude boerderij bij het dorp Hollum naar de nieuwe boerderij in de polder verhuisd. Het sluitstuk van de ruilverkaveling op Ameland vormde voor ons een nieuw begin.

De voorheen sterk versnipperde mieden en grieën met vele greppels, slootjes, slenken en dôbbes waren omgevormd tot vlakke, grote rechthoekige kavels doorsneden met nieuw aangelegde sloten en verharde wegen. Ik herinner me nog de machtige bulldozer waarmee een stuk land naast onze nieuwe boerderij werd vlakgeschoven. In de nieuw ingerichte polder waren, volgens de inzichten van toen, nieuwe boerderijen van het zogeheten kop-hals-romp type gebouwd. Al het eigen land kwam bij de boerderij te liggen. Bij ons was dat indertijd 15 hectare.

De hollandse grupstallen boden plaats aan 17 melkkoeien, acht stuks jongvee, acht kalveren en twee paarden. Onder de in mijn ogen imposante kap van de schuur kon het hooi hoog worden opgetast. In de winter was dit hooivak een prachtige plek om te spelen. Aan een lang touw slingeren en dan een zachte landing maken in het losse hooi. Het vee in de stallen kon door luiken in de zoldervloer worden gevoerd. Bovenlangs liep een lange stang, waar elk hooiluik met een touw aan vast zat. Met een slinger kon je die stang ronddraaien, zodat je alle luiken in een keer opentrok. Dit was in huis te horen; het teken dat het melken voorbij was en de tafel gedekt kon worden. Door de open luiken steeg een warme stallucht op. Je zag de koeien onrustig op een portie hooi wachten. De grup achter de koeien had een klein gootje, die was afgedekt door een houten plank met gaten. Hier zakte de gier doorheen. Door de flauw aflopende goot stroomde de gier naar het *jarregat* achter de schuur. De *dóng* werd met een *dód* naar de mesthoop op de gierkelder gereden. De koeien werden met de hand gemolken. Mijn oudere broers moesten van jongs af aan mee melken. Als jongste kon ik me er met een of hooguit twee koeien vanaf maken. De bussen met melk werden aan de weg gezet en door de melkrijder naar de zuivelfabriek in Hollum gebracht.

Het bedrijf had in opzet een gemengd karakter. In het begin hadden we naast het grasland ook een hoekje bouwland voor aardappelen, rogge, voederbieten en wat haver voor de paarden. De aardappelen werden met de hand geroid. Het graan werd eerst in schoven op het land gezet. Voor het dorsen kwam een machine over van de vaste wal. De voederbieten werden vermalen en aan de melkgevende koeien gevoerd. Het werk op het land werd met twee paarden gedaan: maaïen, schudden, sweelen, ploegen, enz. Soms vroeg dit werk ook vele handen. Dan werd er voor koffie, brood en koek gezorgd. Het gras werd gedroogd tot hooi, op het land geopperd en later in de schuur opgetast. Een deel van het gras werd nat ingekuild

2 Vernieuwend werken

in betonnen silo's achter de schuur. Hooi ruikt lekker, maar natte kuil heeft een zeer indringende geur die lang aan je blijft hangen. Wanneer mijn vader naar een feestje of vergadering ging, moest hij van mijn moeder eerst zijn handen opfrissen met wat *eau de Cologne*.

Voor mij als peuter was alles nieuw, ik wist niet beter. Voor mij was er geen breuk met een vertrouwde en zo *vanzelfsprekende manier van leven en werken*. Ik kon de nieuwe manier van leven en werken vanuit een terugblik niet toetsen aan de oude manier, zoals de ouderen dat vaak deden. Zij verhaalden over bijzondere, soms aangename, soms minder plezierige belevenissen nauw verbonden met de oude manier van doen. Over het afscheid van eens zo alledaagse begrippen, gebruiksvoorwerpen en vaardigheden. Op de nieuwe boerderij raakten we gaandeweg vertrouwd met nieuwe begrippen en gebruiksvoorwerpen en maakten ons de bijbehorende vaardigheden eigen. Maar daarmee was aan de vernieuwing nog geen eind gekomen, integendeel. De manier van leven en werken op de nieuwe boerderij zou evenzeer ingrijpend veranderen.

Achteraf bezien was het gloednieuwe bedrijf dat we eind jaren vijftig betrokken niet toegerust voor de jaren zestig. Het was eigenlijk al verouderd voor we ons er goed en wel hadden gevestigd. Al snel werden houten hokken in en achter de schuur bijgebouwd om meer melkvee te kunnen houden. Daartoe werd er ook land bijgehuurd. De aardappelen, voederbieten, rogge en haver verdwenen. Hier kwamen zakken mengvoer voor in de plaats. Het hooi werd niet langer geopperd, maar door de loonwerker tot balen geperst. De schuur werd tot in de kleinste hoeken en gaten volgestouwd met hooibalen, waarbij gebruik werd gemaakt van een Jacobs ladder. Hierdoor konden de eerste maanden van de stalperiode de hooiluiken niet worden gebruikt. Het hooi moest dan met de hand langs een omweg voor de koeien worden gebracht. Weer later raakte het inkuilen van slechts enkele dagen voorgedroogd gras in zwang. Vanwege de hogere voederwaarde, maar ook omdat zo in korte tijd het gras van grote stukken land kon worden geoogst. Hiervoor moest wel de loonwerker worden ingeschakeld. Het voorgedroogde gras werd door een trekker met oplaadwagen van het land gehaald en achter de schuur op een langgestrekte hoop neergelegd. Met een andere trekker werd hier over heen gereden om de bult stevig samen te drukken en de lucht eruit te drukken. Dit was nodig om het gras goed te laten conserveren en niet te laten verzuren. De grasbult werd dan ook strak afgedekt met zwarte plastic kleden. Aangezien we indertijd nog niet over een trekker met kuilsnijder beschikten werd gedurende de stalperiode vrijwel dagelijks kuil met de hand afgestoken en in de schuur gereden. Vandaar werd het dan met een hooivork voor de koeien gegooid.

Van het gescheiden bewaren en verspreiden van *jarre* en *dóng* werd de overstap gemaakt naar drijfmest. Het afvoergootje voor de gier werd dichtgemaakt. Met een schuifbord kon de mest nu zo de gierkelder in worden geschoven. Een karwei waarvoor ik vaak na het melken moest aantreden. De gierkelder was niet berekend op zoveel drijfmest en moest voortaan om de paar weken worden geleegd, weer of geen weer. Hiervoor werd de loonwerker ook ingeschakeld die langs kwam met trekker en mestton. Met een door de trekker aangedreven vacuümpomp werd de drijfmest uit de kelder in de mestton gezogen. Op het land werd de pomp omgezet

op blazen. Door middel van een spuitstuk met ketsplaat achterop de mestton werd de drijfmest in een wijde boog over het land verspreid. Om meer melk te kunnen geven kregen de koeien niet alleen eiwit- en energierijker kuilvoer, maar ook meer voer. Waardoor ze meer en ook dunner gingen schijten. Meer en beter ruwvoer winnen betekende ook meer kunstmest strooien. Na lang wikken en wegen werd ook overgestapt van handmelken op machinaal melken. In de stal werd een vacuümleiding boven de koeien aangelegd. Eerst werd nog met vacuümmers gemolken die in melkbussen werden geleegd. Voor het weideseizoen was een weidemelkwagen met dieselmotor aangeschaft. Onder druk van de zuivelfabriek aan de vaste wal, de melkfabriek in Hollum was intussen al gesloten, maakten de melkbussen plaats voor een koeltank. De melkimmers werden vervangen door de melkleiding die boven de koeien was aangelegd. In plaats van twee keer per dag werd de melk nu om de twee of drie dagen opgehaald met een tankauto om naar de zuivelfabriek op de vaste wal te worden vervoerd.

Raamwerk voor een socio-materiële analyse van technologie

De voorgaande opsomming is slechts een greep uit de reeks opeenvolgende vernieuwingen die in de jaren zestig en zeventig plaatsvonden. De beschrijving is summier, maar wel illustratief. Met de doorgaande reeks vernieuwingen verandert de wijze van leven en werken op de boerderij wederom ingrijpend. Alleen verloopt het dit keer met horten en stoten en beslaat het meer dan een decennium.

Met het toepassen van nieuwe technieken in onder meer graslandbeheer, ruwvoerwinning, veevoeding en melken veranderde niet alleen de lichamelijke arbeid. Met de andere, zogeheten moderne, manier van werken veranderde ook *de kijk op het geheel*. Op de boerderij en haar onderdelen: de koeien, het grasland, de mest, de stallen, de werktuigen, enzovoorts. Er vindt een *herordening* plaats van samenstellende elementen binnen een nieuw te vormen geheel. Nieuwe elementen worden ingepast, andere raken overbodig. Zo was Dora 11 niet meer wat ze eerst was: een koe die zich goed met de hand liet melken. De uier bleek ongeschikt voor het machinaal melken en Dora 11 moest na diverse uieronstekingingen worden verkocht. Met het machinaal melken kregen koeien, uiers en veefokkerij een andere betekenis en plaats binnen het geheel van de melkveehouderij. Oude en nieuwe elementen moeten zo goed en zo kwaad als het gaat op elkaar worden afgestemd om opnieuw *een goed werkend geheel* te vormen. Maar bij die afstemming stuit men op hindernissen van velerlei aard. Zo was de inrichting van de bedrijfsgebouwen niet afgestemd op de nieuwe manier van werken en in sommige opzichten zelfs onwerkbaar geworden. Met de nodige kunstgrepen en langs omwegen werd er niettemin doorgeboerd. Om het geheel naar behoren te laten werken moest men zich ook bekwamen in nieuwe technieken, zoals het voordroogkuilen. Het toepassen en inpassen van de reeks van nieuwe technieken bracht een doorgaand proces van herordening op gang.

Die herordening beperkte zich niet tot de wisselwerking tussen mens en natuur met bijkomende materiële gevolgen. Het toepassen van nieuwe technieken werkte ook door in de sociale sfeer. De wisselwerking tussen mensen kreeg ook op andere wijze vorm en inhoud. Oude verbanden verdwijnen en nieuwe worden gevormd.

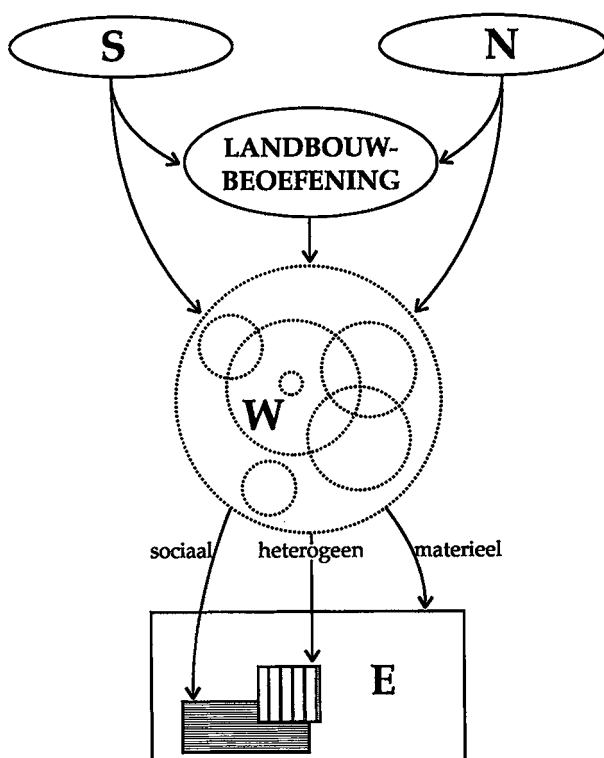
Zoals tussen gezin en bedrijf: wie doet wat op het bedrijf en wie kan of moet elders gaan werken. Maar ook tussen bedrijf en bredere omgeving. De loonwerker neemt de plaats in van landarbeiders en tijdelijke arbeidskrachten. De smederij is uitgegroeid tot mechanisatie- of installatiebedrijf. Voor tochtige koeien wordt de inseminator van het Fries Rundvee Stamboek gebeld. Krachtvoer en kunstmest worden in steeds grotere hoeveelheden van de Coöperatieve Aankoop Vereniging betrokken en door een transportbedrijf ter plekke afgeleverd. Elk jaar komt een deskundige langs om de melkapparatuur na te kijken en door te meten. De melkfabriek is letterlijk en figuurlijk op grotere afstand komen te staan. De in- en uitgaande geldstromen nemen toe, evenals de behoefte aan kapitaal om de nodige investeringen te kunnen plegen. Boekhoudbureaus en banken zijn mee gevaren op deze stroom. Het toepassen van de reeks van nieuwe technieken in de landbouwbeoefening is gepaard gegaan met grote sociale veranderingen. Mensen kennen elkaar onderling een andere betekenis en plaats toe. Om het geheel goed te laten werken moet men ook hier goed zijn weg in kunnen vinden.

Met het toepassen van een reeks nieuwe technieken in de landbouwbeoefening krijgt de wisselwerking tussen 'mens en natuur' en 'mensen onderling' op andere wijze inhoud en vorm. Het verhaal over de boerderij schetst vluchtig de materiële en sociale gevolgen. Na verloop van tijd is zo een sociale en materiële werkelijkheid van *een geheel andere orde* ontstaan: een andere boerderij in een andere omgeving. Uit het summiere verhaal over de boerderij blijkt al hoezeer veranderingen in de sociale orde en materiële orde met elkaar samenhangen, samenvallen en met elkaar opgaan. Ze staan niet op zich en kunnen alleen in onderlinge samenhang goed worden geduid. En dat is wat mij in dit boek voor ogen staat: een *socio-materiële analyse*¹ van de technologische voortgang die de laatste decennia in de Nederlandse landbouw heeft plaats gehad. De fundering van deze benadering, waar de rest van dit boek op voort bouwt, licht ik hier toe aan de hand van een raamwerk waarvan de het geraamte in figuur 1 is weergegeven.

De materiële en sociale effecten (E) van landbouwbeoefening zijn, zo bleek, onlosmakelijk met elkaar verbonden. De materiële (wit vlak) en sociale orde (liggend gestreept vlak), gewoonlijk aangeduid met 'natuur' en 'samenleving', zijn naadloos met elkaar verweven (staand gestreept vlak). Zowel op de oude, de nieuwe als de vernieuwde boerderij, zij het op geheel andere wijze. Het sociale en materiële veronderstellen elkaar, ondersteunen elkaar en vullen elkaar aan. Er valt niet uit te maken wat zuiver en alleen 'door de natuur' dan wel uitsluitend 'door de mens' is voortgebracht. Bij een koe, een weiland of een machine kun je hooguit spreken in gradaties op een glijdende schaal tussen *fact* en *artefact*, van mengvormen. Het zijn stuk voor stuk co-producties van natuurlijk verlopende en sociaal geregleerde omzettingsprocessen van dode en levende materie, van het co-evalueren van 'natuur' en 'samenleving'.² Dat geldt ook voor de mens³. *Natuurlijke* (N) en *sociale* (S) *ordeningsprocessen* werken op elkaar in en op elkaar door met alle gevolgen van dien. Tezamen vormen ze een *werkend geheel*: een complex geheel van op elkaar inwerkende en doorwerkende ordeningsprocessen (W). De landbouwbeoefening grijpt aan op de werking van dit complex om het *naar vermogen gericht te laten werken*: dat wil zeggen om specifieke effecten te bewerkstelligen dan wel juist te voorkomen. Zoals een hoge melkgift per koe bereiken zonder uierontsteking,

hoge veeartskosten of een korting op de uitbetaling door de zuivelfabriek. In de landbouwbeoefening worden natuurlijke en sociale ordeningsprocessen naar vermogen met elkaar verweven, vermengd tot een heterogeen werkend geheel met heterogene effecten. De uitkomst is een naar tijd en plaats te specificeren socio-materiële of heterogene orde.

Figuur 1 Het geraamte van een socio-materieel raamwerk

In algemene zin belichaamt techniek het vermogen om natuurlijke en sociale ordeningsprocessen met elkaar te verweven, het fungeert dervolge als *mediair* (Latour 1994). De mens ontwikkelt en past technieken toe met het oog op een specifieke werking van een geheel, om specifieke sociale en/of materiële effecten te bewerkstelligen dan wel juist te vermijden. Techniek, als verzameling van technieken, drukt zo een specifiek kennen en kunnen uit, het herbergt het menselijk vermogen om heterogene ordeningsprocessen effectief te laten werken. De geschiedenis der techniek leert dat dit ook goed kan zonder dat de werking van het geheel volledig is doorgrond⁴. In lijn hiermee hanteer ik technologie als 'kennis van techniek', als omvattend begrip voor alles wat met techniek van doen heeft. Nieuwe technieken worden ontworpen vanuit de idee om een afgebakend geheel anders te laten werken met het oog op de te verwachten effecten; om een andere socio-materiële configuratie te kunnen verwerkelijken. Nieuwe technieken bewerkstelligen niet alleen een *herordening* tussen mens en natuur en tussen mensen onderling, dat worden ze ook verondersteld te doen. Maar terugkijkend op hetgeen zich op de boerderij afspeelde mogen we vaststellen dat er een wereld van verschil ligt

tussen de oorspronkelijke gekoesterde verwachtingen⁵ en de uitkomsten van de doorgaande vernieuwing gedurende de jaren zestig en zeventig. Nieuwe technieken gericht op het winnen van een betere ruwvoer kwaliteit om de melkproductie te kunnen verhogen bleken door te werken op de hele gang van zaken op de boerderij. Daarbij traden er ook allerlei niet-beoogde, onverwachte, achteraf ongewenste en mogelijk hedentendage nog niet ten volle onderkende (neven)effecten op. Kortom: het geheel werkte niet naar behoren. De doorgaande vernieuwing zette een steeds meer omvattende herordening in gang waarvan het verloop en de impact niet op voorhand was voorzien en die door de complexe werking van op elkaar inwerkende en doorwerkende ordeningsprocessen ook niet kón worden voorzien. De oorspronkelijke verwachtingen omtrent het te doorlopen traject en de uitkomsten van de in gang gezette vernieuwing stoelden op kennis die per definitie gebrekkig is⁶. Maar als achteraf blijkt dat het anders is gelopen dan gedacht, moet de verklaring daarvoor gezocht worden in het verloop zelf, in de complexe werking van het geheel. En niet door zich gemakshalve te beroepen op autonome, los van het complexe geheel van ordeningsprocessen staande, zichzelf voortdrijvende krachten die van buitenaf op het geheel in zouden werken en derhalve zelf geen verklaring zouden behoeven. En toch wordt dit al te vaak en met zekere gretigheid gedaan. Door bijvoorbeeld 'de werking van de markt' of 'het voortschrijden van technologie' te postuleren tot een 'black box'⁷. De werking van die zwarte doos wordt afgemeten aan de buitenkant, zonder de interne werking nader te bestuderen. Het werk wordt een stuk eenvoudiger, maar je krijgt weinig notie van hoe het geheel werkt. Waar die 'harde' gegevens de grondslag vormen voor mooie bespiegelingen over de toekomst wordt slechts in schijn zekerheid geboden.

Al doende is een notie gevormd van een op elkaar inwerkend en doorwerkend complex geheel van ordeningsprocessen (W) waarvan de effecten uitstollen in een socio-materiële configuratie (E). Deze historiserende kijk op 'processen' en 'uitkomsten', op ordening en orde, nodigt uit tot talloze methodologische en theoretische bespiegelingen. Rond kwesties als: de afbakening van een relevant werkend geheel binnen het complex van ordeningsprocessen; de afbakening in tijd en ruimte van een socio-materiële configuratie om de samenstellende elementen en onderlinge verbanden in kaart te brengen; de binding tussen te onderscheiden configuraties door elementen die in verschillende hoedanigheden deel uitmaken van meerdere configuraties; het hieruit ontstaan van hechte, complexe socio-materiële ordes die zich ver in tijd en ruimte doen gelden als de gevestigde orde⁸.

Zo kunnen grasland, koeien, melkmachine, gier en mest, hooizolder, maar ook boer en boerin, loonwerker, melkfabriek en wat al niet meer, beschouwd worden als samenstellende elementen van een bijzondere socio-materiële configuratie: het boerenbedrijf en haar omgeving. De genoemde elementen en het geheel vormen de plaats en tijd gebonden uitkomsten van de landbouwbeoefening als het vermogen om het relevante geheel naar behoren te laten werken. Boerenarbeid geldt primair als drager van dat vermogen⁹. Maar de aldus gevestigde orde kan niet ten volle worden begrepen als zijnde enkel en alleen de uitkomst van een sociaal gereguleerd ingrijpen in het natuurlijk verloop van omzettingsprocessen van dode en levende materie. Daartoe moet het ineengrijpen van sociale én natuurlijke ordeningsprocessen in ogenschouw worden genomen. De wijze waarop natuurlijke, sociale en

heterogene orderingsprocessen op elkaar inwerken en doorwerken, elkaar versterken dan wel tegenwerken, bepaalt de dynamiek en daarmee de uitwerking van het complexe geheel. Regelmatigheden duiden weliswaar op een zeker ordelijk verloop, maar die geven nog geen uitsluitsel over de toekomst. Dergelijke regelmatigheden zijn niet terug te voeren op een universele blauwdruk of voorbestemdheid die schuil zou gaan achter hetgeen zich voor het oog afspeelt. Laat staan dat een dergelijk allesomvattend en allesbepalend '*meesterplan*' aan de werkelijkheid valt te ontfutselen. De enige houvast voor een niet al te gewaagde toekomstvoorspelling vormt het ogenschijnlijk ordelijk verloop zelf, zich bewegend tussen orde en wanorde, als uitkomst van elkaar versterkende of tegenwerkende orderingsprocessen die de bron vormen van continuïteit en verandering (Law 1994). De toekomst is op voorhand allerminst vanzelfsprekend. Blind varen op een vermeende onafwendbare toekomst, die zich langs de weg der onvermijdelijkheid zou ontvouwen, is niet raadzaam, evenals een blind geloof in de almacht van technologie.

Om een min of meer afgebakend werkend geheel als een melkveehouderijbedrijf naar behoren te laten werken moet het blijvend worden geordend en herordend. Het werk is nooit af, de werking nimmer perfect. Er zijn altijd processen die buiten het bereik van de landbouwbeoefening vallen. Het klimaat werkt in de vorm van zon en regen door op de graslandproductie van een stuk land en daarmee op de melkproductie van een koe. Omgekeerd kunnen processen binnen een kleiner geheel ook doorwerken in een omvattender geheel. Processen laten zich niet zomaar in tijd en ruimte afbakenen. Technologie is dan ook niet alvermogen. Het in elkaar doorwerken van te onderscheiden werkende gehelen wordt in figuur 1 gesymboliseerd door met stippellijnen getrokken cirkels

Als af te bakenen socio-materiële orde staat een melkveehouderijbedrijf ook niet op zich. Het is op velerlei wijze verbonden met de sociale en natuurlijke omgeving. Het is deel van een samenhangend geheel van historisch te duiden sociale verbanden en materiële verschijningsvormen. Een voorgeordende werkelijkheid die mede vorm geeft aan het historisch verloop van orderingsprocessen¹⁰. Laat ik slechts de afgedankte Dora 11, de onwerkbare gebouwen of de gevolgen van het leveren aan de zuivelfabriek aan de vaste wal in herinnering roepen. Elk samenstellend element kan in andere hoedanigheden weer deel uitmaken van andere configuraties. Een weiland behoort tot een boerderij, maar ook tot een waterschap of een ecosysteem. Een melkveebedrijf op Ameland is opgenomen in het grotere geheel van de zuivel-industrie en is onderworpen aan het Europees landbouwbeleid. Maar ook boer of boerin is als handelingsbekwaam persoon in andere hoedanigheden opgenomen in andere sociale verbanden, zoals een kerkgenootschap of de plaatselijke touwtrekvereniging. Gedurende hun levensloop moeten zij al die verschillende hoedanigheden of rollen in hun persoon zien te verenigen. Met andere woorden: gehelen en samenstellende delen worden in wisselende hoedanigheden aaneen gesmeed tot socio-materiële configuraties die zich ver in de tijd en over grote ruimten kunnen uitstrekken. In onze hoogtechnologische samenleving is dat zeker het geval. Sociale verbanden zijn verduurzaamd met de sterke de bindingskracht van materie. Het socio-materiële fungeert derhalve als hecht bindmiddel in de moderne samenleving¹¹. Denk maar aan vervoer, communicatie, organisatie of handel. Al naar gelang de invalshoek zijn die verbanden te rangschikken en te rubriceren. Dit levert

echter slechts een momentopname op, een stilgezet beeld van een uiterst dynamisch, complex geheel. Voor een beter begrip moet de werking naar tijd en ruimte worden gedifferentieerd en gespecificeerd¹². Dat is niet eenvoudig, maar wel een uitdaging.

Het voorgaande betoog zal stellig de indruk oproepen van een niet meer te bevatten of te omvatten complexe werkelijkheid: alles hangt met alles samen. Eén grote kluts, waar geen kop of kont meer aan valt te ontdekken, waar geen onomstreden grenzen vallen te trekken, waarvan geen eenduidig begrip mogelijk is. En toch is dat wat wij sinds mensenheugenis doen: proberen er iets zinnigs van te maken, proberen het te begrijpen, er vat op te krijgen. Kortom: wij ordenen en herordenen. Maar wat een argeloze toeschouwer, een dominee, een boer of een wetenschappelijk onderlegd onderzoeker of wie dan ook waarneemt hangt af van de kijk op het geheel en haar onderdelen. Van de arbitraire wijze waarop zij het werkend geheel van orderingsprocessen (W) en effecten (E) afbakenen, grenzen trekken, verbanden leggen, benoemen, classificeren en noem maar op. Kortom: hoe zij de complexe werkelijkheid weten terug te brengen of te versimpelen tot voor hen begrijpbare, zinvolle en hanteerbare noties, opdat zij er mee kunnen leven en werken. In principe doet het er niet toe of dat nu een verhaal, een religie of een wetenschappelijk onderbouwde theorie is. Het zijn uiteenlopende manieren om inhoud en vorm te geven aan de werkelijkheid die elk hun eigen beelden opleveren. De effectiviteit kan enorm verschillen, maar in wezen zijn ze hetzelfde: ze dragen bij aan het op zinvolle wijze ordenen van de werkelijkheid om houvast te bieden in een onzeker bestaan.

Vernieuwen als het herordenen van een werkend geheel

In dit boek vormt de metafoor van een *werkend geheel* een belangrijke notie in een poging vat te krijgen op die immense warboel. Het vormt het hart van een socio-materiële analyse die ik in figuur 2 (pag. 12) heb gevat in een aangekleed raamwerk. Hiermee ben ik echter aan heel wat gevestigde denkbeelden en gewichtige theorieën voorbijgegaan. Met name denkbeelden en theorieën die dogmatisch en *a priori* uitgaan van zuivere tweedelingen, zoals tussen de natuur en de samenleving, het materiële en het sociale, het natuurlijke en het kunstmatige. Ook Grote Theorieën van deterministische aard, waarin uiteindelijk en in laatste instantie alles valt terug te voeren op één allesbepalende, externe factor. Ik doe dat uiteraard niet zomaar en zeker ook niet zonder enige schroom. Met Law (1994) ben ik er echter stellig van overtuigd geraakt dat dit soort denkbeelden en dogma's het zicht op de werkelijkheid in hoge mate vertroebelen of zelfs ziende blind maken. Zij richten zich zozeer op het vooraf eenduidig afbakenen van dat wat *is*, op het uiteenrafelen van de gevestigde orde in allerlei afzonderlijke en schijnbaar op zichzelf staande stukjes om vervolgens de verbanden daartussen te reconstrueren, dat het zicht op *hoe het geheel werkt* verloren gaat. En hierin schuilt de niet geringe ambitie van dit boek: inzicht geven in hoe een geheel werkt vanuit de optiek wat er voor nodig is om het anders te laten werken; om vernieuwend te werken. Hierbij leun ik enerzijds sterk op het meesterwerk *'The Social Construction of Reality'* van Berger & Luckman (1969) over hoe onze kennis, ons 'zelf' en onze samenlevingsvormen uitkomsten zijn van op elkaar betrokken menselijke activiteiten, van sociaal geregu-

leerde orderingsprocessen. De sociale orde maakt geen deel uit van '*the nature of things*' en kan niet worden afgeleid van '*the laws of nature*', zo stellen zij¹³. Mensen bouwen tijdens hun levensloop een eigen werkelijkheid op binnen een door anderen gebouwde en voorgeordende werkelijkheid. Door mensen gedeelde manieren van denken en doen, die zich laten herkennen als *stijlen* of '*modes of ordering*' (Law 1994), kunnen door vergaande routinisering zo vanzelfsprekend worden of objectiveren dat ze als het ware een eigen leven gaan leiden en *schijnbaar* los van het menselijk handelen voortbestaan. Wat ik daar aan toevoeg is dat deze manieren van denken en doen niet alleen uitstollen in sociale verbanden of vormen van dode en levende materie, maar in een door techniek gecreëerde socio-materiële leefomgeving, die als een voorgeordende werkelijkheid terugwerkt op het menselijk handelen. Het sterk aan Berger & Luckman verwante werk van Zijdeveld (1974) gaat uitgebreid in op de methodologische vraagstukken¹⁴ verbonden aan dit *institutionalisering*sproces¹⁵. Anderzijds ontleen ik mijn inspiratie aan constructivistische studies van wetenschap en technologie, die sinds het begin van de jaren tachtig opgang hebben gemaakt. Hierin wordt soms op radicale wijze gebroken met gevestigde modernistische opvattingen dat wetenschappelijke kennis een zuivere, niet vervormde, afdruk oplevert van een op zichzelf staande natuurlijke werkelijkheid en dat technologie niets meer en niets minder is dan het recht-toe-recht-aan toepassen van die zuiver wetenschappelijke kennis bij het ombouwen van 'natuur' tot 'kunstvoorwerpen' of tot een 'kunstmatige' leefomgeving. De knedende of vormende invloed van de mens, en daarmee van sociaal gereguleerde orderingsprocessen, op kennis en artefacten is in vele gevalstudies aannemelijk gemaakt¹⁶. In het verlengde hiervan ontspringt zich een omvangrijk, uitdagend, boeiend en soms heftig debat tussen pleitbezorgers van uiteenlopende en soms onverenigbare opvattingen over methodologische kwesties en wezensvraagstukken¹⁷. Het uitgebreid beschrijven en uitspitten van dit debat gaat de strekking van dit boek ver te boven^{18,19}. Maar met name het baanbrekende en provocerende werk van Latour²⁰ vormde voor mij een intellectuele uitdaging en kwelling tegelijk. Aan zijn werk ontleen ik de notie van *techniek als mediair* tussen het sociale en materiële (Latour 1994). In de inleiding van '*Organizing modernity*' slaat Law (1994) met zijn pleidooi voor een '*modest sociology*'²¹ een voor mij begaanbare brug tussen aloude sociaal-theoretische en methodologische kwesties en het hedendaags constructivisme waarin wetenschap en technologie ook in meer of mindere mate als construerende praktijken worden beschouwd. Ik beperk me hier tot drie methodologische uitgangspunten die mijn werk in belangrijke mate schragen.

Een pragmatische invalshoek

Ten eerste kies ik een pragmatische invalshoek waar het de wezensgrond van de werkelijkheid betreft. De vraag of er een werkelijkheid bestaat achter en los van de door mensen ervaren werkelijkheid, is sinds mensenheugenis een filosofisch kernvraagstuk. Maar wat voor uitspraak men ook doet over het ware wezen van de werkelijkheid, als mens kun je geen uitsluitel geven daar de mens zichzelf niet kan overstijgen. Vanuit een pragmatisch standpunt laat ik dit onoplosbare dilemma over het wezen van de werkelijkheid voor wat het is. Praktische bijkomstigheid hiervan is dat men zo een filosofisch moeras kan omzeilen²². Maar hoe men tegen de werkelijkheid aankijkt heeft niettemin wel gevolgen voor hoe men denkt kennis te nemen van die werkelijkheid en wat het wezen is van de aldus vergaarde kennis.

Dergelijk uitspraken behoren tot het terrein van de kennisleer of epistemologie. En hierop is een methodologie gefundeerd: een stelsel uitspraken over de te hanteren methoden bij wetenschappelijk onderzoek. Zo zou de zogeheten objectief wetenschappelijke methode, als fundament van moderne wetenschappen, ons in staat stellen onze zintuiglijke beperkingen toch te overstijgen. Hiermee zou de ware, objectieve, onafhankelijk van de mens bestaande werkelijkheid, die verborgen gaat achter de door mensen ervaren en daarmee subjectieve werkelijkheid, toch binnen bereik komen. De objectieve methode levert ons kennis in de vorm van harde, onweerlegbare feiten: zo is het werkelijk en niet anders. Maar als de mens zichzelf niet kan overstijgen, een epistemologisch gezien niet weg te poetsen schakel vormt tussen werkelijkheid en kennis van die werkelijkheid, dan kan je niet anders dan aanvaarden dat er geen absoluut oordeel valt te geven over de status van de vergaarde kennis. Kennis heeft dan een relatieve waarde²³, ook als het de uitkomst is van objectief wetenschappelijke methoden. Op zijn best leveren die een adequate, algemeen aanvaarde constructie van de werkelijkheid op, die in principe valt te betwisten of te weerleggen²⁴. In de praktijk betekent dit dat iets voor feitelijk wordt gehouden als er overeenstemming over bestaat en er geen gegronde redenen zijn om anders aan te nemen²⁵. Hiermee raken we aan de essentie van wat ik een pragmatische invalshoek noem. Door kennis te vergaren over de werkelijkheid geven we zin en vorm aan de werkelijkheid en ons bestaan. Het levert ons ook het vermogen om onze leefomgeving naar eigen hand te zetten²⁶. Kennis is met andere woorden wel degelijk effectief. En dat is de kern van mijn betoog hier: waar we gewoonlijk over ware kennis plegen te spreken, hebben we het eigenlijk over *effectieve* kennis. In principe is het om het even of het om hekserij, christendom of een wetenschappelijke theorie gaat. Echter wetenschappelijk onderbouwde kennis kan door de methode en het debat effectievere, of zoals men gewoonlijk pleegt te zeggen, hardere kennis opleveren dan andere vormen van kenniswerving. De wetenschap heeft dan ook onmiskenbaar bijgedragen aan het toenemend vermogen van mensen om hun natuurlijke en sociale leefomgeving naar eigen hand te zetten. Technologie dringt door tot in de verste uithoeken en de kleinste ruimten. Maar technologie als het vermogen om het geheel naar behoren te laten werken steunt niet alleen op wetenschappelijk onderbouwde kennis. Ook zonder een wetenschappelijk onderbouwde verklaring omtrent de werking beschikken wij mensen over het vermogen om een geheel effectief te laten werken²⁷. Ervaringskennis of '*Fingerspitzengefühl*' kan ook buitengewoon effectief zijn.

Een bescheiden theorie

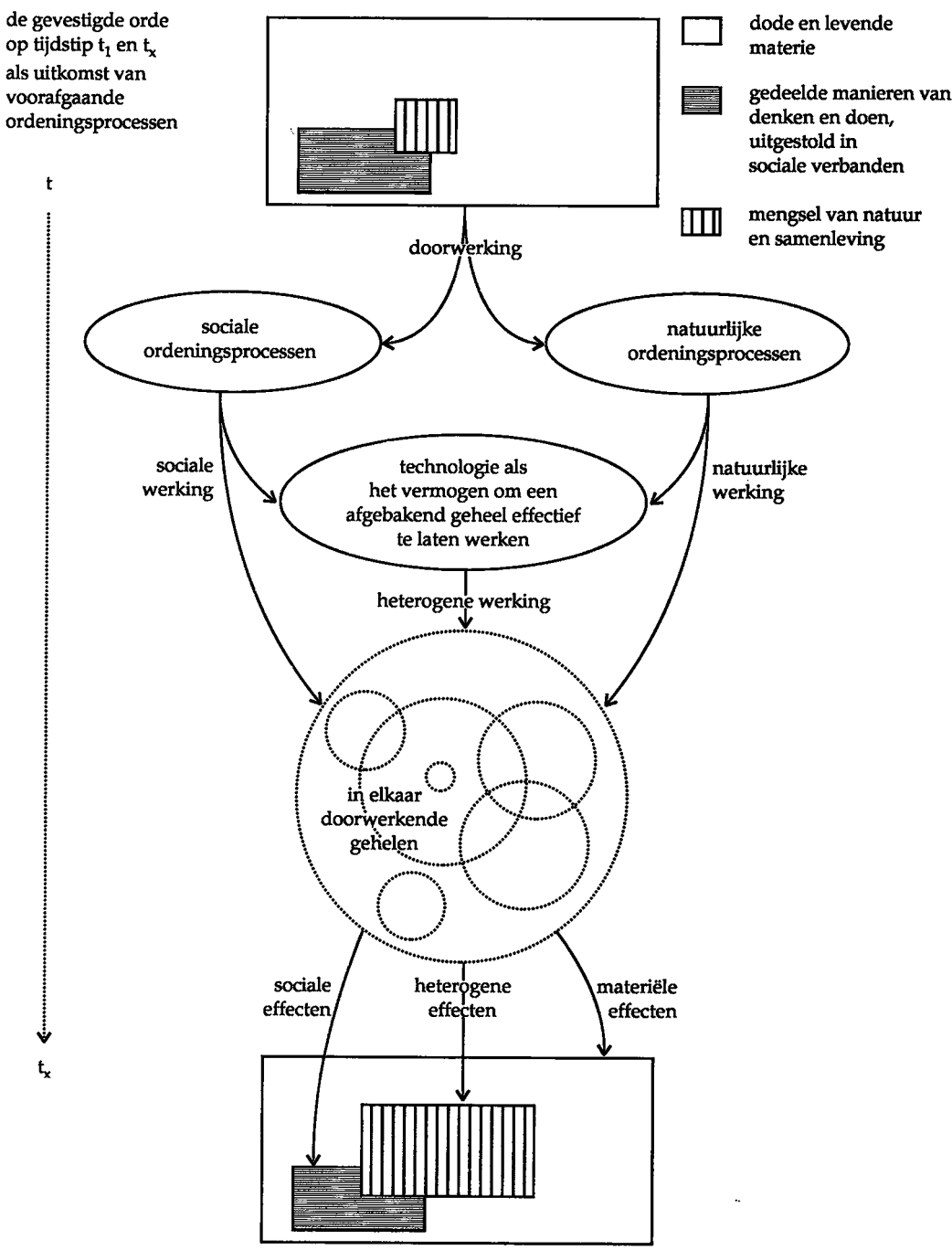
Ten tweede onderschrijf ik het pleidooi van Law (1994) voor een '*modest sociology*', wat ook andere empirische wetenschappen zou sieren. Deze bescheidenheid impliceert op zijn minst een sterke terughoudendheid ten aanzien van het leggen van mono-causale verbanden tussen enerzijds de te verklaren verschijnselen en anderzijds de van buitenaf inwerkende verklarende factoren. Het betreft derhalve een afwijzing van het gebruik van deterministische theorieën die een beroep doen op een in laatste instantie alles verklarende, externe factor. Het keert zich in alle bescheidenheid af van hecht dichtgespijkerde en bovenal statische classificaties, van momentopnames van een dynamische werkelijkheid. Door empirische verschijnselen in dergelijke starre methodologische dwangbuizen te willen persen wordt de empirie niet alleen onnodig geweld aangedaan, het belemmert ook het zicht op de

werkelijkheid en dan vooral op hoe een en ander werkt. Dit leidt tot een gemankeerde theorievorming waarin wordt voorbijgegaan aan het principe van historiciteit: dat een orde op enig moment en plaats alleen te begrijpen valt als het wordt beschouwd als uitkomst van voorafgaande ordeningsprocessen (Law 1994). En ook de (empirische) wetenschap doet in wezen niets anders dan het ordenen van de werkelijkheid. Een meer bescheiden theorie kan zich er niet van af maken met een beroep op een in-laatste-instantie, zijnde een achterliggende, van buitenaf inwerkende en alles verklarende factor. Een verklaring voor wat wordt waargenomen moet gezocht worden in hetgeen eraan vooraf is gegaan, dat geldt ook voor wetenschappelijk onderzoek²⁸. Dit geeft meer gewicht aan een beschrijvende wetenschap, met een losser gebruik van begrippen, waarbij het ordenen meer in de pas loopt met de empirie²⁹. Hiermee kan worden voorkomen dat wetenschap ziende blind wordt, het zicht verliest op de werking van het eerder geschetste complexe geheel van ordeningsprocessen. Want dat risico loop je als je die complexe werkelijkheid eerst uiteen rafelt, terugbrengt tot kleine zo scherp mogelijk afgebakende homogene brokjes werkelijkheid, om van daaruit de samenhang en de werking van het geheel te reconstrueren³⁰. Volgens mij schuilt de werking juist in de overlappen, in de grote verwevenheid, in het zo moeilijk vatbare en grijpbare, in het onverwachte, in dat wat eigenlijk niet uiteen valt te leggen. Kortom: in het *schemergebied*. Begrippen moeten je juist alert houden voor empirische verschijnselen, je moet er het schemergebied mee kunnen aftasten. De prijs die je betaalt is dat een begrip als techniek dan volop rafelranden heeft.

Techniek als mediair

Het derde methodologisch uitgangspunt betreft de cruciale rol van techniek als mediair³¹ bij het verweven van natuurlijke en sociale ordeningsprocessen tot een effectief werkend geheel waarvan de effecten uitstollen in een socio-materiële configuratie. Onze hoog-technologische samenleving is doordrongen van en gefundeerd op techniek³². Maar techniek is zelf een mengsel dat is voortgebracht in een voorgeordende omgeving en heeft daardoor alles weg van een veelkoppig monster³³. Er is maar moeilijk vat op te krijgen en er zijn vele aangrijpingspunten. Het verhaal over de boerderij laat zien dat aan het ontwerpen en toepassen van techniek nauw met elkaar verweven sociale en materiële gevolgen kleven, ook al worden die vooraf niet ten volle onderkend of zelfs botweg ontkend. Als techniek uitsluitend voor de instrumentele verhouding tussen mens en natuur wordt gereserveerd, zoals zeer gebruikelijk is, sluit je op voorhand een inschatting van de sociale gevolgen uit. Soms worden die sociale gevolgen er later op de een of andere manier weer aan gerelateerd. In zogeheten technologie-kritische studies³⁴ wordt het in technologie ingebedde vermogen om een specifieke sociale orde te bewerkstelligen gerelateerd aan de heersende maatschappelijke machtsverhoudingen of meer specifiek aan de productieverhoudingen waaraan die technologie is ontsproten en waarbinnen toepassing wordt afgedwongen³⁵. Ook spreekt men wel van een sociale code³⁶ die bij het ontwerpen van technologie als een soort gebruiksaanwijzing wordt ingebakken in artefacten, waardoor het min of meer alleen op die wijze gebruikt kan worden. In andere studies ligt de nadruk meer op de belangenconflicten als gevolg van nieuwe technologie, op de ontwrichting of marginalisering van delen van de samenleving. Of op de desastreuze invloed die technologie kan hebben op het beheer van natuurlijke hulpbronnen en de leefomgeving. Zoals ik al

Figuur 2 Raamwerk van een socio-materiële analyse

heb betoogd dreig je het zicht op hoe een geheel werkt kwijt te raken als je iets wat onlosmakelijk met elkaar verweven is eerst uit elkaar haalt om het pas daarna weer op elkaar te betrekken. Techniek als mediair bij het verweven van het sociale en het materiële levert een groeiend leger aan mengvormen³⁷ op in de schermerzone. Hierin ligt het halfslachtige, dubbelzinnige of wellicht zelfs halfhartige, van techniek besloten. Hoe het sociale en materiële middels techniek met elkaar worden verweven tot een effectief heterogeen werkend geheel, met inbegrip van alles wat er mis gaat of kan gaan, is mijn inziens dan ook bij uitstek datgene wat ontrafeld zou moeten worden. Het op voorhand zuiveren en vervolgens krampachtig volhouden aan een onderscheid in een schemerzone waar nauwelijks iets valt te scheiden helpt daar niet bij. Dit laat onverlet dat het zinvol kan zijn de aandacht te verdelen door zich te richten op één van de vele gedaanten die technologie kan aanemen. Dit vereist wel een empirisch goed onderbouwd begrip van technologie waarin de essentie van mediair overeind blijft.

Na deze uitweiding over methodologische uitgangspunten kan de essentie van het betoog tot nu toe als volgt worden samengevat: het ontwerpen en toepassen van nieuwe technieken valt te begrijpen als het anders willen laten werken van een tot op zekere hoogte afgebakend geheel, met inbegrip van alle mitsen en maren die eraan kleven. Ik verbind daar de meer algemene stellingname aan dat *vernieuwen valt te begrijpen als het herordenen van een werkend geheel*. Een stellingname die ik in dit boek tracht te onderbouwen. Wat ik gaandeweg wil betogen en met gevalstudies wil laten zien, is dat vernieuwen meer behelst dan het recht-toe, recht-aan toepassen van een reeks op onbetwistbare, superieure wetenschappelijke principes gebaseerde nieuwe technieken. Daarmee kan men zich wapenen tegen al te gemakzuchtige verklaringen en modellen, tegen soms onvervalste absolutistische trekken die schuilen in denkbeelden en theorieën waarin noties als onvermijdelijkheid, autonome ontwikkelingen, externe verklaringen en vermeende superioriteit van de objectieve wetenschappelijke methode door verblinde volgelingen³⁸ tot dogma's worden verheven. Waar bij die volgelingen de hooghartigheid van het eigen gelijk, van onomstredenheid en onweerlegbaarheid, heeft postgevat: zo liggen de feiten, zo gaat het nu eenmaal, het is niet anders of u dat nu leuk vindt of niet. Het boek keert zich tegen de mythe van een autonome technologische ontwikkeling langs de weg der onvermijdelijkheid. Als die mythe tot dogma wordt verheven mondt het maar al te vaak uit in een pleidooi voor het onverkort toesnijden van de samenleving op de technologische vereisten, ongeacht de voorziene en onverwachte neveneffecten op onze sociale en natuurlijke leefomgeving. Het boek zet zich af tegen de kritiekloze vanzelfsprekendheid waarmee technologische voortgang gelijk wordt gesteld aan maatschappelijke vooruitgang, waarbij techniek de maat der dingen wordt³⁹. Alsof het voortschrijden van technologie met de inherente, en nauw met elkaar vervlochten, sociale en materiële effecten niet omstreden zou zijn, alsof er geen keuzes mogelijk zijn en ook gemaakt worden, alsof er geen andere techniek mogelijk zou zijn met andere sociale en materiële effecten.

Met dit boek wil ik ook tegenwicht bieden aan een al te grote lichtzinnigheid als men wil vernieuwen of vernieuwing wil bewerkstelligen. Het poneren van vernieuwen als herordening van een werkend geheel vormt daartoe een eerste stap. Verderop in het boek werk ik dit verder uit. De ervaring leert dat vernieuwen als

praktijk niet zonder slag of stoot verloopt en naast succes ook vele terugslagen en miskleunen kent. Juist het opnieuw willen verweven van het sociale en materiële tot een anders werkend geheel met het oog op andere effecten, middels het ontwerpen en toepassen van andere technieken, maakt het vernieuwen tot zo'n moeilijk te overzien en te voorspellen proces. Wat er zoal komt kijken bij willen vernieuwen, zoals gaandeweg het benodigde vermogen ontwikkelen om het geheel naar behoren te laten werken, tracht ik inzichtelijk te maken door een boeiend vernieuwingsproces in de Nederlandse landbouw uit de jaren negentig van binnenuit te beschrijven. Op deze etnografie van een vernieuwing kom ik nog terug. Eerst verleg ik de aandacht naar hetgeen hier aan vooraf is gegaan: waaruit ontsproot de drang om te vernieuwen, waarom voldeed het oude, zo vertrouwde niet langer?

Moderniseringsproject: institutionalisering van vermogen en onvermogen

Als kind heb ik ervaren hoe de gehele manier van leven en werken op en om de boerderij drastisch veranderde. Dat dit deel uitmaakte van een verreikende en veelomvattende herordening van landbouw en platteland werd mij pas later duidelijk. Een noodzakelijke en onvermijdelijke aanpassing aan de eisen van de moderne tijd, zo luidde destijds de breed gedeelde opvatting, onder verwijzing naar de onvolprezen werking van de markt en het onvermijdelijk voortschrijden der technologie. Een modernisering van landbouw en platteland koersend op het kompas van 'markt en technologie' voortgestuwd door het overheidsbeleid.

Het verhaal over de boerderij is derhalve een van de vele verhalen die tezamen een groot verhaal vormen, *'the grand narrative of modernization'*⁴⁰. Boer en boerin, politicus, beleidsmaker, wetenschappelijk onderzoeker, technoloog en voorlichter: ieder heeft zo zijn eigen verhaal. Samen hebben zij het grootse schouwspel 'De modernisering van de Nederlandse landbouw' geschreven, geregisseerd en opgevoerd⁴¹. Iedere speler heeft er zo zijn draai aan gegeven. Gaandeweg werden verwachtingen, onderlinge rolverdeling en regievoering steeds bijgesteld. Het opgevoerde schouwspel nam daardoor soms onvermoede en onverhoedse wendingen. Maar er speelt meer, het beeld is verre van compleet. Wat ontbreekt zijn koeien, grasland, machines, weidevogels, kaas, ziekteverwekkers, teelaarde, zon en regen en niet te vergeten mest. Ook al kunnen zij niet over zichzelf verhalen, ze hebben wel degelijk een inbreng in hetgeen wordt opgevoerd en zorgen evenzeer voor verrassende wendingen. De opvoering of *'performance'*⁴² valt zo te beschouwen als uitkomst van *werkendeweg* met elkaar verweven geraakte orderingsprocessen.

Het grote verhaal over de modernisering van landbouw en platteland is vanuit vele invalshoeken te vertellen⁴³. Ik belicht het spanningsveld tussen beoogde en bewerkstelligde vernieuwing, in de zin van sociale en materiële effecten, vanuit *het werkendeweg op te bouwen vermogen om een afgebakend geheel anders te laten werken*. De voor deze herordening benodigde technologie omvat beduidend meer dan het ontwerpen van moderne productie-technieken. Het hele platteland moet op de schop, zowel materieel als sociaal. De gevestigde, als traditioneel aangemerkte, wijzen van produceren en vermarkten moeten worden doorbroken, afgebroken of omgevormd tot een moderne stijl van landbouwbeoefening. Dit vereist effectieve

beleidsinstrumenten om het moderniseringsproces voort te kunnen sturen en bij te sturen: voorlichting; omscholing en bijscholing; nieuwe organisatie-vormen; een goed geoutilleerd onderzoekapparaat. Kortom: een *moderniseringsoffensief* op vele fronten. Om te beginnen schets ik ruwweg wat algemeen als de grote gangmaker van het moderniseringsproces wordt beschouwd: het overheidsbeleid⁴⁴.

In de eerste jaren na de oorlog genoot het herstel en de opbouw van infrastructuur en voedselproductie hoge prioriteit. Er werd een gematigd markt- en prijsbeleid voor landbouwproducten gevoerd om de bevolking van voldoende en goedkoop voedsel te kunnen voorzien. Tegelijk moest het instellen van garantieprijzen voor landbouwproducten boeren meer inkomenszekerheid geven. Om de voedselvoorziening veilig te stellen waren in eerste instantie vele handen nodig. Maar om de productie op te kunnen voeren moesten boeren ook over goede productiemiddelen kunnen beschikken: koeien, gewassen, kunstmest, gebouwen, werktuigen, etc. Dit vergde de opbouw van een net van handel en distributie, van toeleverende en verwerkende industrie en dienstverlening rondom de landbouw. Om de benodigde kennis en kunde te verkrijgen en aan de man te kunnen brengen investeerde de overheid veel in de opbouw van het OVO-drieluik: landbouwkundig onderzoek, landbouwvoorlichting en landbouwonderwijs. Binnen enkele jaren na de oorlog was voor veel landbouwproducten het niveau van zelfvoorziening in Nederland al bereikt of overschreden. In de jaren vijftig bleef het productievolume als gevolg van alle inspanning flink stijgen en groeiden ook de overschotten op de binnenlandse markt. Daarmee stegen ook de kosten van het gevoerde markt- en prijsbeleid. Een grotere uitvoer naar omringende landen kreeg groter politiek gewicht. Om de uitvoer te bevorderen werden concurrerende prijzen en buitenlands vertrouwen in samenstelling en veiligheid van Nederlandse landbouwproducten zwaarwegender. Het prijsniveau voor landbouwproducten werd zoveel mogelijk gedrukt. Overheid en agrarisch bedrijfsleven investeerden samen in het omschrijven, bewerkstelligen en bewaken van een veilig en uniform product. Om het inkomen in de landbouw toch in de pas te laten lopen met de algemene welvaartstijging moesten de kosten per eenheid product omlaag en het productievolume of de omzet per arbeidskracht omhoog. Naast technieken om de productie per dier of hectare op te kunnen voeren moesten er ook technieken komen om op kosten en met name steeds duurdere arbeid te kunnen besparen. Maar om op moderne, rationele wijze te kunnen boeren moest ook het platteland optimaal ingericht worden. Niet alleen leidingwater, telefoon en verharde wegen, maar ook nieuwe gebouwen, grotere kavels, betere af- en ontwatering waren nodig. Met kostbare, grootscheepse ruilverkavelingen en inrichtingswerken werden optimale productie-omstandigheden gerealiseerd. Om de groei van het totale productievolume in Nederland en de stijgende kosten voor overschotten in te dammen werd middels een aanvullend beleid de afvloeiing van arbeidskrachten en beëindiging van landbouwbedrijven bevorderd. Voor deze arbeidskrachten was er volop werk in de snel groeiende industrie en dienstverlening. Desondanks bleven het productievolume en het binnenlands overschot gestadig stijgen. Het valt dan ook te begrijpen dat in de jaren vijftig Nederland, in de persoon van Sicco Mansholt, zich hard maakte voor het creëren van een Europese binnenmarkt voor landbouwproducten. In 1958 werd de Europese Economische Gemeenschap (EEG) door zes landen opgericht. Een gezamenlijk markt- en prijsbeleid met een stelsel van garantieprijzen was een van de peilers waarop het Gemeen-

schappelijk Landbouwbeleid (GLB) kwam te rusten. Hiermee kwam de weg vrij voor een sterke toename van de uitvoer van landbouwproducten naar landen binnen de EEG. Maar de Europese binnenmarkt voor onder meer zuivelproducten raakte in de jaren zestig al weer verzadigd. Naast een gematigd markt- en prijsbeleid kwam ook in EEG-verband de nadruk te liggen op verlaging van de kostprijs door het bevorderen van afvloeiing van arbeid en schaalvergroting. Dit in een poging om enerzijds de toename van het productievolume en daarmee de overschotten binnen de perken te houden en anderzijds om het inkomen van boeren in de pas te laten lopen met andere sectoren. Het Plan Landbouw van Eurocommissaris Mansholt uit 1968 is bij uitstek het voorbeeld hiervan.

Het kunnen produceren en vermarkten van producten waar niks mis mee is tegen een concurrerende prijs, kortweg bulkproductie, vormde decennia lang het leidende ordeningsprincipe voor landbouw en platteland⁴⁵. Naar de primaire landbouw toe vertaalde dit zich in meer kunnen produceren per dier, per hectare en per arbeidskracht om op relatief weinig grond bij een kleiner wordende marge toch een redelijk inkomen te kunnen behalen. Dit maximaliseren van de productiviteit verloopt langs een route van specialisering, intensivering en schaalvergroting⁴⁶.

Met het overheidsbeleid als aanjager⁴⁷ werd op het Nederlandse platteland een moderniseringsoffensief ingezet dat zijn weerga niet kent, maar dat niet zonder slag of stoot is verlopen en niet louter successen kent. Voor de landbouw werd door het bijsturen van de marktwerking enerzijds en het aansturen van het aanbod van nieuwe productie-technieken anderzijds een selectieve handelingsruimte van mogelijkheden en beperkingen gecreëerd, waarin naar verwachting alleen op moderne wijze gevoerde landbouwbedrijven zouden kunnen overleven⁴⁸.

Gaandeweg won het moderniseringsproject door samenballing en afstemming aan momentum⁴⁹ en aan vermogen om het geheel doeltreffend te laten werken, van plantencel tot aan de Europese Gemeenschap toe. Het is wel een specifiek vermogen, dat zich heeft uitgestold in een schier eindeloze, gevarieerde en heterogene reeks aan socio-materiële verschijningsvormen: specifieke beleidsinstrumenten, specifieke onderzoekprogramma's die specifieke kennis en kunde voortbrachten, uit veredeling verkregen specifieke veerassen en gewassen, specifieke landbouwmachines, specifieke gebouwen, een door ruilverkaveling en andere kunstgrepen tot specifieke productie-omgeving omgevormd cultuurlandschap, een voorlichtingsapparaat toegerust op het uitdragen van een specifieke boodschap, de behartiging van specifieke belangen in een geleidelijk meegegroeide belangenorganisaties, een specifieke organisatie in de verwerking en afzet van een reeks van specifieke producten, een specifieke verhouding tussen gezin en bedrijf en tussen gezinsbedrijf en haar omgeving, enzovoorts. Als voorgeordende werkelijkheid werkt dit geïnstitutionaliseerde vermogen weer door op het handelen van betrokkenen, als een door mogelijkheden en beperkingen begrensde geïnstitutionaliseerde handelingsruimte of selectieve institutionele omgeving. Moderniseren was een vanzelfsprekende, geïnstitutionaliseerde praktijk geworden op grond van een breed gedeeld en geobjectiveerd⁵⁰ gedachtengoed over de manier van denken en doen: zo moet het, zo hoort het en anders kan niet. Er is geen ontkomen aan. Het doorvertalen van *de*

marktwerking en *de* voortschrijdende (productie)technologie naar *de* optimale inrichting werd niet voor niks rationaliseren genoemd.

De primaire landbouw raakte zo verweven in een hecht web van goed op elkaar ingespeelde organisaties van allerlei aard⁵¹ waar men zich vol overtuiging toeleide op de hen toebedachte rol en taken: zijnde het op rationele gronden mede bewerkstelligen van een moderne manier van produceren en vermarkten. Een *organisatorisch-institutionele omgeving*⁵² met de kenmerken van een quasi-organisatie. Benvenuti⁵³ duidde dit geordend geheel treffend aan als een technologisch-administratieve taakomgeving vanwege de sterke prescriptieve werking die ervan uitging op de stijl van landbouwbeoefening. Zowel de werking van de markt als het voortschrijden van de technologie werden beschouwd als op zichzelf staande, recht-toe-recht-aan verlopende processen, die derhalve omgeven waren door een sterke notie van onvermijdelijkheid. Door die als autonoom en lineair opgevatte processen door te trekken kon de onafwendbare toekomst worden voorspeld. Dit werd dan ook veelvuldig met grote gretigheid en stelligheid gedaan⁵⁴. Uit het in de toekomst gelegen knooppunt van beide processen was de toekomstig optimale wijze van landbouwbeoefening af te leiden. Die kreeg vervolgens weer een vertaling naar een optimale bijbehorende socio-materiële omgeving. De praktijk werd vervolgens aan dit optimaal gedachte bedrijf in een optimaal gedachte omgeving afgemeten. Hieruit vloeit een *agenda* voort: wat staat ons zoal te doen om een en ander te verwezenlijken. Het luidt de bel voor een nieuwe ronde in het herordenen van landbouw en platteland. Boeren en landbouwbedrijven werden geclassificeerd in termen van traditionele versus moderne boeren, blijvers en wijkers, bedrijven met en zonder toekomstperspectief⁵⁵. Dit onderscheid legitimeerde vervolgens weer het op selectieve wijze inzetten van middelen in een beleidsinstrumentarium. Door een specifieke (her)distributie van beperkingen en mogelijkheden werd de begrensde handelingsruimte nog selectiever gemaakt⁵⁶. Toekomstverkenningen over de beloftevolle technologische voortgang werd zo omgezet in een vraag naar die technologie, een agenda⁵⁷. Zo werd het vanzelfsprekende en onvermijdelijke bewerkstelligd, een '*self-fulfilling-prophecy*'. Een zichzelf repeterend, versterkend en voortstuwend, en schijnbaar autonoom proces dat zich uit in een gestage uitbouw langs een *nauw afgebakend technologisch traject*⁵⁸. Er kon zo een indrukwekkend vermogen worden opgebouwd dat een verklaring levert voor het succesverhaal van de Nederlandse landbouw: hoe een klein land kon uitgroeien tot een agro-industriële wereldmogendheid. Maar het had ook alle kenmerken van een op drift geraakte machinerie of tredmolen, van een supertanker waar men blind vaart op de automatische piloot.

De werking van dit geheel in al zijn delen ontrafelen is een enorme klus. Ik beperk me hier ook tot een specifieke invalshoek. In het derde hoofdstuk probeer ik de uitwerking van *het geïnstitutionaliseerde vermogen* te laten zien op het niveau van het westelijk veenweidegebied als bijzondere socio-materiële configuratie. Hoe het bijzondere van de veenweiden werd gezien als een sta-in-de-weg voor modernisering, voor het maximaliseren van de productiviteit. Een lastig obstakel dat overwonnen moest worden door het bijzondere te ontstijgen of weg te werken, door het veenweidegebied letterlijk en figuurlijk om te bouwen naar optimale maatstaven: optimale productie-omstandigheden voor een optimale bedrijfsvoering. Dit *ontkoppe-*

len van de landbouwbeoefening uit haar historisch gegroeide bijzondere omgeving is inherent aan het moderniseringsproject⁵⁹.

Maar het moderniseringsproject is niet uit de lucht komen vallen en werd evenmin uitgevoerd in een socio-materieel vacuüm. Het is ontsproten aan een pluriforme samenleving⁶⁰, op te vatten als een bonte mengeling van met elkaar interacterende uiteenlopende '*modes of ordering*' of stijlen met de bedoeling die naar moderne maatstaven om te vormen, te rationaliseren. Hierbij is echter altijd sprake van een wisselwerking, van uitwisseling en wederzijdse beïnvloeding: het ineengrijpen van talloze projecten⁶¹. Terugkijkend kun je vaststellen dat het moderniseringsproject voldoende momentum en vermogen heeft kunnen vergaren om een ingrijpende herordening van dit bijzondere geheel af te dwingen. Maar dat verliep niet zonder tegenwerking en strijd. Dit bracht onvermoede en ongewenste bijwerkingen aan het licht. Tegenspel werd niet alleen geboden vanuit het pluriforme geheel van de ruimere samenleving, ook de natuur bleek weerbarstiger dan aangenomen. De bonte verscheidenheid als uitkomst van samenspel en tegenspel in het complexe geheel van orderingsprocessen laat zich op enig moment en plaats schetsen als een breed panorama van onderling verschillende stijlen van landbouwbeoefening.

Voor de melkveehouderij in het westelijk veenweidegebied is dit in 1989 gedaan (Van der Ploeg & Roep 1990). Ten opzichte van zogeheten 'optimale boeren' onderscheiden zich de 'dubbeldoelboeren', 'afbouwers', 'machineboeren' en 'koeienboeren'. De stijlen onderscheiden zich door betekenisvolle verschillen in sociale en materiële effecten op bedrijf en omgeving. Die verscheidenheid bleek niet simpelweg te herleiden tot een ongelijktijdige modernisering in termen van koplopers, volgers en achterblijvers. Het was de uitkomst van een op andere wijze aangebrachte samenhang, de uitdrukking van een per stijl verschillend vermogen om een melkveehouderijbedrijf als geheel gericht te laten werken. Van uiteenlopend vakmanschap en ondernemerschap. In tegenstelling tot de verwachte eenvormigheid in de landbouwbeoefening door de veronderstelde uniformerende werking van het moderniseringsproject, als uitvloeisel van het toesnijden van bedrijven op het optimale snijpunt van marktwerking en de voor handen zijnde (productie)technologie, was er juist sprake van een uitwaaiing van bedrijven⁶².

Maar zoals al gezegd, de '*successstory*' van de Nederlandse landbouw kent een keerzijde. Niet alles verliep even soepel en volgens verwachting. De ingrijpende herordening van landbouw en platteland stuitte op tegenwerking van zowel 'natuur' als 'samenleving'. Dit uitte zich in allerlei onverwachte bijwerkingen, sociale en materiële neveneffecten die niet altijd of niet langer op prijs werden gesteld. Om maar eens te noemen: de achteruitgang van natuurwaarden en aantasting van het waardevolle cultuurlandschap, de structurele overproductie met stijgende overheidsuitgaven in verband met marktinterventies, toenemende milieudruk samenhangend met de intensivering van het grondgebruik, de achterblijvende inkomensontwikkeling, de marginalisering van regio's, het dierenwelzijn in het streven naar maximale productiviteit. De bijwerkingen en neveneffecten werden groter naarmate het vermogen toenam langs het eens zo beloftevolle moderniseringstraject. Dit bracht een tegenoffensief op gang⁶³.

Om uiteenlopende redenen werden vanuit de samenleving steeds meer vraagtekens geplaatst bij de neveneffecten en de legitimeringsgrond van de modernisering. Nu is het moderniseringsproject nimmer onomstreden geweest, integendeel. Het is altijd onderwerp geweest van kritiek en soms heftige strijd. Het eerder genoemde Plan Mansholt uit 1968 beoogde al een koerswijziging om de groei van het productievolume in te dammen, maar slaagde hier niet in. Maar met de effectiviteit werden de neveneffecten tastbaarder en nam de kritiek toe. Hiermee rees gegronde twijfel over de vanzelfsprekendheid van het project en de noties van autonomie en onvermijdelijkheid waarmee het omgeven was. Het duidt op een aanzwellende tegenstroom die langzaam maar zeker de legitimering van het project ondermijnt. Tegelijk werden ook door boeren allerhande uitwegen gezocht om te ontkomen aan datgene waar volgens het moderniseringsproject niet aan te ontkomen viel: door-groeien of afvloeien. Hierin liggen de kiemen besloten voor hoe het anders zou moeten en zou kunnen. Een gedachtenvorming die uitmondt in een pleidooi voor het omvormen van de gevestigde orde⁶⁴. Maar dat gaat niet zonder slag of stoot. Om dat te bereiken moet het ingezette tegenoffensief aan momentum winnen, meer medestanders krijgen. Om te ontkiemen en tot volle wasdom te komen moeten dergelijke vernieuwende ideeën, op te vatten als *het vernieuwingspotentieel*, in vruchtbare bodem vallen. Ze moeten gekoesterd, afgeschermd en beschermd worden tegen de gevestigde orde die het geacht wordt van binnenuit te hervormen. Het vergt de institutionalisering van een hierop toegesneden selectieve ruimte om te pionieren, te vernieuwen. Om werkendeweg de benodigde kennis en kunde op te bouwen. Uit eerdergenoemd bedrijfsstijlenonderzoek in het veenweidegebied en tal van latere studies bleek, dat boeren metterdaad volop uitwegen zochten, nieuwe wegen insloegen en daarbij steun kregen van soms onvermoede medestanders. Hoe die boeren zich met woord en daad afzetten tegen een doorgaande modernisering. De bedrijfsstijlenstudies en vervolgstudies geven bij uitstek weer hoe die voorttrekkers erin slagen om in weerwil van de gevestigde orde op hun bedrijven enige ruimte voor vernieuwing te scheppen om tegen de modernisering in te kunnen gaan. Al doende proberen ze dit vermogen uit te bouwen, meer ruimte te krijgen om het anders te doen. Maar deze initiatieven ontberen veelal de juiste voedingsbodem om echt zoden aan de dijk te kunnen zetten. Ze zijn te zeer versnipperd, het vermogen om te vernieuwen is te zeer verbrokkeld. Om tot een vanzelfsprekende, geïnstitutionaliseerde manier van landbouwbeoefening uit te kunnen groeien moet eerst het moderniseringsproject een halt worden toegeeroepen.

Gaandeweg vormt zich zo de notie van een *geïnstitutionaliseerde onvermogen*, als keerzijde van het geïnstitutionaliseerde vermogen. In het derde hoofdstuk probeer ik dit aan de hand van het westelijk veenweidegebied te illustreren. Vanuit het hechte organisatorisch-institutionele bolwerk rond de landbouwbeoefening wordt een antwoord op de rijzende vraagstukken vooreerst gezocht in aanpassingen binnen of in de marge van hetzelfde stramien. Zo voert het Landbouwkundig Onderzoek in de jaren tachtig een grootschalig onderzoek uit naar het inpassen van natuurbeheer in een moderne bedrijfsvoering. In een ander geval wordt gezocht naar geschikte emissie-arme aanwendingsmethoden van drijfmest in de veenweidegebieden als respons op overheidsmaatregelen die de verzuring van het milieu moeten beteugelen. De mestton met spuitstuk was in de ban gedaan. Het onvermogen openbaart zich ook als een groep boeren uit het gebied tracht de

landbouwbeoefening weer te enten op het bijzondere van de veenweiden en dit door middel van bijzondere producten tot waarde wil brengen. Deze herkoppeling of *verbijzondering van de landbouwbeoefening* stuit op grote leemtes in kennis en kunde, maar ook op onwil of zelfs minachting vanuit de gevestigde orde.

Het voert mij tot de stellingname dat het opbouwen en uitbouwen van het vermogen om een geheel op specifieke wijze te laten werken tegelijk een onvermogen om het geheel op andere wijze te laten werken met zich mee brengt. *Des te smaller het gevolgde traject, des te groter maar ook eenzijdiger is het geïnstitutionaliseerde vermogen en des te nijpender zal het geïnstitutionaliseerde onvermogen eens blijken te zijn.* In Nederland is dat ten aanzien van landbouw en platteland begin jaren negentig in toenemende mate het geval, zo betoog ik in dit boek. Het moderniseringsproject kon in Nederland zo effectief zijn, omdat het zo selectief, eenzijdig en recht-toe-recht-aan was ten aanzien van hetgeen moest worden bewerkstelligd. Omgeven door noties van vanzelfsprekendheid, autonomie en onvermijdelijkheid kon het moderniseringstraject blindelings worden gevolgd. Elke afwijking van deze recht-toe-recht-aan koers op het onfeilbaar geachte kompas van marktwerking en voortschrijdende technologie zou volgens de gevestigde opvattingen alleen maar tot omwegen leiden, tot verspilling van schaarse tijd en middelen. Uiteraard zouden allerlei hindernissen opdoemen, maar die waren met technologie te overwinnen.

Waar door bijwerkingen en neveneffecten de roep om een andere manier van produceren en vermarkten in de bredere samenleving meer en meer weerklank vond, daar voer het moderniseringsproject, gedragen en voortgestuwd door de gevestigde manier van ordenen in de organisatorisch-institutionele omgeving rond de landbouw, nog op de automatische piloot. Op weg naar hindernissen die niet te nemen waren. Door een blind vertrouwen op de automatische piloot was men ziende blind geworden, had men geen oog meer voor de zich aan alle kanten opdringende weerbarstige werkelijkheid en de inmiddels opgelopen averij. Er was gestaag een kloof gegroeid tussen dit hechte en op drift geraakte geheel rond de op productiviteitstijging gerichte landbouwbeoefening en een steeds kritisch wordende samenleving. Begin jaren negentig liep het geheel zware averij op: de afzet en export van Nederlandse producten kwam onder grote druk te staan door een groeiende afkeer van de wijze van produceren. Voedselschandalen ondermijnden het vertrouwen. En de tuinbouw was geschokt toen Duitsers de Hollandse tomaten smaakloze 'Wasserbomben' noemden. Lapmiddelen voldeden nu niet meer, zo besepte men: om te kunnen overleven moest de consument weer serieus worden genomen, het vertrouwen hersteld. Maar hoe krijg je grip op een op drift geraakt complex als je het sturen en navigeren bent verleerd?

De golfslag van vernieuwing, bestendiging, verstarring en weer vernieuwen

Alles is voortdurend in beweging en elke beweging roept weer andere op. Vernieuwen is van alle tijden en overal. Maar door de tijd heen valt een zekere afwisseling van opeenvolgende perioden te onderkennen: van een nieuw elan en aanzet tot ingrijpende vernieuwingen, via uitbouw en bestendiging langs een ingezet traject naar verstarring en onvermogen aan het eind van een traject. De ontwikkeling van de naoorlogse Nederlandse landbouw valt ook grofweg in die fasen in te delen⁶⁵.

Na het herstel tekent zich vanaf het midden der jaren vijftig een periode van *doorgaande vernieuwing* af. Onder de noemer van modernisering volgt een ingrijpende herordening van landbouw en platteland. Dit moderniseringsproject raakt gedurende de jaren zestig geïnstitutionaliseerd, waardoor een steeds omvattender specifieke socio-materiële orde werd gevestigd die zichzelf leek voort te stuwen. De jaren zeventig kenmerken zich als een periode van uitbouw en bestendiging: flink voort maken op de ingeslagen weg. Het is de periode waarin over de Nederlandse landbouw wereldwijd wordt gesproken in termen van een *succesverhaal* dat alom navolging zou verdienen. Maar de modernisering verliep zoals gezegd niet zonder slag of stoot, integendeel. Dit leidde tot vertraging of een bijstelling, maar heeft het moderniseringsproject niet af kunnen brengen van de ingeslagen koers. In de jaren tachtig zwelt het tegenoffensief verder aan en tekent zich toch een omslag af. Eind jaren tachtig wordt duidelijk dat het moderniseringsproject stuk loopt op haar eigen effectiviteit, het is te ver doorgeschoten.

In '*Landbouw op een keerpunt*' (Roep 1993a) wijs ik op die voortekens. Het artikel heb ik in 1991 geschreven en vormt het tweede hoofdstuk van dit boek. Ik onderscheid daarin vijf grote vraagstukken die onlosmakelijk verbonden zijn met het te eenzijdig op productiviteit en export gerichte moderniseringsproject: de steeds verder uit de hand lopende vraagstukken van de overschotten in EG-verband en tussen EG en andere handelsblokken; het groeiende milieuvraagstuk; de verarming van landschap en natuur; de groeiende kloof tussen consumenten en producenten rond de kwaliteit van producten en de wijze van produceren; de marginalisering en leegloop van steeds grotere delen van het Europese platteland.

Achteraf bezien zijn het vooral de niet-voorziene of niet-relevant geachte en in de samenleving steeds meer negatief gewaardeerde bijwerkingen, die als een boemrang terugwerken op de legitimiteit van het moderniseringsproject. Men raakt er van overtuigd dat die ongewenste effecten inherent zijn aan het moderniseringsproject en het gevolgde traject, waardoor alleen een geheel andere weg inslaan nog uitweg zou kunnen bieden. De jaren tachtig kenmerken zich door *verstarring*, in en rond de landbouw wil men alles zoveel mogelijk bij het oude te laten. Als het erop aankomt is men niet bij machte om zelf de koers te verleggen en knellende vraagstukken op voortvarende wijze bij de kop te pakken. Het omvormen van de landbouwbeoefening met haar organisatorisch-institutionele inbedding wordt een kwestie van lange adem en soms heftige strijd, een moeizaam en taai proces. Stukje bij beetje moet het oude bolwerk worden afgebroken en weer opgebouwd. Een institutionele vernieuwing die voor een belangrijk deel van binnenuit moet komen, maar vooral van buiten de landbouw wordt afgedwongen.

Onder de groeiende druk van binnen en vooral van buiten de landbouw, van een groeiende kritische groep van consumenten, onderzoekers, politici, boeren en andere betrokkenen die op de onaanvaardbare effecten wezen en stelden dat het anders moest, ging met name de overheid steeds meer gas terugnemen. In een enkel geval werd door de Europese of Nederlandse overheid abrupt aan de noodrem getrokken. Zoals met de contingentering van de melkproductie met ingang van 1984. Of de Interimwet uit hetzelfde jaar om de omvang van de varkensstapel te bevroren en in die opzet, zoals we inmiddels genoegzaam weten, jammerlijk is

mislukt. Modernisering, in de betekenis van uniform, meer, groter en goedkoper verloor geleidelijk haar aureool van vanzelfsprekendheid en daarmee haar legitimiteit. Daarmee werd het legitiem om het anders te doen, er ontstond *ruimte voor vernieuwing* en voor vernieuwers, zij het vooralsnog op kleine schaal en met spaarzame hulpbronnen. Dan blijkt ook de arrogantie van de gevestigde orde, het halsstarrig volhouden aan het eigen gelijk en het verdedigen van de bevoorrechte positie. Dan openbaart zich ook ten volle het geïnstitutionaliseerde onvermogen in en rond de landbouw om een andere weg te bewandelen dan het produceren en vermarkten van bulkproducten voor de export. Waar de kiemen aanwezig zijn, worden die veronachtzaamd. Ze ontberen een goede voedingsbodem. De biologische landbouw is een bekend voorbeeld, maar ook binnen de gangbare landbouw zijn er talloze voorbeelden. In de landbouw met haar bonte verscheidenheid aan stijlen lagen ondanks alles vele antwoorden op dringende vraagstukken besloten. De landbouw beschikte, zonder het zelf te beseffen, over een groot vernieuwingspotentieel (Van der Ploeg 1993). In die zin heeft het bedrijfsstijlenonderzoek onmiskenbaar bijgedragen aan het weer bespreekbaar maken en op de agenda zetten van andere stijlen van landbouwbeoefening, aan het doorbreken van de moderniseringsmythe⁶⁶ van vanzelfsprekendheid en onvermijdelijkheid, door stelselmatig te wijzen op de soms grote verschillen in sociale en materiële effecten van uiteenlopende stijlen. Een niet 'optimale' wijze van boeren werd weer legitiem of zoals een van de betrokken boeren het destijds op een bijeenkomst verwoordde: we hebben weer een stem gekregen. Maar ook daarmee was de 'gevestigde orde' nog niet om. Met het instorten van markten, de druk van de samenleving, en de omslag in de Europese landbouwpolitiek nam de druk toe. Het landbouwbolwerk werd soms op harde wijze met de neus op de de nieuwe feiten gedrukt: wie niet wil luisteren maar voelen.

In 'Landbouw op een keerpunt' schets ik vanuit de optiek van begin jaren negentig de nog vage contouren van een vernieuwingsproject waaraan ik sedertdien naar vermogen ook uitwerking heb gegeven. Het zoeken naar nieuwe wegen, zo stelde ik, zou gefundeerd moet worden op het benutten en het verder ontwikkelen van het in de praktijk aanwezige maar nog onvoldoende tot wasdom gekomen vermogen om het anders te doen: het schaars aanwezige vakmanschap en ondernemerschap om op andere manier te produceren en te vermarkten dan tot dusver zo vanzelfsprekend was geweest⁶⁷. Dit zou de aanzet moeten geven voor een vernieuwing van de organisatorisch-institutionele inbedding van de landbouwbeoefening: het beleid, de belangenbehartiging, het onderzoek, de voorlichting, marketing, nieuwe kwaliteitsgaranties, enzovoorts. In 1991 tekende zich al wel een koerswijziging af, maar wie had toen kunnen denken dat binnen enkele jaren volop zou worden gesproken in termen van 'institutionele crisis' en 'institutionele vernieuwing'; over 'platteland vernieuwing'; over 'het beter afstemmen van de productie op nieuwe markten' en 'diversificatie'; over 'integraal ketenbeheer' en 'streekeigen productie'; over 'milieucoöperaties', 'agrarisch natuurbeheer', 'natuurproductie' en 'agro-toerisme'? Wie had kunnen voorspellen dat het zo hechte en verstarde organisatorisch-institutionele netwerk zo snel aan alle kanten zou kraken en uiteen zou vallen om zichzelf moeizaam te vernieuwen. Om maar wat te noemen: de massale fusies tussen de sinds jaar en dag verzuilde landbouworganisaties tot regionale blokken met als sluitstuk de vorming van de overkoepe-

lende Land- en Tuinbouw Organisatie (LTO) en het opheffen van het Landbouwschap als fundament van en symbool voor het eens zo machtige landbouwbolwerk; de reorganisaties in de agro-industriële productiekolom; allerlei lokaal of regionaal gewortelde nieuwe samenwerkingsverbanden tussen boeren onderling, maar vooral tussen boeren en vertegenwoordigers van natuur- en milieuorganisaties, tussen producenten en afnemers⁶⁸; de omvorming van Landbouwuniversiteit en de Dienst Landbouwkundig onderzoek tot een organisatie. Eind jaren negentig kun je niet anders dan vast stellen dat de noodzaak tot vernieuwen alom wordt onderkend, maar dat de strijd zeker niet is gestreden en zich nog lang niet heeft uitgekristalliseerd in het uitzetten van een nieuwe, eensluidende koers ten aanzien van landbouw en platteland. Het afbreken en puinruimen vergt blijkbaar teveel aandacht. Het vernieuwen in de zin van het bewerkstelligen van een nieuwe manier van produceren en vermarkten, het vernieuwen van de landbouwbeoefening en haar institutionele inbedding is goed beschouwd nog maar net begonnen. Het moet de kloof tussen de landbouwbeoefening en de samenleving weer dichten. De landbouwbeoefening moet zich opnieuw legitimeren, haar bestaansrecht rechtvaardigen. Dit wordt wel opgevat als een nieuw te sluiten contract tussen landbouw en samenleving. Zo ver is het echter tot op heden nog niet. Ook nu is er sprake van een wisselwerking en een ineengrijpen van allerlei afzonderlijke projecten tot een steeds omvattender werkend geheel, waarvan de uitkomst nog allerminst zeker is.

Naar een etnografie van vernieuwen

Vernieuwend werken betekent voorbij het bekende reiken, buiten de gebaande paden treden om een geheel anders te laten werken. Om het vernieuwingspotentieel te laten ontkiemen en tot volle wasdom te laten komen moet er ruimte zijn om te vernieuwen⁶⁹. Het vormt de crux van vernieuwen als dialectisch en cyclisch proces van inhoud en vorm geven. Het werkendeweg opbouwen van het vermogen om het complex van orderingsprocessen anders te laten werken, om alle stukken en beetjes op andere wijze aaneen te smeden tot een nieuwe werkelijkheid. Een vernieuwingsproces valt te beschrijven als *het verwerkelijken van een idee* door het herweven van orderingsprocessen. Het vermogen om hier ruimte voor te scheppen, als een *niche* binnen de gevestigde orde, is hierbij cruciaal. Dit vergt een herordening in de bestaande distributie van mogelijkheden en beperkingen; een geëigende organisatorisch-institutionele inbedding. En daarvoor moeten hulpbronnen worden gemobiliseerd, medestanders worden gevonden, soms onconventionele allianties worden gesloten. Het beperkt zich niet tot de sociale omgeving, ook de dode en levende materie moet tot meewerken worden bewogen. Dit maakt vernieuwen tot zo'n complex, hoogst onvoorspelbaar, maar wel uiterst boeiend proces.

In het vierde en vijfde hoofdstuk beschrijf ik dit proces aan de hand van het al eerder genoemde voorbeeld uit het westelijk veenweidegebied. Een groep jonge en kritische boeren zocht uit groeiende onvrede met de effecten van modernisering naar mogelijkheden voor een sociaal meer rechtvaardige wijze van landbouwbeoefening, die tegelijk meer recht zou doen aan het bijzondere van het veenweidegebied. Met inbreng van medestanders groeit deze gedachte uit tot een vernieuwingsproject voor het bewerkstelligen van een streekeigen wijze van produceren en vermarkten als tegenhanger van modernisering. Dit heeft onder meer geleid tot

het oprichten van de Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied en de officiële introductie in september 1994 van een voor Nederlandse begrippen nieuw fenomeen: Veenweidekaas. Dit betreft een collectief handelsmerk voor Goudse boerenkaas met garanties wat betreft streekeigenheid en een bijzondere goede kwaliteit. In dit boek staat niet de onderbouwing van aard en belang van streekeigen productie voorop. Daarvoor verwijs ik naar anderen⁷⁰. Ik ben er wel van overtuigd en heb er ook mijn steentje aan bijgedragen. In dit boek betracht ik juist wat meer afstand om het verloop van een vernieuwingsproces zo goed mogelijk van binnenuit te beschrijven.

In hoofdstuk 4 beschrijf ik hoe de gedachtenvorming in en rond een kritische groep boeren uitmondt in de idee voor een Veenweidekaas en de notie van streekeigen productie en hoe door het mobiliseren van medestanders ruimte voor vernieuwing wordt gecreëerd. Dit krijgt zijn beslag in de Stichting en de start van het Veenweidekaasproject. In hoofdstuk 5 beschrijf ik vervolgens hoe de idee voor een streekeigen boerenkaas naar analogie van de Parmezaanse kaas in studiegroepverband werkendeweg wordt verwerkelijkt. Ik beschrijf hoe de studiegroep bij het verwerkelijken op allerlei leemtes in kennis en kunde stuitten, maar ook op onwelwillendheid en gebrek aan medewerking. Het derde hoofdstuk laat zich zo begrijpen als voorgeschiedenis. Het aldus doorlopen vernieuwingstraject heeft voor Nederland een reeks tot de verbeelding sprekende vernieuwingen opgeleverd die veel navolging hebben gekregen.

Door mijn betrokkenheid bij vernieuwende initiatieven als het Veenweidekaasproject ben ik ervan overtuigd geraakt dat het de moeite waard is om uitgebreid over *het vernieuwen als proces* te verhalen. Wellicht kan ik beter duidelijk maken wat ik met mijn *etnografie van een vernieuwing*⁷¹ voor ogen heb, als ik eerst aangeef wat ik zoal *niet* doe. In de rol van wetenschappelijk onderzoeker en medestander, als bemiddelaar of makelaar tussen de groep boeren en andere potentiële medestanders die over hulpbronnen beschikken⁷², ben ik betrokken geweest bij het verwerkelijken van een streekeigen wijze van produceren en vermarkten. Dit geeft mij de gelegenheid om het proces van binnenuit te beschrijven. Ik beschrijf vooral *hoe* het proces van vernieuwen verloopt, wat er zoal bij komt kijken. Het gaat mij dan ook niet om het vellen van een oordeel in termen van succes of falen. Het is geen blijk van onbescheidenheid als ik mijn eigen rol in het geheel erbij betrek. Op die manier wil ik de aandacht vestigen op de belangrijke rol die bemiddelaars, makelaars, of 'change agents'⁷³ spelen in vernieuwingsprocessen: personen die over het vermogen beschikken om al dan niet vermeende tegenstellingen te overbruggen en te kortsluiten, om een begaanbare weg uit te stippelen, om hulpbronnen aan te boren en nieuwe verbanden te leggen. Kortom: een vernieuwingsproces kunnen trekken.

Dit gestaag voortschrijdende proces van vernieuwen langs nog ongebaande wegen tracht ik in het vierde en vijfde hoofdstuk zo goed mogelijk te beschrijven. Het is niet wat je een 'frontstage' descriptie zou kunnen noemen: een verhaal over schone schijn of illusie die wordt opgehouden ten overstaan van het publiek. Geen mooi afgebakend, afgerond en gestileerd verhaal, waaruit alle oneffenheden zijn weggepoetst. Waardoor het zicht ontnomen wordt op hetgeen er zich achter de schermen allemaal afspeelt om het geheel goed te laten werken, op wat er zoal mis gaat of

kan gaan. Verhalen over heroïeke uitvinders en hun baanbrekende innovaties zijn er al voldoende geschreven. In *'Technology's storytellers'* doet Staudenmaier (1985) een veelzeggend boekje open over *'myth of autonomous technological progress'*, de hardnekkige misvatting dat innovaties zich progressief volgens een aantal nauw af te bakenen opeenvolgende stadia verlopen, dat uitvindingen er liggen om ontdekt te worden, dat wetenschap hierin een superieure rol speelt en ga zo maar door. Voor mij een reden te meer om het verhaal achter de schone schijn te schrijven, *'backstage'*. Ik was op dit spoor gezet door de al eerder genoemde *'laboratory-studies'* van onder meer Knorr-Cetina en Latour en de constructivistische benadering van wetenschap en technologie. En door Law (1994) met zijn pleidooi voor een *'modest sociology'* waarin *'thick description'* een belangrijke plaats wordt toegekend. Voor mij de reden om mijn verhaal niet alleen van binnenuit en van achter de schermen te schrijven, maar tevens vanuit de invalshoek hoe gaandeweg een idee wordt verwerkelijkt. Op die wijze hoop ik bij te dragen aan een realistischer beeld van vernieuwen als proces.

Als zodanig zou het enig tegenwicht kunnen bieden aan onbezonnen simplisme en hooggespannen verwachtingen ten aanzien van het vernieuwen. Zeker eind jaren negentig waarin zich wederom een ingrijpende vernieuwing van landbouw en platteland voltrekt. Waar het bewerkstelligen van vernieuwing meer en meer een doel op zich gaat worden en zijn beslag zal krijgen in een nieuwe institutionele inbedding van de landbouwbeoefening en een nieuwe organisatorisch-institutionele omgeving. Met het inherente gevaar dat dit ook weer kan doorschieten.

Het moet ook tegenwicht bieden aan al te hooggegrepen wetenschappelijke theorieën en modellen over vernieuwing. Afgezien van een wetenschappelijke misrepresentatie van de werkelijkheid, die door debat is te bestrijden, baart vooral de goedgelovigheid, de eigengereidheid, de zelfvoldaanheid, een misplaatst superioriteitsgevoel en het blinde vertrouwen in wetenschap en technologie mij zorgen. Zeker als wetenschap dient ter legitimering van een ingrijpende herordening met grote sociale en materiële gevolgen⁷⁴. Met technologie kan heden ten dage veel worden bewerkstelligd, ten goede en ten kwade, en dat brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee.

Mijn etnografie van het vernieuwen, in de zin van mijn versie van de werkelijkheid, verhaalt over het werkendeweg verwerkelijken van een idee; over het herordenen van een werkend geheel en het omvormen van de gevestigde socio-materiële orde. Een verhaal waaruit blijkt dat vernieuwen geen simpel lineair verloop kent en niet terug valt te brengen tot een simpel, geformaliseerd schema van een voorspelbare serie opeenvolgende stappen. Ook al ontkom ik ook niet aan enige ordening. Het vernieuwingsproces is een voortdurende wisselwerking tussen inhoud en vorm geven. Om een idee te kunnen verwerkelijken moeten vernieuwers over het vermogen beschikken om ruimte voor vernieuwing te scheppen, om tot op zekere hoogte ongestoord toe te kunnen werken naar de beoogde vernieuwing. Maar binnen het complexe geheel van op elkaar in- en doorwerkende orderingsprocessen, waarvan de effecten zich ver in tijd en ruimte kunnen doen gelden, raken vernieuwers de grip op het vernieuwingstraject even gemakkelijk kwijt. Op het vernieuwend werken kom ik in het afsluitende hoofdstuk terug.

Een lange omweg

In dit boek lopen diverse verhalen door elkaar heen. Het verhaal over de boerderij, de modernisering van de landbouw, de verstarring en het gegroeide onvermogen, over pioniers in het veenweidegebied met hun Veenweidekaas. Het verhaal over heterogene orderingsprocessen, over natuur en samenleving die met elkaar worden verweven door techniek, over institutionalisering en uiteenlopende stijlen van landbouwbeoefening, over vernieuwen als herordenen van een werkend geheel. Wat ze gemeen hebben is de verteller, boerenzoon en onderzoeker.

Als onderzoeker ben ik sterk gevormd en geïnspireerd door het werk van drie illustere leermeesters uit de Wageningse agrarische en rurale sociologie. Hofstee, Benvenuti en Van der Ploeg hebben in die volgorde ook voortgebouwd op elkaars werk. De nadruk ligt mede door de tijdsgeest weliswaar anders, maar een belangrijke constante in hun werk vormt de aandacht voor differentiële en differentiërende effecten van institutionaliseringsprocessen in de landbouw en op het platteland. Hofstee (1948, 1985) heeft het begrip bedrijfsstijl geïntroduceerd, als de neerslag van een door boeren gedeeld gedachtengoed over hoe er geboerd moet worden. Daarnaast heeft hij eind jaren vijftig, begin zestig een onderscheid gemaakt tussen een traditioneel en modern-dynamisch cultuurpatroon in de landbouw. Dat draagt meer een normatief perspectief uit en is ook tekenend voor die tijd⁷⁵. Een classificatieschema dat lange tijd ten grondslag heeft gelegen aan talloze op de modernisering van de landbouw gerichte interventies. In zijn proefschrift brengt Benvenuti (1961) deze cultuurpatronen voor de Achterhoek in kaart door ze aan een serie veronderstelde traditionele en moderne kenmerken te relateren, zoals bijvoorbeeld de afstand tot de verharde weg of aansluiting op het telefoonnet. In later werk richt hij zich op een analyse van de relatie tussen de wijze van landbouwbeoefening en de vigerende organisatorisch-institutionele omgeving⁷⁶. Met TATE legde hij al vroeg de vinger op de disciplinerende werking die van die omgeving uitging op de wijze van landbouwbeoefening. Mede door de heftige richtingenstrijd in de jaren zeventig werd daar ten onrechte een karikatuur van gemaakt: een geromantiseerde strijd tussen machteloze, kleine boeren en een machtige samenzwering van overheid en agri-business. Daarmee raakte de intellectuele uitdaging die in zijn werk besloten ligt te zeer buiten beeld, een uitdaging die ik overigens pas na de nodige moeite kon doorgronden. Van der Ploeg is op zijn beurt weer sterk beïnvloed door het werk van Hofstee en Benvenuti. Waar, enigszins overdreven gesteld, Hofstee het fenomeen van regionale bedrijfsstijlen als uiteenlopende manieren van denken en doen terugvoerde op een differentiërende dimensie in de vorm van regionale cultuurpatronen en waar Benvenuti de aandacht heeft gevestigd op de prescriptieve werking van TATE op de wijze van landbouwbeoefening, legde Van der Ploeg (1985, 1987) de nadruk op de uitkomst van dit proces door te wijzen op de verwetenschappelijking van de landbouw en de hieraan verbonden opkomst van moderne koploperbedrijven. De effecten en bijwerkingen van het moderniseringsproject werden zo zichtbaar, tastbaar, bespreekbaar en ter discussie gesteld. Met het bedrijfsstijlenonderzoek is een belangrijke aanzet gegeven tot een ontmaskering van de moderniseringsmythe. Met Van der Ploeg kreeg de wat ingeslapen agrarische en rurale sociologie in Wageningen halverwege de jaren tachtig een nieuwe, verfrissende impuls.⁷⁷ Indertijd heb ik als student het werk van Van der Ploeg

ervaren als een verademing, als een verlichting in de voor mij deprimerende sluier van onbegrip die er in Wageningen hing over wat er daarbuiten in de landbouw en op het platteland gaande was.

Met dit werk tracht ik voort te bouwen op het werk van voornoemde drie leermeesters. De aandacht voor het institutionaliseren van uiteenlopende manieren van landbouwbeoefening met uiteenlopende sociale en materiële effecten vormt een gemeenschappelijke grondslag. Met het complexe geheel van ordeningsprocessen die middels techniek tot een effectief werkend geheel worden verweven, het institutionaliseren van vermogen en onvermogen en mijn etnografie van het vernieuwen probeer ik hier iets aan te voegen. Hiervoor heb ik wel een lange omweg gemaakt langs het zeer inspirerende, boeiende en uitdagende debat rond het constructivisme. Een omweg die ik met collega-promovendi Mara Miele, René de Bruin en Han Wiskerke ben ingeslagen en waar elk op eigen wijze verslag van doet in een proefschrift. Een omweg die soms een tocht der vertwijfeling leek te worden. De hoofdstukken reflecteren qua stijl, opzet en inhoud en datering in zekere zin de weg die ik heb afgelegd. Of het de moeite waard is geweest moet onder meer blijken dit boek.

Het zijn zeker geen mooi afgeronde verhalen in dit boek. Een verhaal is nooit af en het schrijven van een mooi verhaal is een gave. Ik wil niet verbergen dat er vele open einden resten. Integendeel, ik hoop dat ze een uitdaging vormen voor anderen. De essentie van wetenschappelijk werk ligt in het blijven zoeken naar nieuwe invalshoeken om oude verhalen nieuwe glans te geven, want geen enkel verhaal kent eeuwigheidswaarde.

2 Landbouw op een keerpunt

*Verscheidenheid als springplank voor diversificatie**

De problematiek rond de landbouw wordt meer en meer gezien als uitvloeisel van een doorgeschoten, te eenzijdig op productiviteit gerichte, ontwikkeling. Dit heeft geleid tot een heroverweging van de landbouwontwikkeling binnen de gehele maatschappelijke ordening. Het gevolg hiervan is dat mede door internationale politieke druk een drastische koersverlegging plaats vindt in het landbouwbeleid. Er is vooralsnog geen sprake van een breed gedragen en eensluidende visie maar de wending in het beleid tekent zich al wel af.

De Nederlandse landbouw, als schoolvoorbeeld van een overwegend op het productievolume georiënteerd productiestelsel, staat voor een ingrijpende transformatie. In Nederland overheerste lange tijd de opvatting dat er vooral sprake was van een kwantitatief probleem: het productievolume moest worden afgestemd op de vraag, een meer marktgericht beleid. Eerst nadat een aantal malen fors aan de noodrem was getrokken, onder meer met de melkquotering en mestwetgeving, werd de kern van de problematiek duidelijk. De markt was niet alleen overvoerd, maar met de tijd ook veranderd. Vooral in kwalitatief opzicht worden andere eisen gesteld aan de landbouwproductie. Marktgericht produceren betekent niet alleen minder, maar vooral anders produceren: voor uiteenlopende (deel)markten en met uiteenlopende productiemethoden. De transformatie van de landbouw behelst daarmee evenzeer een heroverweging van de agenda voor onderzoek en technologie-ontwikkeling.

Aan de hand van het bedrijfsstijlenonderzoek wordt betoogd dat de *kiemen* voor een transformatie in de landbouw reeds aanwezig zijn. De Nederlandse landbouw kent ondanks een decennia lang gehanteerd nauw ontwikkelingsperspectief, nog een grote mate van *verscheidenheid*. In een beleid dat zich op diversificatie richt vormen *ondernemerschap* en *vakmanschap* van boeren twee onontbeerlijke steunpilaren bij het inspelen op nieuwe markten en bij het in praktijk brengen van nieuwe productiemethoden. *Het benutten en uitbouwen van de bestaande verscheidenheid* vergt een fundamenteel andere aanpak in het beleid. Dat roept de vraag op naar een geschikt instrumentarium. Diversificatie past niet in een bureaucratisch keurslijf. Naast een *geïntegreerde aanpak op gebiedsniveau*, waarbij onder meer de landbouworganisaties uit het gebied als belanghebbenden aan de beleidsvorming deelnemen, is een *grote mate van zelfregulering* door de landbouw een essentiële voorwaarde.

* Dit hoofdstuk betreft een artikel dat in 1993 in TSL is verschenen

Het vastlopen van het productivistische landbouwontwikkelingsmodel

Als geen ander Europees land heeft de Nederlandse landbouw, daartoe aangespoord door het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) middels prijs- en afzetgaranties, subsidiëring van structuurverbetering en financiering van technologie-onderzoek, het streven naar productiviteitsverhoging in daden omgezet. In de laatste decennia is het productievolume enorm gestegen. Door een sterke industrialisatie van toelevering en verwerking en een gunstige handelspolitieke situatie konden er relatief goedkope bulkproducten worden geproduceerd. Hiermee werden niet alleen afzetgebieden veroverd, ook werden voortdurend nieuwe afzetmogelijkheden gecreëerd. Nederland is zo uitgegroeid tot één van de grootste exporteurs van landbouwproducten (Meester & Strijker 1985). Mede hierdoor staat de Nederlandse landbouw model voor landen waar de productiviteit minder snel stijgt of zelfs stagneert.

Naast de onmiskenbare successen kent de Nederlandse landbouwontwikkeling ook specifieke problemen. De ontwikkeling heeft zijn eigen tegenkrachten opgeroepen. Naarmate de maatschappelijke kosten en baten meer uit balans raakten hebben die aan gewicht gewonnen. Dit wordt zichtbaar als enkele tendensen worden gerelateerd aan kenmerkende tegenkrachten⁷⁸.

Toename productievolume – overvolle afzetmarkten

Het productievolume is enorm toegenomen en bestaande markten zijn overvoerd. Maatregelen ter ondersteuning van afzet of opslag in pakhuizen zijn om budgettaire redenen en uit handelspolitieke overwegingen niet langer opportuun. Het gesubsidieerd afzetten (of dumpen) op de wereldmarkt heeft tot steeds lagere prijzen en daarmee tot steeds hogere kosten geleid.

Regionale concentratie productie – marginalisatie andere regio's

De landbouwproductie heeft zich sterk geconcentreerd in een aantal Europese regio's, met name in Nederland. Daartegenover staat dat andere gebieden, waar de landbouw evenzeer een belangrijke drager van de plattelandseconomie is, marginaliseren. Naast de ontvolking van het platteland geeft het verlaten van landbouwgronden ook ecologische problemen. Deze scheefgroei heeft de politieke verhoudingen tussen 'noord' en 'zuid' binnen de EG verscherpt. Mondiaal is de balans nog meer verstoord.

Ontkoppeling van specifieke ecologische condities – toenemende milieudruk

Door steeds hogere opbrengsten per dier en per hectare werd een enorme toename van het productievolume op het beperkte Nederlandse landbouwareaal mogelijk. De technologie-ontwikkeling heeft zich geconcentreerd in een omvangrijk institutioneel netwerk rond de landbouw. Daarbinnen lag de nadruk vooral op productieverhoging en schaalvergroting. Hiertoe werd de productie in verregaande mate ontkoppeld van het beperkte areaal en de specifieke ecologische omstandigheden. Arbeid werd vervangen door kapitaal- en kennis-intensieve productiemethoden en productiviteitsgroei werd in sterke mate afhankelijk van bio-chemische inputs en van de import van veevoer. Door het goed georganiseerde handelsnetwerk en de nabijheid van een wereldhaven als Rotterdam waren die inputs relatief goedkoop

te verkrijgen. De ontkoppeling is met een sterke specialisatie gepaard gegaan, waarbij het gemengde karakter en de horizontale uitwisseling gaandeweg is vervangen door een verticale integratie met de toeleverende en verwerkende industrie. De ontkoppeling van grond en specifieke ecologische omstandigheden maakten weliswaar het opvoeren van het productievolume mogelijk, maar daar staat tegenover dat de gehanteerde productiemethoden inmiddels tot een maatschappelijk onaanvaardbare milieudruk hebben geleid. De problematiek rond de dierlijke mest is een typerend voorbeeld van deze ontkoppeling. Van een schaars goed om de bodemvruchtbaarheid mee op peil te kunnen houden is het verworpen tot een restproduct of afval.

Schaalvergroting en structuurverbetering – druk op natuur en landschap

Naast intensivering en specialisering heeft zich in de Nederlandse landbouw een enorme schaalvergroting voltrokken, zowel in de primaire productie als in de toeleverende en verwerkende industrie. Om voor het groeiende productievolume afzetmarkten te kunnen veroveren stond het produceren van goedkope en concurrerende bulkproducten voorop. Het inkomen moest uit de toename van het productievolume per arbeidskracht komen. Schaalvergroting werd gestimuleerd door een markt- en prijsbeleid gekoppeld aan een structuurbeleid dat scharnierde rond een subsidiëring van productie-uitbreiding. Deze instrumenten zijn jarenlang de drijvende krachten geweest achter de voortdurende sanering van bedrijven, de afvloeiing van arbeid uit de landbouw en herstructurering van de 'groene ruimte'. Deze ontwikkeling heeft enorme investeringen gevergd, die een verdere schaalvergroting en intensivering weer bespoedigden. Met de schaalvergroting, de intensivering en de hiermee gepaard gaande optimale inrichting van de 'groene ruimte' kwamen natuur en landschap onder grote druk te staan.

Goedkope grondstof voedingsindustrie – vertrouwenscrisis en kwaliteitseisen

De hiervoor beschreven processen zijn samen te vatten als een industrialisering van de landbouw- en voedselproductie. Hiermee kon een goedkoop voedselpakket worden aangeboden, ook op buitenlandse markten. Door veranderende eetgewoonten en toenemend milieubewustzijn is de consument echter steeds hogere eisen gaan stellen aan de kwaliteit van voedselproducten. De kritiek op de productiemethoden in de landbouw en de verwerkende industrie is dan ook toegenomen. Met de industrialisering en de daarmee gepaard gaande anonimisering is de consument tegelijkertijd het zicht en de controle op het productieproces kwijt geraakt. Mede door een reeks van voedsel- en milieuschandalen culmineert dit in een vertrouwenscrisis⁷⁹. Maatschappelijk gezien vertaalt zich dit in het voortdurend aanscherpen van eisen ten aanzien van de milieu-, natuur-, dier- en mensvriendelijkheid van de productiemethoden.

Een drastische koersverlegging in het beleid: diversificatie

De beschreven problematiek komt voort uit de aard en richting van de landbouwontwikkeling. De problematiek heeft Europese en in handelspolitiek opzicht mondiale dimensies, maar in Nederland zijn de problemen het grootst omdat daar als in geen ander land het vergroten van het productievolume en het exportvolume voorop hebben gestaan.

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is geënt op het in Nederland zo succesvol gebleken ontwikkelingsmodel, waarvan het maximaliseren van de productiviteit de grondslag vormt. Maar met de toenemende problemen beseffen de Europese landbouwpolitici dat dit ontwikkelingsmodel niet overal en altijd tot succes leidt. De druk op Brussel om het GLB te herzien heeft ertoe geleid dat de hervormingsvoorstellen van MacSharry ondanks vele plussen en minnen doorgang vinden. Het is een eerste aanzet tot een drastische koersverlegging in het landbouwbeleid⁸⁰. Ook in Nederland staat de toekomst van de landbouw, als belangrijkste gebruiker van de groene ruimte, volop ter discussie. In deze nieuwe politieke constellatie⁸¹ krijgt ook het debat over de toekomst van de Europese landbouw een belangrijke impuls. Tot ongenoegen van de Nederlandse landbouwwereld staan daarin ook de verworvenheden van de Nederlandse landbouw ter discussie, want die zijn gebaseerd op de ordening van de landbouwproductie volgens het tot nu toe gevoerde GLB en de nationale uitwerking ervan.

De huidige ontwikkeling is op haar eigen succes vastgelopen. Hierdoor staat de richting waarin de oplossingen gezocht moeten worden ter discussie. 'Meer van hetzelfde' of technologische 'lapmiddelen' zijn niet meer afdoende. De plaats en de taak van de landbouw binnen de gehele maatschappelijke ordening worden heroverwogen⁸². De in de vorige paragraaf geschetste problematiek komt in essentie neer op drie vraagstukken: de afstemming op veranderende markt(en), het ontwerpen en in praktijk brengen van nieuwe productiemethoden en de (her)verdeling van productie en inkomen. Deze vraagstukken bepalen in belangrijke mate de agenda van het internationale en nationale debat over de landbouw. In dit debat wordt de nieuwe koers bepaald, waarin de tegenkrachten in belangrijke mate een 'correctie' van de ontwikkeling tot nu toe zullen bewerkstelligen.

De regionale verschillen in problematiek zullen een *regionalisering* van het beleid met zich mee brengen, meer toegespitst op specifieke problemen en specifieke oplossingsrichtingen. Daarbij spelen ook kwesties als de leefbaarheid van het platteland, waaronder de landbouw een belangrijke peiler vormt. Zo vindt een belangrijke *verbreding* plaats van de functie van de landbouw in sociale en economische zin. Naast de primaire dierlijke of plantaardige productie komt er meer aandacht voor andere producten. Aangezien de markt voor bulkproducten is overvoerd verschuift het accent naar *het produceren van kwaliteit*. Zowel de verwerkende industrie als het boerenbedrijf of andere kleinschalige samenwerkingsverbanden mengen zich in deze slag om de hogere toegevoegde waarde. Verder draagt ook *het beheer of de productie van natuur- en landschapswaarden en het combineren van landbouw met andere economische activiteiten* bij aan een verbreding van de plattelands economie⁸³. Het beheer van natuur en landschap vergt een afstemming van de wijze van produceren op de ecologische omstandigheden. Meer in het algemeen nopen de strengere milieu-eisen ook tot een *fijnregulering* ten opzichte van lokale ecologische omstandigheden. Naast een *differentiatie* in productiemethoden en producten vindt er ook een verbijzondering plaats, *het voortbouwen op en het benutten van het bijzondere* in lokale productiestelsels. Deze differentiatie en verbijzondering gaan samen met een (her)waardering van de kennis van het specifieke, wat boerenkennis bij uitstek is (Darré 1985; Mendras 1970).

De voorgaande 'correcties' beogen de landbouwontwikkeling weer meer te baseren op een lokale fijnregulering van het productieproces ten opzichte van specifieke ecologische omstandigheden. Het is een drastische koersverlegging in het beleid: productiviteit geldt niet langer als norm⁸⁴, maar verscheidenheid vormt het vertrekpunt. Deze nieuwe koers kan worden aangeduid als *diversificatie*. Met deze nieuwe koers bevindt ook de landbouwontwikkeling zich op een keerpunt.

Het roept de vraag op of deze wending kan verlopen met het tot nu gebruikelijke instrumentarium of dat er een instrumentarium van een andere orde nodig is. Met andere woorden: in hoeverre is het tot nu toe gehanteerde instrumentarium toegesneden op het sturen van de landbouwontwikkeling in de richting van de afgelopen decennia en zijn er alternatieve orderings- en sturingsmechanismen? In de volgende paragraaf ga ik op het eerste deel van de vraag in door kort het normatieve perspectief en het orderingsprincipe in het 'oude' beleid te schetsen. Daarna ga ik aan de hand van het bedrijfsstijlenonderzoek in op de (re)productie van verscheidenheid in relatie tot het beleid. Om hier tot slot aanknopingspunten voor een nieuw beleidsinstrumentarium te definiëren.

Het maximaliseren van productiviteit als norm

Het landbouwbeleid krijgt vorm in de landbouwpolitieke arena, die in EG-verband en GATT-onderhandelingen de nationale grenzen overstijgt. Er zijn drie niveaus, waarop decor en hoofdrolspelers telkens wisselen. Eerst formuleren politici een visie op landbouwontwikkeling, vervolgens ontwerpen ambtenaren een beleidsinstrumentarium en tenslotte gaan boeren aan de slag. Tussen deze niveaus vindt een voortdurende uitwisseling plaats van opvattingen. Het geheel vormt een ingewikkelde belangenconstellatie. Men zou kunnen spreken van een landbouwpolitieke productiekolom. Nederland kent een corporatistische overlegstructuur in de vorm van het Landbouwschap. Hierdoor is lange tijd sprake geweest van een hecht Groen Front en een grote mate van overeenstemming over het ontwikkelingsperspectief van de landbouw. Het tot nu toe gehanteerde instrumentarium en de daarin besloten liggende keuzes verkregen een grote mate van vanzelfsprekendheid.

Beleid is in essentie keuzes maken in de aanwending van middelen om de maatschappelijke dynamiek te beïnvloeden. Het kan de ontwikkelingsmogelijkheden verruimen of beperken; het beïnvloedt de strategische handelingsruimte van boeren. Landbouwbeleid is selectief ten aanzien van bestaande en toekomstige landbouwpraktijken: welke zijn overeenkomstig de beleidsdoelen en welke niet? Met een beleidsinstrumentarium probeert men dan de handelingsruimte voor specifieke praktijken te vergroten of te beperken om zo de dynamiek op de gewenste wijze te beïnvloeden. In hoeverre men daarin slaagt is de vraag, want politici en beleidsmakers zijn niet de enigen die in de landbouwpolitieke arena opereren en hun machtsmiddelen zijn beperkt.

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en het nationaal beleid kent vele instrumenten, die per sector en product kunnen verschillen. Niettemin kunnen we een drietal hoofdlijnen onderscheiden. Beleid kan gericht zijn op een bepaalde marktordening, op het bevorderen van technologie-ontwikkeling of op het tot stand

brengen van structuurverbetering. De eerste twee, gericht op markt en technologie, beïnvloeden de ontwikkelingsmogelijkheden op bedrijfsniveau. Structuurpolitieke maatregelen sporen boeren aan om een bepaalde ontwikkelingsrichting in te slaan. Met dit instrumentarium probeerde men de strategische handelingsruimte voor de boeren zodanig te beperken of te verruimen, dat zij min of meer vanzelfsprekend de goede richting in sloegen, waar nodig met een duwtje in de rug.

De *selectiviteit* van het beleid komt tot uiting in de voorwaarden die gesteld worden bij de allocatie van middelen: subsidies, investeringspremies, ruilverkavelingen, etc. Door de wirwar aan regelingen lijkt er soms nauwelijks sprake te zijn van selectiviteit in een bepaalde richting. Beleidsinstrumenten richten zich op verschillende onderwerpen, kunnen soms tegengestelde doeleinden nastreven en verschillende effecten hebben. Toch bestaat er een zekere onderlinge samenhang tussen de afzonderlijke maatregelen. Die consistentie komt voort uit de visie die aan het beleid ten grondslag ligt. Naarmate er meer overeenstemming is over het gehanteerde normatieve perspectief ('waar het heen moet') is de landbouw eenvoudiger te classificeren. Hierdoor nemen onderlinge consistentie, selectieve werking en effectiviteit van het gevoerde beleid toe. De afgelopen decennia was er sprake van een grote mate van overeenstemming over het ontwikkelingsperspectief; maximalisatie van de productiviteit gold min of meer als een 'vanzelfsprekend rationaliseringsperspectief' (Koningsveld 1992) voor beleid, onderzoek en belangenbehartiging. Zo werd met het beleid de selectiviteit niet alleen doelbewust nagestreefd, maar ook in normatieve termen gelegitimeerd (zelfs geobjectiveerd als uitdrukking van de 'correcte werking' van de economie en 'autonome' ontwikkeling van de technologie) in de opeenvolgende classificatieschema's die in de landbouwwetenschap, door de overheid en door het Landbouwschap werden gehanteerd⁸⁵.

Het normatieve perspectief van maximalisatie van productiviteit dat zo domineerde in het landbouwbeleid is niet zozeer een afspiegeling van de dynamiek, maar staat juist model voor de gewenste dynamiek. Het is een ideologische constructie, een samenhangend geheel van begrippen waarmee de werkelijkheid wordt benaderd en overeenkomstig de norm wordt gemodelleerd. Deze ideologische constructie berust op aannames over het verloop van de landbouwontwikkeling en de mogelijkheid tot sturing van de maatschappelijke dynamiek.

Tot de kern van die aannames behoort een mechanistisch maatschappijbeeld, waarin maatschappelijke ontwikkelingen het handelen van mensen determineren. Daarbij wordt verondersteld dat mensen reageren als een *homo economicus*, volgens een bepaalde rationaliteit. Markt- en technologie-ontwikkeling zijn daarin autonome ontwikkelingen, die als een soort van natuurkrachten op het handelen van mensen inwerken. Van deze natuurkrachten kunnen op zijn best de scherpe kanten worden afgeslepen. Als men aanneemt dat markt- en technologie-ontwikkeling autonoom zijn, ontstaat de notie van een 'onvermijdelijke' toekomst. Er is immers maar een rationele manier om erop te reageren. Vervolgens wordt er hard aan gewerkt om die voorspelling waar te maken en de ontwikkeling in de rationele richting te sturen om daarmee op de toekomst voorbereid te zijn. Met deze normatieve inbedding worden niet alleen het beleid en de gemaakte keuzes gelegitimeerd, maar ook het hier en daar optredende falen ('zo gaat het nu eenmaal').

De voorgaande noties laten zich niet rijmen met een mensbeeld waarin het intentioneel handelen van mensen centraal staat, met *agency*. In deze benadering is de maatschappelijke dynamiek beperkt stuurbaar, omdat dynamiek tot stand komt in een arena van vele deelnemers met ieder hun eigen projecten, met een complexe wisselwerking tussen verschillende niveaus in een complexe belangenconstellatie. Juist deze interactie tussen alle projecten maakt dat sociale dynamiek in grote mate onvoorspelbaar en bovenal beperkt stuurbaar is. Beleidsmakers hebben beperkte machtsmiddelen (instrumenten) om het handelen van anderen te sturen. In de drang of noodzaak om het handelen van mensen te reguleren en controleren leidt dit vaak tot een sterke centralisatie van het gezag, een formalisering van de regelgeving en een toenemende bureaucratie⁸⁶; de kenmerken van een totalitair systeem.

Het gevaar van een dergelijk maatschappijbeeld schuilt in de neiging lijnen uit het verleden zonder meer naar de toekomst door te trekken, waarmee theoretisch een 'verdwijnpunt' wordt geconstrueerd: daar waar alle lijnen samenkomen. Ervan uitgaande dat de huidige tendensen zich in de toekomst zullen voortzetten, betekent het voorbereiden op de toekomst zoveel als het bedrijf van morgen nu al proberen te realiseren. Het ontwerp van het ideale bedrijf in de toekomst, vormt dan de meetlat voor de bedrijven van nu. Hiermee kan worden vastgesteld of een bedrijf levensvatbaar zal zijn in die 'onvermijdelijke' toekomst⁸⁷. De toekenning van ontwikkelingskansen in beleid wordt, met andere woorden, afgestemd op vermeende potenties van de huidige capaciteiten vanuit het perspectief van wat het moet worden. Aldus wordt het heden afgezet tegen het model van de 'onvermijdelijke' toekomst. Die modellering gaat niet alleen uit van *uniformering* (overal dezelfde wetmatigheden en dus dezelfde dynamiek), maar impliceert evenzeer een *gelijkschakeling* van de landbouw (iedereen wordt afgemeten aan dezelfde norm).

Niettemin blijkt onder meer uit het bedrijfsstijlenonderzoek, maar ook uit studies van de landbouwgeschiedenis (Slicher van Bath 1960; Bieleman 1992), dat verscheidenheid door de uiteenlopende rationele keuzes van actoren voortdurend wordt gereproduceerd, dat ontwikkelingen allerm minst eenduidig en unilineair verlopen. Vanuit de optiek van een gelijkschakeling is deze verscheidenheid problematisch, want gemeten aan 'het bedrijf van de toekomst' wijst dit er op dat middelen onjuist of inefficiënt worden aangewend. Daarmee wordt de toekomst vertraagd of zelfs gesaboteerd door irrationeel handelen. Verscheidenheid is zo beschouwd een afwijking van wat zou moeten en vormt aanleiding om het irrationeel handelen te sanctioneren.

Zo is het gehanteerde instrumentarium op zeer specifieke wijze verknoopt met het dominante normatieve perspectief in beleid, onderzoek en belangenbehartiging. De samenhang tussen het gehanteerde instrumentarium enerzijds en de landbouwontwikkeling anderzijds, is door meerdere auteurs aangestipt. Zo stelde De Benedictis onlangs in het tijdschrift *Spil* (Van der Ploeg 1991): *'Er gaat dus wel degelijk een sturende werking uit van de generieke prijsmaatregelen. Maar het is een sturing die steeds minder gewenst lijkt. Bovendien is het een sturende werking die anoniem, ongrijpbaar en dus moeilijk te corrigeren is.'* De Benedictis koppelt dit aan de beperkingen van de hedendaagse landbouwwetenschappen: *'Het neo-klassieke evenwichtsmodel sluit de integratie van de ecologische dimensie in het theoretische model uit. Opname van een*

sociaal-economische dimensie is eveneens onmogelijk, en ook de territoriale dimensie kan niet bevredigend worden ingepast. Neo-klassieke economen hebben dan ook geen antwoord op de vraagstukken die langs die lijnen verschijnen.'

Naar aanleiding van de voorgaande argumenten kan worden gesteld dat het tot nu toe gebruikelijke instrumentarium een wending naar een pluriforme landbouwontwikkeling niet kan bewerkstelligen. Het huidige instrumentarium is niet alleen sterk verknoot met de huidige ontwikkeling, maar is ook bureaucratisch en directief van aard. Een instrumentarium dat uitgaat van een mechanistisch sturingsprincipe of een uit de economische wetmatigheden afgeleide rationaliteit verdraagt zich niet met diversificatie; met *verscheidenheid als ordenend principe*. Met name in het milieuvraagstuk manifesteert zich dit duidelijk. Met het tot nu toe gehanteerde instrumentarium blijft het milieuvraagstuk in de landbouw in sterke mate onbeheersbaar en dreigen boeren zich massaal tegen het milieubeleid te keren.

De reproductie van verscheidenheid

Het gevoerde beleid en het gehanteerde instrumentarium werden toegespitst op één bepaald ontwikkelingspatroon: maximaliseren van productiviteit. Mede door de brede consensus en de vanzelfsprekendheid waarmee dit smalle rationaliseringsperspectief werd uitgedragen in politiek, landbouwwetenschappen, onderzoek en belangenorganisaties, kon dit beleid de stuwende kracht worden achter de landbouwontwikkeling van de laatste decennia. Het maximaliseren van productiviteit werd een universele norm en de (potentiële) productiviteit de maat der dingen. In deze gelijkschakeling van de landbouw (overal hetzelfde) verschijnen bijzondere ecologische en maatschappelijke omstandigheden als te nemen hindernissen. Boerenkennis (als *l'art de localité*; Mendras 1970) en het door boerenarbeid geregeleerde productieproces werd vervangen door landbouwwetenschappelijke kennis en *'science based technology'*. Deze verwetenschappelijking van de landbouw (Bennett 1981; Darré 1985; Benvenuti 1991; Van der Ploeg 1987) volgens het smalle rationaliseringsperspectief behelsde een *ontkoppeling* van het specifieke om zo over de grenzen van lokale mogelijkheden en beperkingen heen te reiken⁸⁸. Zo is er inderdaad sprake van tendens een naar een universeel ontwikkelingspatroon, dat in dit artikel eerder is omschreven als een geïndustrialiseerde landbouw, maar het manifesteert zich alleen op een beperkte groep bedrijven. Het zijn de *'koplopers'*, de *'aziende di punta'*, *'les grand intensif'*, de *'vanguard farms'* die vooroplopen in het maximaliseren van de productiviteit. Er is echter geen sprake van een eenvormige ontwikkeling in de landbouw. Uit internationaal onderzoek (zie o.a. Bolhuis en Van der Ploeg 1985; Van der Ploeg, Saccomandi en Roep 1990) en het bedrijfsstijlenonderzoek in Nederland blijkt dat er diverse ontwikkelingspatronen naast elkaar bestaan, waaraan uiteenlopende rationaliteiten (*'differential patterns of farming logic'*, Van der Ploeg 1985) ten grondslag liggen. Altijd en overal zijn er boeren geweest die zich onttrekken aan of verzetten tegen een gelijkschakeling. Zo zijn er ook boeren die wezen op de toenemende irrationaliteit die de ontkoppeling van het specifieke met zich mee brengt. Juist deze boeren organiseren zich rond de huidige vraagstukken om te zoeken naar lokaal specifieke antwoorden, naar een *'reconstitution of locality'*. Vanuit het verzet tegen een gelijkschakeling en met het doelbewust zoeken naar specifieke antwoorden op de huidige vraagstukken wordt

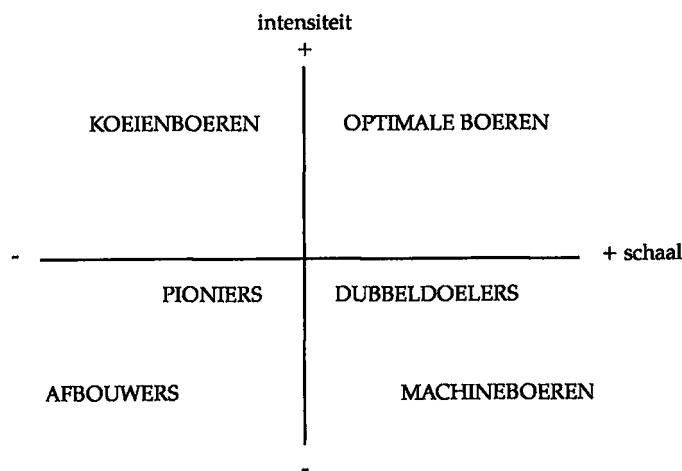
verscheidenheid telkens gereproduceerd. In de verscheidenheid liggen dan ook diverse antwoorden besloten. Het vormt een ideale voedingsbodem voor een diversificatie van de landbouw.

Een gelijkschakeling vanuit een bepaald perspectief wordt zo gepareerd door een reproductie van verscheidenheid vanuit andere perspectieven. In het bedrijfsstijlenonderzoek is de wisselwerking tussen het beleid tot nu toe en de landbouw als sociaal gereguleerde praktijken uitvoerig geanalyseerd. In deze paragraaf wordt aan de hand van een aantal voorbeelden geschetst hoe een aantal van de huidige vraagstukken vanuit de invalshoek van verscheidenheid in een ander licht komen te staan. Eerst wordt de benadering van het bedrijfsstijlenonderzoek kort geschetst⁸⁹.

In het bedrijfsstijlenonderzoek wordt de verscheidenheid in de landbouw bestudeerd als sociaal verschijnsel, gerelateerd aan het handelen van de betrokkenen. Een verscheidenheid die zich langs diverse dimensies openbaart, maar voortkomt uit de verschillende wijzen waarop boeren en tuinders het arbeidsproces naar eigen inzicht en volgens uiteenlopende opvattingen structureren. Verscheidenheid is zo geen afwijking van een norm of een restfactor. Integendeel, het is bij uitstek een betekenisvol verschijnsel, waarin de sociale dynamiek in de landbouw wordt weerspiegeld. Het begrip bedrijfsstijl is geïntroduceerd door Hofstee (1948, 1985), die hiermee verwees naar de regionale verschillen in landbouwbeoefening en regionale verschillen in opvattingen over hoe geboerd dient te worden. In het huidige bedrijfsstijlenonderzoek staan ook de uiteenlopende en door boeren gedeelde noties over hoe er geboerd moet worden (*'a specific cultural repertoire of farmers'*; Van der Ploeg 1992) en de vertaling ervan in een specifieke ordening van het arbeidsproces centraal. Op grond van uiteenlopende noties over 'goed boeren' worden diverse strategische keuzes gemaakt. Zo wordt in boerenarbeid, als eenheid van denken en doen, doelgericht een specifieke samenhang aangebracht in bedrijfsvoering en -ontwikkeling. Deze ordening van het arbeidsproces wordt in het bedrijfsstijlenonderzoek gereconstrueerd vanuit het perspectief van de handelend persoon⁹⁰. In elke bedrijfsstijl wordt een 'eigen taal' gesproken, geldt een specifiek verband tussen 'de woorden en de dingen'. Het onderscheid in bedrijfsstijlen berust op door boeren aangegeven relevante verschillen in de ordening van het arbeidsproces, die ze vaak treffend kunnen benoemen. Een methode om deze classificatie-schema's in kaart te brengen is *'social mapping'*⁹¹. In figuur 3 wordt de 'sociale kaart' uit het bedrijfsstijlenonderzoek in het Westelijk veenweidegebied weergegeven (Van der Ploeg & Roep 1990).

In figuur 3 zijn schaal en intensiteit gehanteerd als dimensies, waarlangs de verscheidenheid zich aftekent. Tijdens interviews is respondenten onder meer gevraagd zichzelf en anderen te plaatsen op deze twee dimensies, aan te geven welke verschillen er zijn en waarom die er zijn. Dit levert zeer geanimeerde gesprekken op, waarin boeren zelf naar de samenhang in de bedrijfsvoering en -ontwikkeling verwijzen. Voor hen valt de complexe werkelijkheid alleen te duiden vanuit die samenhang en de belangrijke strategische keuzes die daarbij gemaakt worden.

Figuur 3 Bedrijfsstijlen in het Westelijk veenweidegebied

Om deze strategieën te reconstrueren worden boeren ook diverse handelingsmogelijkheden voorgelegd. In principe maakt het dan ook niet uit met welke twee dimensies het gesprek wordt gestart, want uiteindelijk komen alle relevante dimensies naar voren, die tezamen een *strategische handelingsruimte* omspannen. Vanuit het perspectief van de betrokkenen wordt zo de door hen gekende en relevant geachte verscheidenheid, waarin zij zichzelf ten opzichte van anderen kunnen duiden, in kaart gebracht. In het onderzoek wordt een kwalitatieve analyse aangevuld door een kwantitatieve analyse. De verschillende wijzen waarop het arbeidsproces wordt geordend weerspiegelen zich in diverse aspecten van de bedrijfsvoering en -ontwikkeling, maar bovenal in de samenhang. Zo staat bij 'koeienboeren' de koe centraal in het arbeidsproces en zij hebben gemiddeld ook de hoogste melkgift en het hoogste saldo per koe. Maar een 'koeienboer' en een 'optimale boer' met dezelfde melkproductie per hectare blijken dat op sterk uiteenlopende wijze tot stand te brengen. Het is de andere structurering, de uiteenlopende strategische keuzes langs diverse dimensies, waardoor bedrijfsstijlen op betekenisvolle wijze van elkaar verschillen. Analytisch beschouwd zijn bedrijfsstijlen te situeren rond een specifiek knooppunt in een strategische handelingsruimte⁹². In het bedrijfsstijlenonderzoek wordt zo een gedifferentieerd beeld van de landbouwontwikkeling geschetst. Het werpt een ander licht op de huidige vraagstukken en op mogelijke oplossingen.

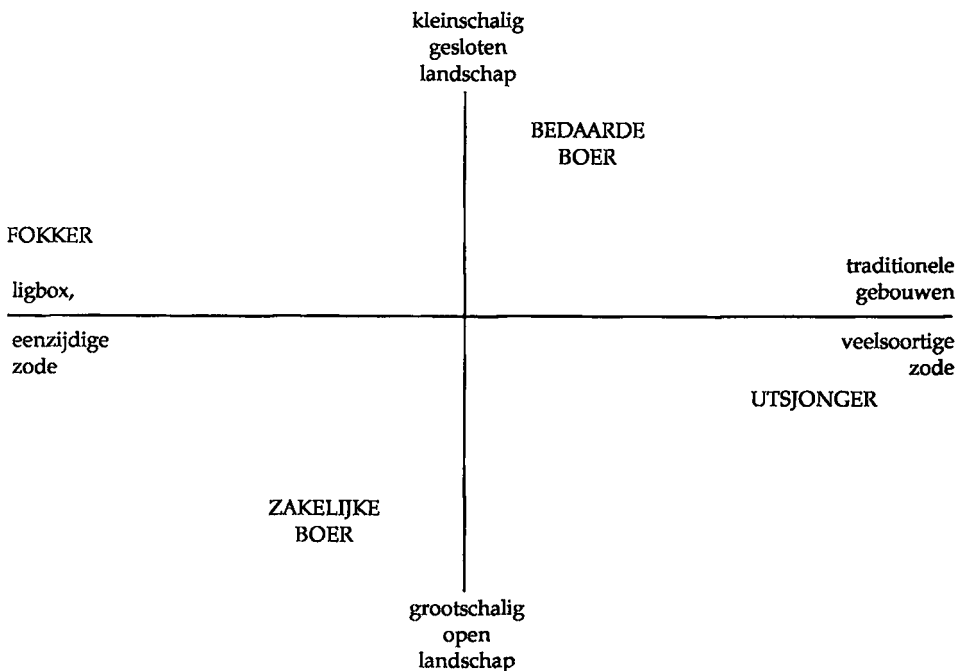
Zo blijkt uit het onderzoek onder melkveebedrijven op de Friese klei (Van der Ploeg *et al.* 1992) dat op uiteenlopende manieren een vergelijkbaar inkomen kan worden behaald om de continuïteit van het bedrijf te verzekeren. Elke bedrijfsstijl kent een specifieke balans tussen productiemiddelen die van buiten het bedrijf worden betrokken en de eigen middelen. Door te balanceren tussen autonomie en afhankelijkheid probeert een melkveehouder op bedrijfsniveau een specifieke sociaal-economische handelingsruimte of '*an opportunity-structure*' te creëren om de eigen stijl te kunnen ontwikkelen. De mate van verwevenheid tussen bedrijf en

institutionele omgeving is bij uitstek een strategische aangelegenheid, waarin de continuïteit van het-boer-zijn in het geding is. Bedrijfsstijlen onderscheiden zich door een specifiek patroon van inkomsten en uitgaven en eigen bedrijfseconomische optimaliseringscriteria.

Bedrijfsstijlen onderscheiden zich ook door een uiteenlopende wisselwerking tussen het productieproces en ecologische of productie-omstandigheden. Enerzijds is het productieproces gesitueerd in specifieke ecologische condities, anderzijds zijn die specifieke ecologische omstandigheden ook voorwerp van ingrijpen⁹³. Zo is voor 'optimale boeren' uit het veenweidegebied het bijzondere een sta-in-de-weg naar het maximaliseren van de productiviteit. Daartoe verlangen ze optimale productie-omstandigheden, waarvoor naar de Flevopolder wordt verwezen, en het drastisch ombouwen van het gebied. Bij 'dubbeldoelboeren' staat daarentegen kostenverlaging voorop. Zij willen de productiviteit niet maximaliseren door veel (externe productiviteit) aan te kopen, maar streven naar een optimaal gebruik van de eigen middelen. Zij staan dan ook geen drastische ingrepen voor, maar bouwen voort op het specifieke. Daarnaast zijn er 'pioniers', die zoeken naar andere mogelijkheden; zij willen juist het specifieke karakter van het veenweidegebied benutten⁹⁴.

Ook uit het onderzoek in de Noordelijke Friese Wouden en Groninger Zuidwesterkwartier (De Bruin & Van der Ploeg 1991) blijkt dat bedrijfsstijlen zich op uiteenlopende wijze verhouden tot het typische kleinschalige coulissenlandschap. In figuur 4 is dit schematisch samengevat.

Figuur 4 De interactie tussen bedrijfsstijlen en het coulissenlandschap.

De mogelijkheden om het beheer van natuur en landschap in de bedrijfsvoering in te passen verschillen per bedrijfsstijl. Door een grotere mate van flexibiliteit in het beleid kan voortbouwend op de bedrijfsstijlen de balans tussen landbouw, natuur en landschap aanzienlijk worden verbeterd⁹⁵. Uit diverse bedrijfsstijlenonderzoeken bleek dat er aanzienlijke verschillen in milieudruk zijn tussen bedrijfsstijlen. In de Achterhoek (Roep *et al.* 1991) was er tussen de bedrijfsstijl met het hoogste en de bedrijfsstijl met het laagste stikstofoverschot per hectare een verschil van 59 procent. Het stikstofoverschot hangt nauw samen met de gevolgde strategie. Uit een vervolgonderzoek in de Achterhoek (Roep & Roex 1992) over vijf opeenvolgende jaren, blijkt dat de strategie uit het verleden in sterke mate de speelruimte voor het verlagen van de milieudruk bepaalt. Zo hebben 'koeienboeren' het stikstofoverschot per hectare van 529 kilogram in 1987 naar 341 kilogram in 1991 en dus met 33 procent terug gebracht, terwijl 'praktische boeren' van 501 kilogram teruggaan naar 411 kilogram (minus 18 procent). 'Zuinige boeren' hadden in verhouding al een laag overschot, maar hebben dat met 34 procent verlaagd van 421 kilogram naar 276 kilogram. Uit het onderzoek bleek tevens, dat naar gelang de gevolgde strategie ook *verschillende oplossingsrichtingen* in praktijk worden gebracht. In figuur 5 zijn twee uiteenlopende oplossingsrichtingen weergegeven, die in de praktijk tot een aanzienlijke verlaging van de milieudruk hebben geleid.

Figuur 5 Twee uiteenlopende oplossingsrichtingen: *fijnreguleren* versus *extensiveren*

DE WEG VAN HET FIJNREGULEREN				
1986/1987			1990/1991	
<i>aanvoer</i>		org. mest beter benutten	<i>aanvoer</i>	
kunstmest	468	6 maanden opslag	kunstmest	199
krachtvoer	119	jongvee uitgeschaard	krachtvoer	163
ruwvoer	62	klavers ingezaaid	ruwvoer	37
		kunstmest vervangen door org. mest		
<i>afoer</i>		zodenbemesten / injecteren	<i>afoer</i>	
melk	90	mest afvoeren	melk	107
vee	22	krachtvoer beter verdelen	vee	13
		ruwvoer vervangen door krachtvoer		
<i>N-overschot</i>	536	perspulp aangekocht	<i>N-overschot</i>	280
		eiwitrijk krachtvoer		
		betere benutting krachtvoer		
		maïs aangekocht		
DE WEG VAN HET EXTENSIVEREN				
1986/1987			1990/1991	
<i>aanvoer</i>		grond aangekocht zonder quotum	<i>aanvoer</i>	
kunstmest	412	minder kunstmest	kunstmest	98
krachtvoer	133	beregenen onder uitrijden	krachtvoer	84
ruwvoer	54	koeien dag en nacht buiten	ruwvoer	3
		kunstmest vervangen door org. mest		
<i>afoer</i>		injecteren	<i>afoer</i>	
melk	110	mest afvoeren	melk	72
vee	23	minder krachtvoer	vee	10
		eiwitrijk krachtvoer		
<i>N-overschot</i>	467	maïs aangekocht	<i>N-overschot</i>	104

De verschillen in milieudruk tussen bedrijfsstijlen zijn aanzienlijk, maar ook de meest geëigende oplossingsrichtingen verschillen. Het mest- en milieubeleid was tot nu toe generiek en directief van aard (het schrijft een standaardpakket aan maatregelen voor) en draagt ook alle sporen van een crisismanagement. Hierdoor worden juist de meest schone bedrijfsstijlen het hardst getroffen. Het beleid werkt daardoor averechts en wordt door de betrokkenen als onrechtvaardig ervaren (Van der Ploeg & Roep 1991). Om schoon te produceren moet het productieproces, binnen geldende milieudoelstellingen, opnieuw gekoppeld worden aan de specifieke ecologische omstandigheden. Hierbij vormt het vakmanschap van boeren een onmisbare schakel. Zo kan een schone landbouw op uiteenlopende manieren worden bereikt. Door milieudoelstellingen op bedrijfsniveau te formuleren en boeren zelf het meest geëigende pakket aan maatregelen te laten kiezen, zou de effectiviteit en het draagvlak van het milieubeleid kunnen worden vergroot (Roep & Roex 1992). De mineralenbalans is daartoe zeer geschikt. Daarbij kan de omvorming tot een schone landbouw aanmerkelijk soepeler verlopen als boeren ook op hun ondernemerschap worden aangesproken. Mede gezien de verschillen in ecologische omstandigheden en verschillen in milieudruk vergt dit een gebiedsgerichte aanpak van de milieuproblematiek.

Het voorgaande samenvattend kunnen we stellen dat in elke bedrijfsstijl een specifieke wisselwerking geldt tussen de sociale regulering van het productieproces en de ecologische omgeving. Deze interactie verandert in de tijd, waarmee ook bedrijfsstijlen zich in de tijd anders profileren: ze vormen *een spiegel van verandering en continuïteit*. Het beleid is een van de belangrijke constituerende dimensies van de handelingsruimte voor boeren. Met het beleid werd tot nu toe ruim baan gemaakt voor een specifiek ontwikkelingspatroon door op specifieke wijze te interveniëren in de handelingsruimte van boeren en tuinders. Niettemin is de wisselwerking tussen beleid en landbouw zeer divers, sommige boeren spelen doelgericht in op het beleid, anderen proberen zich te onttrekken, verzetten zich of zoeken naar andere openingen om hun eigen 'project' te realiseren. In deze verscheidenheid liggen uiteenlopende antwoorden besloten voor de huidige problematiek. Het verminderen van de milieudruk, het beheer van natuur en landschap, het produceren van kwaliteitsproducten, de leefbaarheid van het platteland etc., het zijn allemaal kwesties die een verbijzondering en differentiëring behoeven. In de praktijk wordt al volop gewerkt aan een diversificatie. Het vakmanschap en ondernemerschap van boeren zijn dan ook de peilers waarop een beleid dat zich richt op diversificatie zal moeten steunen.

Vakmanschap en ondernemerschap: de dragers van diversificatie

In de voorgaande paragrafen is betoogd dat de landbouw een ingrijpende transformatie doormaakt, die gepaard gaat met een drastische koersverlegging in het beleid. In het EG-beleid en het nationaal beleid zal meer rekening gehouden moeten worden met verschillen tussen regio's en verschillen binnen regio's; met specifieke problemen en specifieke oplossingen. Een beleid gericht op de herkoppeling van landbouwontwikkeling aan specifieke maatschappelijke en ecologische omstandigheden versterkt een pluriforme landbouwontwikkeling.

In deze paragraaf wordt die pluriforme landbouwontwikkeling kort geschetst. Deze beweegt zich tussen twee uitersten. Aan de ene kant een verder geïndustrialiseerde landbouw en aan de andere kant een 'verbrede' landbouw. Vervolgens wordt betoogd dat een beleid gericht op dit brede spectrum aan ontwikkelingspatronen een andere manier van beleidsvorming en -uitvoering vraagt. Dat kan niet zonder een institutionele vernieuwing. Tot slot wordt geconstateerd dat de overgang naar een pluriforme landbouw adequate beleidsinstrumenten vraagt.

Naar een pluriforme landbouw

Er tekenen zich twee ontwikkelingsperspectieven af die in vele opzichten elkaars tegenpolen vormen⁹⁶. Aan de ene kant een grootschalige op productievolume gerichte landbouw, die goedkope en geschikte grondstoffen levert aan de verwerkende industrie met een relatief lage toegevoegde waarde per geleverde eenheid. Naast de voedselproductie speelt ook agrificatie hierin een belangrijke rol. Er is sprake van een grote verwevenheid met en afhankelijkheid van de toeleverende en verwerkende industrie in een productiekolom. De verwerkende industrie vraagt grondstof van uniforme kwaliteit tegen een lage prijs en zal zich concentreren in gebieden waar dit gerealiseerd kan worden. Dit betekent dat de grondgebonden grondstofproductie zich zal concentreren in regio's waar een grootschalige productie onder optimale productie-omstandigheden mogelijk is. Uiteraard is deze vorm van landbouw ook gehouden aan de ecologische randvoorwaarden die in het beleid worden gesteld. Dit vergt een ecologische vervolmaking van de industriële landbouw, die ook wel wordt aangeduid als ecologische modernisering.

De tegenpool is een vorm van landbouw, waar het voortbouwen op en het benutten van het specifieke of verbijzondering voorop staat. Deze vorm van landbouw heeft een regionaal of lokaal specifiek karakter. Hier treedt een versmelting op tussen voedselproductie en andere economische activiteiten op het platteland. Een kleinschalige verwerking tot voedsel wordt gezien als mogelijkheid om producten van bijzondere, mogelijk streekgebonden, kwaliteit te produceren met een hoge toegevoegde waarde. Daarnaast treedt een economische verbreding op door bijvoorbeeld het beheer (of de productie) van natuur- en landschapswaarden, agro-toerisme of deeltijdboeren. In een beleid gericht op diversificatie wordt deze vorm van landbouw sterk gestimuleerd, zeker in gebieden die minder geschikt zijn voor de geïndustrialiseerde vorm van landbouw of gebieden waar bijvoorbeeld het behoud van een waardevol cultuurlandschap of recreatieve functies voorop staan.

Uit de gegeven schets tekent zich een sterke regionale differentiatie af, maar beide vormen van landbouw kunnen ook binnen een regio tot ontwikkeling komen. Bovendien kunnen er diverse mengvormen ontstaan, zodat er eerder sprake zal zijn van regionale specialisatie.

Diversificatie: een andere aanpak

Voor de herkoppeling van de landbouwontwikkeling aan het specifieke, het relokalisieren, zijn de creativiteit en ontwerp-capaciteit van boeren onmisbare schakels. Het zijn primair de boeren die op bedrijfsniveau het productieproces moeten afstemmen op specifieke ecologische omstandigheden (*vakmanschap*) en op specifieke markten (*ondernemerschap*). Door de grote mate van verwevenheid in een

productiekolom worden vakmanschap en ondernemerschap in de geïndustrialiseerde landbouw op het niveau van de productiekolom bepaald. Daar wordt een marktstrategie ontwikkeld en ook bepaald wat voor grondstof er moet worden geproduceerd en welke technologie moet worden gebruikt (een standaardisatie). Diversificatie impliceert echter een behoefte aan uiteenlopende kennis, uiteenlopende productiemethoden, uiteenlopende technologie. Deze differentiëring en specificering vergt een andere aanpak in beleid en ook onderzoek. Het kan niet meer worden toegesneden op een enkel perspectief zoals tot nu toe het geval was, maar het moet een breed spectrum aan uiteenlopende ontwikkelingspatronen erkennen en ondersteunen. Boeren traden al buiten het geëffende pad, maar het beleid en het instrumentarium moet nu ook worden afgestemd op een pluriforme ontwikkeling. Dit vereist een andere vorm van beleidsvorming en -uitvoering, een hiermee rekening houdend toegepast onderzoek en ook een andere vorm van belangenbehartiging. Waar enerzijds de handelingsruimte van boeren in het gebruik van de groene ruimte wordt beperkt door onder andere milieudoelstellingen, zal anderzijds het beleid juist meer ruimte geven voor een pluriforme landbouwonwikkeling. Dit kan niet zonder een *institutionele vernieuwing*.

Het afstemmen van het beleid op diversificatie kan niet vanuit een gecentraliseerde en geformaliseerde regelgeving geschieden. Er is een *decentralisatie* van beleidsvorming en -uitvoering naar regionaal of gebiedsniveau nodig. Om de creativiteit en ontwerp-capaciteit van boeren te benutten moeten zij op *democratische wijze vertegenwoordigd* zijn in de beleidsvorming. Op EG niveau en nationaal niveau moet men zich beperken tot het stellen van algemene beleidskaders. Op deze hogere niveaus worden lange termijnvisies voor plattelandontwikkeling globaal geformuleerd. Hier zal ook de afweging en coördinatie van het regionaal ingevulde beleid moeten plaatsvinden evenals de verdeling van algemene middelen voor de financiering van dit regionaal beleid. Naast decentralisatie vergt diversificatie een *integratie* van diverse beleidsvelden (o.a. landbouw, natuur, landschap, recreatie, waterbeheer) met betrekking tot het gebruik van de 'groene ruimte' op regionaal niveau. Op regionaal niveau wordt in een democratisch orgaan vanuit de algemeen geldende kaders een visie ontwikkeld op het gebruik of beheer van de 'groene ruimte'. Dit mondt uit in een regiospecifiek beleidskader ten aanzien van het platteland. Binnen dit regionale beleidskader (beleidsdoelen) vindt de planvorming (aanpak) plaats die, indien wenselijk, ook op kleinere ruimtelijk eenheden kan worden toegespitst. Om de plannen zelf af te kunnen stemmen op de financiële middelen, moeten de regio's een eigen begroting kunnen opstellen. Hiertoe moeten op hoger niveau algemene middelen over de regio's worden verdeeld, eventueel aangevuld door eigen inkomsten. De landbouw als belangrijkste gebruiker of beheerder van de 'groene ruimte' moet, in overleg met andere belanghebbenden, in de planvorming (op regionaal en gebiedsniveau) worden betrokken en waar mogelijk zelf op controleerbare wijze voor de uitvoering zorg dragen. Binnen de ruimte die het regionaal beleid biedt zal de landbouw medeverantwoordelijkheid moeten dragen voor de uitvoering van het beleid en de controle hierop, een vorm van *zelfregulering*⁹⁷.

Door boeren deel te laten nemen en medeverantwoordelijk te stellen kunnen effectieve beleidsinstrumenten ontworpen worden om een pluriforme landbouwonwikkeling mogelijk te maken en te stimuleren. Een diversificatie vraagt niet alleen

een andere aanpak in het beleid. Het vergt een algehele reorganisatie van de landbouw rond een nieuwe brede invalshoek, die men zou kunnen aanduiden als *plattelandontwikkeling*. Voor onderzoek, voorlichting en bovenal de belangenbehartiging heeft dit eveneens belangrijke consequenties.

Nieuwe, regionaal opgezette landbouworganisaties hebben een belangrijke taak te vervullen in een gedecentraliseerde beleidsvorming en -uitvoering. Zij zullen de uiteenlopende, soms strijdige belangen, van de gehele landbouw uit de regio moeten behartigen. Zij zullen moeten aangeven wat de regionale belangen en perspectieven zijn en aan wat voor uiteenlopende kennis, onderzoek en technologie behoefte is. Zij stellen met andere woorden de agenda en prioriteiten vast voor technologie-ontwikkeling en dienen mee te beslissen in de besteding van onderzoekfondsen. Om overlapping te vermijden en een efficiënt gebruik van middelen te bewerkstelligen kunnen de regionaal opgestelde agenda's op elkaar worden afgestemd in een overkoepelend orgaan. Om een goede afweging te kunnen maken en prioriteiten te stellen moeten de organisaties een budget voor onderzoek krijgen toegewezen, waarvan een deel aan regio-specifiek onderzoek en een deel aan algemeen onderzoek kan worden besteed. Het onderzoek kan vervolgens worden uitbesteed aan onderzoeksinstituten (universiteit, toegepast onderzoek, proefbedrijven, etc.) op diverse niveaus, al naar gelang de aard van het onderzoek. De overheid heeft een belangrijke aanvullende taak door onder meer het stimuleren van nieuwe kansrijke ontwikkelingen, het financieren van fundamenteel onderzoek of onderzoek op het gebied van beleidsvorming en evaluatie.

Overgangsperiode

Voorlopig is het nog niet zover en verkeert de landbouw in een overgangsfase, waarin de oude structuren niet meer voldoen en de vereiste nieuwe structuren nog niet bestaan. Om te voorkomen dat met de boeren ook het benodigde vakmanschap en ondernemerschap verloren gaat (Van der Ploeg 1993), moeten op korte termijn instrumenten worden ontwikkeld om boeren de gelegenheid te geven de overgang naar een schone en pluriforme landbouw te maken. Het is belangrijk de boeren daar nu al bij te betrekken.

Zo kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het organiseren van een collectieve markt voor bijvoorbeeld het beheer of de productie van natuur en landschap. Hiervoor kunnen regionale fondsen worden ingesteld, waarin alle bestaande regelingen opgaan en waartoe een heffing op consumptiegoederen kan worden geheven. De betrokken boeren uit het gebied kunnen dan zelf een plan maken hoe ze het een en ander willen realiseren en welke kosten daaraan zijn verbonden. De overgang naar schone productiemethoden kost tijd en veel investeringen. Voor boeren betekent dit een kostprijsverhoging. Het lijkt niet meer dan redelijk om consumenten aan deze omvorming van de landbouw mee te laten betalen en het schoon produceren via de markt te belonen. Het zijn vooralsnog niet meer dan een paar ideeën, die beter doordacht en uitgewerkt kunnen worden. In dit verband verdienen *innovatie-projecten* waar boeren in studiegroepverband aangepaste of nieuwe vormen van landbouw ontwerpen dan ook volop ondersteuning.

Het beleidsinstrumentarium moet worden toegesneden op een verbreding, zodat de bestaande verscheidenheid kan dienen als springplank voor de toekomst; voor een diversificatie. Nederland kan het zich niet permitteren om op Brussel te wachten, maar zal waar mogelijk zelf het initiatief moeten nemen tot diversificatie. De transformatie van de landbouw is een uitdaging voor alle betrokkenen in de landbouw: het ministerie, het onderzoek, het onderwijs, de voorlichting, de belangenorganisaties, maar bovenal voor de boeren zelf. Op diverse niveaus, binnen diverse instituten en door diverse groepen boeren wordt hier al aan gewerkt. De vereiste institutionele vernieuwing is daarmee al in gang gezet.

3 Het bijzondere van veenweiden

Institutionalisering van vermogen en onvermogen

Veenweiden als uitkomst van een bijzonder werkend geheel

Veenweide verwijst naar een karakteristiek Hollands cultuurlandschap: lange en smalle percelen grasland op laagveengrond omringd met veelal tot de rand gevulde sloten waarop vee wordt gehouden⁹⁸. Dit open en waterrijke polderlandschap weerspiegelt de wijze waarop de voormalige veenmoerassen sinds het eind van de Middeleeuwen ten behoeve van de landbouw zijn ontgonnen. In veenweidegebieden zit laagveen aan of, afgedekt met een laagje klei, dicht onder de oppervlakte. Van de ongeveer twee miljoen hectare cultuurgrond in Nederland ligt naar schatting 300.000 hectare in veenweidegebieden. Hiervan ligt circa 40 procent in het noorden en 60 procent in het westen van het land. In de westelijke veenweidegebieden⁹⁹ is sprake van een soms vele meters dik laagveenpakket, ontstaan uit een eeuwenlange ophoping van afgestorven plantaardig materiaal.

Die dikke laagveenpakketten zijn gevormd in de tijd dat laag gelegen delen van Nederland onder water stonden. Achter zandwallen langs de huidige Hollandse kustlijn, die bescherming boden tegen de zee, ontstonden uitgestrekte voor de mens moeilijk toegankelijke laagveenmoerassen van riet, zegge en bossen die met rivier-, kwel- of zeewater werden gevoed. Lange tijd kon de aangroei van het laagveen in de pas blijven lopen met de stijging van de zeespiegel. Bij overstromingen met zee- of rivierwater werd soms een laagje klei afgezet. In de Middeleeuwen ging de zeespiegel echter zo snel stijgen dat bij een aantal grote stormvloedden hele stukken laagveen wegspoelden. Grote delen van het laaggelegen Nederland gingen zo aan de zee verloren. Om de mensen en het land tegen de zee te beschermen ging men stormvloedkeringen aanleggen. De beter toegankelijke en hoger gelegen delen waren sedert 900 bewoond. Maar pas na 1100 werden dieper gelegen moerasgebieden op grotere schaal ontgonnen om te kunnen voorzien in de vraag naar landbouwproducten van een groeiende bevolking in opkomende steden. De wijze waarop de moerasgebieden in de loop der eeuwen zijn gecultiveerd is nog steeds terug te vinden in typische verkavelingspatronen. Eerst werden alleen de hogere delen ontgonnen door gebruik te maken van de natuurlijke afwatering in een gebied. Uitgaande van bestaande veenstroompjes of de hoger gelegen stukken werden op regelmatige afstand van elkaar en haaks op de ontginningsbasis sloten in het moeras gegraven. Met het opdrogen ontstaat er een stevige, bewerkbare bovenlaag van laagveengrond die op de natte moerasachtige ondergrond drijft. Het op grote schaal in cultuur brengen van moerasgebieden vroeg veel arbeid en noopt ook tot samenwerken. Het ontginnen vond dan ook vaak plaats in een collectief van kolonisten. Elke kolonist kreeg een lengte van 100-125 meter langs de ontginningsbasis uitgemeten waar hij zich kon vestigen. Ze hadden dan het opstrekingsrecht:

alles wat haaks op de basis het moeras in kon worden ontgonnen mocht tot het eigendom worden gerekend. Zo zijn de smalle, soms een paar kilometer lange kavels ontstaan. Er werd ook wel met een standaardlengte van 1250 meter gewerkt, een zogeheten *cope* waar plaatsnamen als Boskoop en Nieuwkoop nog naar verwijzen. Aan het eind werd dan een kade aangelegd die als ontginningsbasis voor een nieuw te vormen lint van landbouwbedrijven kon dienen.

Veen bestaat uit in water geconserveerd plantaardig materiaal, dat oxideert zodra het alsnog met lucht in aanraking komt. Drooggelegd veen brandt als het ware langzaam op. Hierdoor zakken veenweiden langzaam maar zeker weer in het water weg. Soms enkele centimeters per jaar. Na enkele eeuwen kunnen dat vele meters zijn. Met het verbranden en inklinken worden veenweiden weer natter, drassiger en weker en bijgevolg minder geschikt om te bewerken. Waar laagveengrond in het begin vooral als bouwland werd gebruikt zijn de veengebieden later vrijwel allemaal weidegebied geworden. En dat is zo tot op de dag van vandaag¹⁰⁰. Met het wegzakken van het land en het stijgen van de zeespiegel volstond een natuurlijke afwatering op den duur niet meer. De komst van de windwatermolen in de 15e eeuw, die ver buiten de landsgrenzen symbool staat voor het welvarende Holland en het Hollandse polderlandschap, maakte het mogelijk om grote hoeveelheden water vanuit omdijkte en door vaarten omringde deelgebieden, de fameuze polders, naar een hoger gelegen peil op te voeren. Vanuit die boezem kon het water weer op natuurlijke wijze afvloeien en door sluizen naar zee worden afgewaterd. Met de windmolen konden nu ook de diepere delen van het veenmoeras worden drooggemalen. Ten tijde van economische bloei en relatief hoge prijzen voor agrarische producten, zoals in de 16e en 17e eeuw, namen de grootschalige ontginningen van veenmoerassen een grote vlucht. Welvarende Hollandse kooplieden uit de grote handelssteden beschouwden het als een goede investering van hun handelskapitaal. De naam van die hoeven, voor die tijd grote landbouwbedrijven, prijkt nog op menige voorgevel. Halverwege de 17e eeuw was het grootste deel van de westelijke veenweidegebieden al ingepolderd. In de tweede helft van de 16e eeuw was men ook al begonnen met het droog maken van meren en plassen, eerst de kleine en in latere eeuwen ook de grotere. Dit waren veelal door de zee geslagen gaten in het veenpakket. De bodem bestond vaak uit vruchtbare blauwe zeeklei. Deze droogmakerijen zijn dan ook geen veenweiden, maar liggen er als verzonken polders middenin. Door de grootschalige verving tussen 1600 en 1900, waarbij veen ten behoeve van de turfwinning werd afgegraven, ontstonden mettertijd omvangrijke nieuwe plassen en meren. Turf was in die eeuwen de belangrijkste brandstof en droeg, naar men zegt, bij aan de economische bloei van de Hollanden. Vele meren en plassen zijn later weer drooggemaakt, zij het lang niet alle. De bodem van restveen was niet zo vruchtbaar. De overblijvende plassen en meren zijn heden ten dage recreatiegebieden bij uitstek.

Na de windmolen maakte achtereenvolgens het stoom-, diesel- en elektrisch gemaal het droogmaken en drooghouden van steeds grotere gebieden mogelijk. Grotere hoeveelheden water konden zo hoger worden opgevoerd. Door het langzaam wegzakken van het land liggen de huidige veenweidegebieden en ook de droogmakerijen zo laag ten opzichte van het omringende boezemwater dat ze door regenval en kwel binnen de kortste keren onder water zouden staan als ze niet voortdurend

worden bemalen. Hier wordt een permanente strijd gevoerd tegen het water. Het waterpeil moet laag genoeg zijn om de veengrond stevig en productief te houden. Voor de moderne, zwaar gemechaniseerde en op hoge productie gerichte landbouw is het handhaven van een laag waterpeil dan ook van wezenlijk belang.

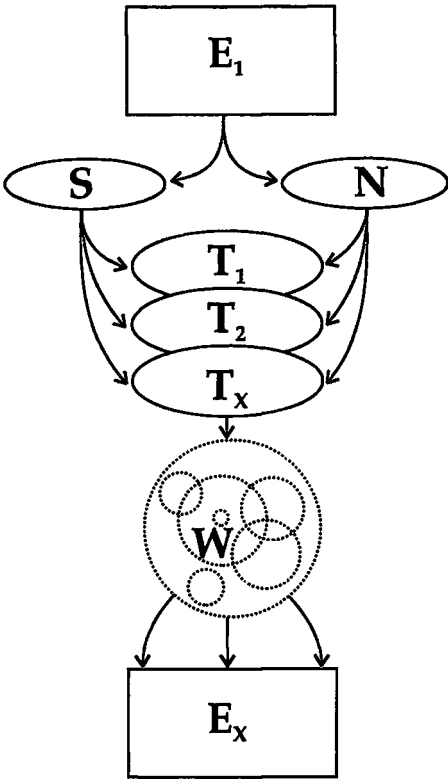
De veenweidegebieden hebben niet alleen een kenmerkend, soms onderling weer sterk verschillend, verkavelingspatroon doorsneden door stelsels van waterlopen en waterkeringen. Uit de specifieke wisselwerking tussen natuurlijke processen en menselijke ingrepen zijn, soms zeer plaatselijk, voor veenweidegebieden unieke ecologische omstandigheden ontstaan, waarin typische planten- en dierengemeenschappen tot ontwikkeling konden komen met soms uiterst zeldzame varianten. De dotterweilanden en vooral blauwgraslanden zijn bij velen bekende voorbeelden van hooggewaardeerde natuur met vele zeldzame soorten planten. Maar ook de moderne graslanden op veengrond kennen onder meer door de eigenschappen van veengrond en mede door toedoen van de mens ontstane gradaties tussen bijvoorbeeld nat en droog, rijk en arm, intensief en extensief gebruik tal van ecologische niches. Weidevogels als grutto en kemphaan kennen hierin hun eigen plek. De typische natuurwaarden, zeker de meer kritische soorten, komen voor op nattere, schralere en minder intensief gebruikte delen. Hiermee raken we aan de gegroeide, somtijds ver doorgedreven, belangentegenstelling tussen enerzijds een moderne op productiviteit gerichte landbouw en anderzijds het behoud van diepe veenweidegebieden als typisch cultuurlandschap met zijn unieke natuurwaarden. Een conflict over de meest wenselijke (her)inrichting van veenweidegebieden, dat zich in de kern toespitst op het waterpeil. Dit eigentijds vervolg op de eeuwenoude strijd tegen het water trekt wederom diepe sporen door het gebied¹⁰¹.

Voor een kenner vallen de sporen uit verleden en heden af te lezen aan de verkaveling, het landschap, de natuurwaarden, de Blaarkoppen, de bouwstijl van boerderijen, het bereiden en verhandelen van boerenkaas, enzovoort. Soms zijn het niet meer dan relictten uit het verleden, dat wil zeggen wat er aan zichtbaars of tastbaars is overgebleven van de wijze waarop 'natuur' en 'samenleving' voorheen tot een bijzonder werkend geheel verweven waren. Zoals bijvoorbeeld de pestbosjes, verwilderde moerasachtige kleine perceeltjes, rijk aan natuurwaarden. Deze zijn ontstaan in de 17e en 18e eeuw toen boeren hun vee dat aan miltvuur of runderpest was gestorven op de drassige, vrijwel onbruikbare uiteinden van de kavels begroeven die door een sloot van de rest werden afgezonderd. Vers zijn nog de sporen die het moderniseringsproject, onder meer gericht op het scheppen van optimale productie-omstandigheden om de landbouwproductie te kunnen maximaliseren, onmiskenbaar heeft achtergelaten.

Met het analytisch raamwerk uit de Inleiding kan een veenweidegebied worden beschouwd als een naar plaats en tijd gebonden socio-materiële neerslag van het bijzondere vermogen waarmee natuurlijke en sociale ordeningsprocessen ter plekke gaandeweg met elkaar zijn verweven tot een bijzonder werkend geheel. Techniek (T), als het vermogen om een afgebakend geheel gericht te laten werken, is mediair in het vermengen van natuurlijk verlopende (N) en sociaal gereguleerde ordeningsprocessen (S) tot complexe op elkaar inwerkende en doorwerkende gehelen (W) met

socio-materiële of heterogene effecten (E). De uitbouw van dit vermogen, op te vatten als technologische voortgang, kan historisch worden geduid.

Figuur 6 Technologische voortgang

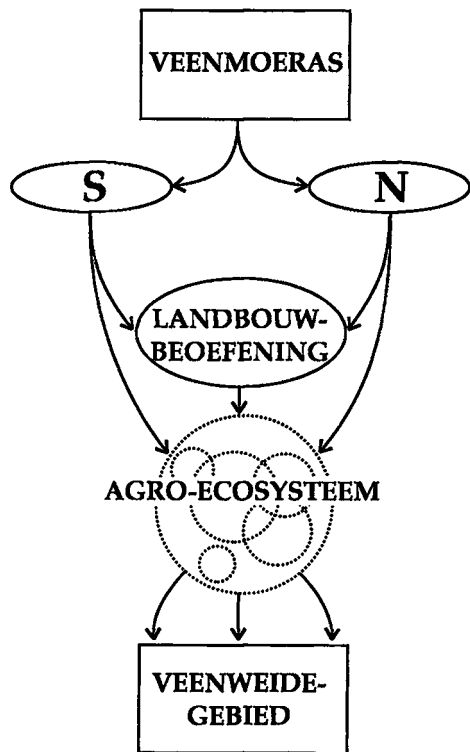

Middels techniek verwerft de mens zich het vermogen om de bestaande materiële en sociale orde (E_1) om te vormen. Het oorspronkelijk geheel van dode en levende materie valt te duiden als 'de natuur'. Met het *voortschrijden van de technologie*, van T_1 naar T_x , wordt het vermogen om die dode en levende materie te kneden naar de idee van de mens groter (figuur 6). De materiële orde wordt steeds kunstmatiger; een in materie gestold gedachtengoed. De sociale orde, opgevat als in sociale verbanden uitgestolde gedeelde manieren van denken en doen, is vluchtig en heeft een klein bereik indien het zuiver en alleen op een uitwisseling van gedachten berust. Met het vervaardigen en uitwisselen van gematerialiseerd gedachtengoed nemen bereik en duurzaamheid van sociale verbanden toe. Met de voortschrijdende technologie krijgt ook 'de samenleving' meer vaste vorm. Met technologie versmelten materie en idee tot een heterogene orde (E_x) die zich tot ver in tijd en ruimte kan uitstrekken. Een gevestigde orde die weer doorwerkt op het complex van orderingsprocessen.

Door de kennis en kunde gericht op het bewerkstelligen van specifieke effecten steeds verder uit te bouwen langs een *traject*¹⁰² neemt de effectiviteit van het vermogen gaandeweg toe. Maar die effectiviteit is en blijft altijd beperkt. Niet omdat een techniek nog onaf is, maar omdat technologie in zijn algemeenheid *niet alvermogen* is. Niet bij machte is om het uiterst dynamische en weerbarstige complex van op elkaar in- en doorwerkende orderingsprocessen volledig naar believen te laten werken. Zo is er altijd sprake van tegenwerking en bijwerkingen, van *niet-beoogde*, *onvermoede* en naar het zich laat veronderstellen ook van (nog) *niet-gekende bijwerkingen*. Het opbouwen van een vermogen dat zich richt op het bewerkstelligen van specifieke effecten heeft altijd een keerzijde in de vorm van een *complementair onvermogen*: het onvermogen om andere dan beoogde effecten te voorkomen dan wel juist te bewerkstelligen. In dit hoofdstuk werk ik dit uit voor de landbouwbeoefening in veenweidegebieden; hier staat het sterk tot productiviteit verengde moderniseringstraject op gespannen voet met het bijzondere van veenweiden.

Uit het verhaal over de veenweiden blijkt dat de technologische voortgang ($T_{1,2}$) met betrekking tot de landbouwbeoefening nog steeds valt af te lezen aan de sporen die het heeft achtergelaten ($E_{1,2}$). Het bijzondere van een veenweidegebied kan begrepen worden als de uitwerking van een uit oogpunt van landbouwbeoefening relevant geheel van ordeningsprocessen. De werking van dit *agro-ecosysteem*¹⁰³ loopt zagezegd in de pas met de technologische voortgang in de landbouwbeoefening (figuur 7); van het ontginnen van voormalige veenmoerassen tot het moderniseren van landbouw en platteland. De landbouwbeoefening als het vermogen om een relevante geheel van natuurlijke en sociale ordeningsprocessen effectief te laten werken pakt van tijd tot tijd en van plaats tot plaats anders uit. Niet alleen omdat natuurlijke en sociale ordeningsprocessen in tijd en ruimte anders op elkaar in en doorwerken, maar ook omdat de landbouwbeoefening van tijd tot tijd en van plaats tot plaats verschilt. En zoals gezegd niet alvermogen is. Naast onmiskenbare overeenkomsten en een zekere mate van gelijkvormigheid is er ook sprake van verschillen tussen en binnen veenweidegebieden. *Boerenarbeid is primair drager van het vermogen om de landbouw te beoefenen*. In de volgende paragraaf werk ik dit in algemene zin uit om het daarna toe te spitsen op het produceren en vermarkten van boerenkaas in de westelijke veenweidegebieden, van oudsher het boerenkaasgebied.

Figuur 7 De veenweiden

Institutionalisering en neerslag van het vermogen tot landbouwbeoefening

In de vorige paragraaf is het beoefenen van de landbouw in algemene bewoordingen beschreven als het vermogen om een min of meer afgebakend geheel, als deel van een groter geheel, effectief te laten werken en de werking van de delen binnen een groter geheel op elkaar af te stemmen. Dit veronderstelt enige kennis van de effecten naar plaats en tijd, de werking van hiervoor relevante natuurlijke en sociale ordeningsprocessen en een afbakening en onderlinge afstemming van delen en gehelen. Deze kennis van werkelijkheid vormt de grondslag voor een kunnen: het naar de hand zetten van die gekende werkelijkheid.

In strikte zin kan de landbouw worden beschouwd als productieproces en het beoefenen van de landbouw derhalve als een wijze van produceren en vermarkten. Kenmerkend voor de landbouwbeoefening is de wijze waarop productieproces en productielocatie worden afgebakend en afgeschermd ten opzichte van de materiële

en sociale omgeving. Geleid door gedeelde, in sociale verbanden en materie uitgekristalliseerde ideeën en opvattingen over de werkelijkheid wordt door en met boerenarbeid getracht om langs min of meer gebaande wegen (speel)ruimte te verwerven om een afgebakend geheel naar behoren te laten werken¹⁰⁴. Van oorsprong bouwt de landbouwbeoefening voort op hetgeen de natuur te bieden heeft aan producten, op natuurlijk verlopende omzettingsprocessen van dode en levende materie. Gaandeweg heeft de mens middels techniek het vermogen ontwikkeld om in elkaar doorwerkende omzettingsprocessen steeds meer naar eigen hand te zetten, het als productieproces te herordenen. Deze sociaal gereguleerde herordering is geënt op oorspronkelijk natuurlijke verlopende cycli, zoals seizoenen, vruchtbaarheidscycli en stofkringlopen. Kenmerkend voor de landbouwbeoefening zijn de steeds terugkerende handelingspatronen. Na verloop van tijd konden vele cycli door veredeling van rassen en gewassen, gebruik van kunstmest of toepassen van kunstmatige inseminatie deels worden doorbroken. Maar tot op heden ligt een natuurlijk verloop van omzettingsprocessen nog steeds ten grondslag aan verloop en uitkomst van het landbouwproductieproces, zij het weliswaar met grote onderlinge verschillen. Om meer grip te krijgen op het productieproces zijn de lokale omstandigheden steeds meer toegesneden op de beoogde productie. Ook hiervoor geldt dat de wijze waarop en de mate waarin dit is beoogd en bewerkstelligd sterk varieert. Ondanks alle kunstgrepen kenmerkt de landbouwbeoefening zich door een grote mate van open wisselwerking met natuurlijke ordeningsprocessen, zowel in productieproces als productielocatie. De mate waarin dit het geval is loopt overigens wel sterk uiteen: tussen bedrijven, tussen melkveehouderij en glastuinbouw, tussen stijlen van landbouwbeoefening, tussen gebieden. De landbouwproductie hangt tegenwoordig minder af van wat de natuur plaatselijk te bieden heeft, maar is zeker niet onafhankelijk van allerlei, niet of moeilijk te beheersen, natuurlijke invloeden. Het productieproces kent dan ook een wisselend verloop met grote uitschieters. Door een weerbarstige, tegenwerkende 'natuur' wordt het productieproces kwetsbaar en onvoorspelbaar, iedere boer zal dat beamen. In die zin laat *boerenarbeid* zich typeren als het vermogen om de werking van een afgebakend geheel naar tijd en plaats te verbijzonderen. Maar dat betreft evenzeer sociale ordeningsprocessen. Die geven mede vorm en inhoud aan de landbouwbeoefening en omgekeerd vloeit uit de landbouwbeoefening een zekere sociale ordening van productieproces en productielocatie voort. Om een geheel naar behoren te laten werken moet het ook tegen ongewenste sociale invloeden worden afgeschermd. Dit weerspiegelt zich in een specifieke afbakening ten opzichte van de sociale omgeving en een regulering van interne en externe betrekkingen. Het gezinsbedrijf is hier een typerend voorbeeld van. Bij het naar behoren laten werken van een gezinsbedrijf speelt de afstemming en afbakening tussen bedrijf, gezin en sociale omgeving een belangrijke rol. Door een materiële en sociale herordering van productieproces en productielocatie, waarbij de materiële en sociale orde co-evolueren, kon de landbouwproductie ter plekke aanzienlijk worden opgevoerd. Het zal duidelijk zijn dat productiviteit slechts een beperkte maat is voor effectiviteit. De materiële en sociale effecten reiken veel verder.

Door simpelweg uitproberen en uitwisseling worden kennis en kunde steeds verder uitgebouwd langs een bepaald traject. Met deze *bundeling van een gedeeld kennen en kunnen* groeit het vermogen om de sociale en materiële werkelijkheid om te vormen

naar een min of meer uitgewerkt idee in de vorm van een streefbeeld, ontwerp, model of plan. Naast boeren en boerinnen spelen allerlei anderen een belangrijke rol in het uitbouwen van het vermogen tot landbouwbeoefening. Neem bijvoorbeeld het fokken van melkkoeien. Door de beste koeien en stieren te selecteren kan de genetische aanleg voor bijvoorbeeld melkgift worden verhoogd. Maar dit fokdoel betreffende de beste koeien ontspruit uit gedeelde, min of meer als vanzelfsprekende beschouwde opvattingen over hoe de landbouw beoefend moet worden. Die worden voortdurend onderhouden, bevestigd of bijgesteld, zoals tijdens de jaarlijkse veekeuringen. Maar de fokkerij is geleidelijk aan meer en meer overgenomen door hiervoor opgerichte organisaties als fokkerijverenigingen, stamboeken en KI-verenigingen. In plaats van eigen stieren aan te houden om koeien te dekken en mee te fokken betrekken melkveehouders tegenwoordig massaal sperma van op KI-stations grootgebrachte fokstieren, op een aantal tegendraadse of eigenzinnige veehouders na¹⁰⁵. Door deze bundeling van vermogen kan er sneller en meer genetische voortgang worden geboekt. Maar dat vereist wel een grote mate van overeenstemming over het na te streven fokdoel: een duidelijke omschrijving van de kenmerken waarop koeien, stieren en hun nakomelingen moesten worden beoordeeld en geselecteerd. Moeten het melktypische of juist meer vleestypische koeien zijn? Er is met andere woorden ook een vertaalslag nodig van de te verwachten afzetmarkt naar het fokdoel. Hiermee komt ook de zuivelindustrie in beeld, die sedert het einde van de vorige eeuw zorgt draagt voor de verwerking en afzet van zuivelproducten. De fokkerij is slechts een voorbeeld, hetzelfde verhaal gaat op voor allerlei andere taken. Geleidelijk aan zijn steeds meer specialisten zich beroepsmatig bezig gaan houden met de fokkerij en andere onderdelen van de landbouwbeoefening. Zij nemen taken over of uit handen van boeren. Met deze overheveling of externalisatie van (deel)taken wordt niet alleen het vermogen om de landbouw te beoefenen van boerenarbeid naar taakgerichte professionele arbeid overgedragen, maar ook het vermogen om richting te geven aan de verdere uitbouw van dat vermogen. De landbouwbeoefening krijgt zo een andere *institutionele inbedding*, waarin boerenarbeid weliswaar primair als drager van het vermogen om de landbouw te beoefenen kan worden gezien, maar zeker niet als enige drager. Technologen, als '*heterogeneous engineers*' (Law 1987), van allerlei pluimage geven mede inhoud en vorm aan een gemeenschappelijk gedachtengoed of beeld over hoe de landbouw beoefend moet worden en de benodigde kennis en kunde om dit te kunnen verwerkelijken: op welke naar tijd en plaats te specificeren effecten het zich moet richten, welke processen en afbakening van gehelen daarbij relevant zijn en hoe een en ander op elkaar afgestemd moet worden om het als geheel naar behoren te laten werken. Met een specifieke manier van denken en doen, als te onderscheiden *stijl van landbouwbeoefening*, institutionaliseert zich ook een specifiek kennen en kunnen dat haar beslag krijgt in een specifieke socio-materiële (her)ordering. De opbouw en uitbouw van het vermogen om goed melkvee te fokken krijgt zo haar beslag in onder meer fokkerij-verenigingen, veekeuringen, keurmeesters en andere fokkerij-deskundigen, fokwaardeschattingen, fokprogramma's, KI-stations, melkcontrole, monsternemers en een bijzondere genetische aanleg van de melkveestapel.

Rond het boerenbedrijf heeft zich gaandeweg een omvangrijke *organisatorisch-institutionele omgeving* gevormd. Een niet onbelangrijk deel daarvan vormt het op wetenschappelijke ordeningsprincipes berustende landbouwkundig onderzoek, dat

in toenemende mate als dé aanjager van technologische voortgang is gaan fungeren. Daarbij zijn de opbouw en uitbouw van het vermogen tot landbouwbeoefening gaandeweg verplaatst van boerenbedrijf naar speciaal daartoe ingerichte locaties als proefboerderijen, proefvelden, onderzoeksinstituten, laboratoria en dergelijke. Deze verplaatsing heeft onmiskenbaar zijn weerslag gehad in het opgebouwde en geïnstitutionaliseerde vermogen en de ermee bewerkstelligde herordening van de werkelijkheid. Deze verschuiving wordt ook wel geduid als verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening¹⁰⁶. Ook in de landbouw draagt de zich in alle richtingen uitbreidende heterogene (leef)wereld in belangrijke mate het stempel van *op wetenschappelijke ordeningsprincipes gebaseerde en door vermeende objectiviteit gelegitimeerde technologie*.

De beoogde modernisering van landbouw en platteland, die sinds de jaren zestig flink opgang maakte, gaf een forse impuls aan de op wetenschappelijk ordeningsprincipes gebaseerde technologie. Zeker in Nederland ging dit gepaard met een sterke blikvernaauwing ten aanzien van de gewenste herordening van de werkelijkheid en het uitgezette technologie-traject. Op de verhouding tussen een op wetenschappelijke ordeningsprincipes gebaseerde modernisering en het bijzondere van de veenweidegebieden, dat van oudsher naam en faam heeft als boerenkaasgebied bij uitstek, kom ik straks terug.

Het produceren en vermarkten van boerenkaas¹⁰⁷

De voormalige veenmoerassen bleken uiteindelijk alleen geschikt als grasland. Met uitzondering van enkele kleine deelgebieden met een flinke deklaag van klei of zand worden er dan ook vooral koeien en schapen gehouden. Het houden van melkvee en het zelf verwerken van melk tot boerderijzuivel groeide uit tot de belangrijkste inkomstenbron van vele boerenbedrijven. Hierbij heeft de nabijheid van de Hollandse steden en de welhaast spreekwoordelijke handelsgeest van de Hollanders een belangrijke rol gespeeld. Begin deze eeuw, ten tijde van de opkomst van de zuivelfabrieken, werd het Zuidhollands-Utrechtse deel van de westelijke veenweidegebieden dan ook '*het oude boerenkaasgebied*' genoemd (Croesen 1931). Het produceren en vermarkten van kaas op de boerderij uit niet-voorbewerkte, rauwe koemelk heeft hier eeuwenlang een voorname plaats ingenomen. Het type Goudse is het meest bekend. Het wordt bereid uit volle of zoete melk en aangemerkt als volvette, halfzachte kaas. Leidse kaas wordt bereid uit melk die is afgeroomd ten behoeve van de boterbereiding. Om het verlies aan smaak en smeugigheid van deze halfvette, hardere kaas te compenseren wordt komijn toegevoegd. In het Noordhollandse deel heeft men zich, afgezien van de bekende volvette Edammer bol, van oudsher meer toegelegd op het afzetten van verse zuivel. Het gedurende eeuwen opgebouwde en geïnstitutionaliseerde vermogen om boerenkaas te produceren en vermarkten heeft onmiskenbaar zijn beslag gekregen in een bijzondere socio-materiële orde. Het vermogen is zo gelokaliseerd in een omgeving die het mede vorm heeft gegeven. Dit vind je terug in het landschap, de gebouwen, de koeien, maar ook in de specifieke institutionele inbedding.

Het maken van boerenkaas is van oudsher gebonden aan de weidegang van het melkvee. De grasgroei vangt aan in het voorjaar, bereikt een hoogtepunt in de

zomermaanden en staat stil gedurende de wintermaanden. In de zomer wordt hooi gewonnen om de wintermaanden door te komen. Hiermee gaat wel een groot deel van de voederwaarde van gras verloren. Van hooi geven koeien dan ook minder melk. De natuurlijke vruchtbaarheidscyclus van rundvee verloopt min of meer gelijk met de grasgroei en de weidegang. De koeien kalven af in het voorjaar. Dan is er langere tijd jong, eiwitrijk en dus voedzaam gras beschikbaar. Het moederdier zet dit om in vet- en eiwitrijke melk om het kalf te zogen. Deze natuurlijke cyclus vormt van oudsher het aangrijpingspunt voor de melkveehouderij: het houden en melken van vee om een overschot aan melk te verkrijgen voor menselijk gebruik. Met behulp van techniek zijn na verloop van tijd allerlei natuurlijke en sociale beperkingen bij deze omzettingsprocessen doorbroken. Door de fokkerij, een betere waterhuishouding, het beter benutten van dierlijke mest, het gebruik van kunstmest, betere methoden om voedzamer ruwvoer voor de stalperiode te winnen, het bijvoeren van melkgevende koeien met extra energie- of eiwitrijk krachtvoer, een betere huisvesting, en wat al niet meer, kon de melkgift per koe steeds verder worden opgevoerd en konden meer koeien op een stuk land worden gehouden.

Verse melk is bederfelijk. Zeker in de warme zomermaanden verzuurt het snel en gaat het schiften. De kleine vaste vet- en eiwitbestanddelen in de melk gaan samenklonteren en een geel-groenige vloeistof scheidt zich af. Het bereiden van kaas is gebaseerd op het vermogen om deze van oorsprong natuurlijke omzettingsprocessen van melk in wrongel en wei zoveel mogelijk onder de knie te krijgen met behulp van allerlei technieken. Zoals het doorkweken van zuursels met sterke melkzuurbacteriën, het gebruik van stremsel, het opwarmen van de melk in kaasbakken, het uitspoelen van de wrongel, het afgieten van de wei met opgeloste stoffen er in, enzovoort. Brokken uit de aldus verkregen kaaswringel worden, omwikkeld door een doek met kleine gaatjes, in kaasvormen of kaaskoppen in enkele uren tot de gewenste vorm geperst. Daarna worden ze een tijdje in een pekelbad ondergedompeld. De opname van zout vergroot de houdbaarheid en bevordert de korstvorming. De kaas kan nu voor langere tijd worden opgeslagen, al moet ie wel regelmatig worden gekeerd en gepoetst of met een schimmelwerend middel worden ingesmeerd. Tijdens die opslag rijpt de kaas verder. De langere vetketens worden gesplitst in kortere ketens waardoor oudere kaas stugger wordt en een pittige smaak krijgt, mits er bij het melken, de bereiding en rijping niks mis is gegaan. Het maken van goede boerenkaas uit rauwe, niet voorbereide melk is dan ook *een kunst op zich*, een in hoge mate ambachtelijk vak. De grote lijnen van de kaasbereiding zijn weliswaar over te dragen, maar de kleine kneepjes van het vak moet men zich eigen zien te maken door oefening en ervaring. Er zijn talloze op elkaar inwerkende en van tijd tot tijd en plaats tot plaats wisselende factoren van invloed op de samenstelling en kwaliteit van de grondstof melk en daarmee op het verloop en de uitkomst van allerlei, bij de kaasbereiding relevante, processen. Zoals de genetische aanleg van de koe voor wat betreft het vet- en eiwitgehalte, de verzorging van de koe, het voer dat de koe krijgt of de weide waar de koe graast, de tijd die verstreken is sinds het afkalven, de gezondheid van de koe en verder de gebruikte apparatuur, de omgeving waarin de kaas wordt bereid, de temperatuur en sterkte van de pekel, de temperatuur en luchtvochtigheid bij de opslag en natuurlijk het vakmanschap van de kaasmaker. Het *vakmanschap* van de kaasmaker is de uitdrukking van het in het verloop van de tijd opgedane vermogen

om op effectieve wijze in te spelen op allerlei bijzonderheden gedurende de kaasbereiding. Het vermogen om dankzij of desondanks die bijzonderheden er toch het beste van te maken. Zo kan de samenstelling van de te verkazen melk verschillen per melkmaal, per dag, per seizoen, per koe of zelfs per weide die de koeien begrazen. Maar waarin onderscheidt goede boerenkaas zich eigenlijk? Dat is niet alleen een kwestie van smaak, maar ook van kennen en kunnen. Het proeven en op waarde beoordelen van boerenkaas is net zo goed een kunst die men zich eigen moet maken. Kaaskenners en fijnproevers raken er niet over uitgepraat. Ook boerenkaas waarbij alles volgens het boekje is verlopen en waar ogenschijnlijk niks op aan valt te merken smaakt altijd net weer even anders. Zo wil het verhaal dat een geoefend kaasprouwer de boerderij van herkomst kan herkennen aan de hand van de bijzondere smaakbeleving van de kaas, ook al valt dat niet altijd even goed te benoemen of op objectieve wijze te staven.

Het houden van melkvee en het bereiden van kaas liggen in elkaars verlengde: de wijze van melkveehouden werkt via de melk door in de kaasbereiding en de kwaliteit van de kaas. Het maken van goede boerenkaas begint bij het houden van melkvee. Zo zijn het vet- en eiwitgehalte, het aandeel caseïnes in het eiwit, de onderlinge verhouding tussen caseïne en vetten, de vetsamenstelling qua aandeel onverzadigde vetzuren en de lengte van de vetzuurketens van invloed op het verloop en de uitkomst van de kaasbereiding. Deze factoren zijn deels te sturen middels het voederrantsoen van een koe en deels via het fokken van een geschikte koe. Zo is na verloop van tijd *het vermogen opgebouwd om al die op elkaar inwerkende ordeningsprocessen tot een bijzonder werkend geheel op elkaar af te stemmen: om goede boerenkaas te produceren en te vermarkten*. Dit vermogen is niet alleen door boeren opgebouwd en uitgebouwd. Onderzoekers, voorlichters, belangenbehartigers, beleidmakers, kaashandelaren en vele anderen hebben hier ook aan bijgedragen. Het vermogen om goede boerenkaas te maken schuilt niet alleen in het vakmanschap van de kaasmaker of in het gereedschap dat wordt gebruikt, maar ook in de bijzondere institutionele inbedding van de boerenkaasbereiding. De wijze waarop onderzoek of voorlichting zijn georganiseerd, wat er op de onderzoeksagenda staat, met wat voor taak of boodschap voorlichters op pad worden gestuurd. Maar ook talloze afspraken over wat boerenkaas is of onderscheidt van fabriekskaas, hoe het gemaakt mag of moet worden, over hoe hier toezicht op moet worden gehouden, hoe je kaas moet keuren. Van min of meer stilzwijgende afspraken over hoe je goede boerenkaas kunt maken tot afspraken die op schrift zijn gesteld, geformaliseerd en vastgelegd in de Landbouwkwaliteitswet. Veel van die wettelijk verankerde en te sanctioneren afspraken zijn voortgekomen uit bittere noodzaak om eenduidige afspraken te maken waaraan iedereen geacht wordt zich te houden om zoveel mogelijk gesjoemel of afwijkingen uit te sluiten en de afzet van kaas veilig te stellen. De afnemers moeten er met andere woorden van op aan kunnen dat Goudse boerenkaas aan eisen voldoet die het tot Goudse Boerenkaas bestempelen. Het in de kaas gedrukte Rijksmerk moet daarvoor garant staan.

De verschillende soorten boerenkaas als Goudse, Leidse en Edammer zijn qua uiterlijke vormgeving en wijze van bereiden omschreven in de Landbouwkwaliteitswet¹⁰⁸ en zijn wettelijk beschermde namen. Een belangrijk criterium voor het mogen voeren van het Rijksmerk voor boerenkaas (een kaastonnetje), is dat boeren-

kaas alleen bereid mag worden uit onbewerkte, rauwe melk van het desbetreffende boerenbedrijf. Goudse kaas moet bereid zijn uit volvette melk en de kaas moet voldoen aan een zeker vetpercentage dat wordt aangeduid als 48⁺. Er gelden ook voorschriften qua vorm, bij Edammer de bol en bij Goudse een wiel. Waar voorheen elk melkmaal apart werd verwerkt, maakt het koelen van de melk het verwerken van meerdere melkmalen mogelijk. Volgens de wet mogen echter met het oog op de voedselveiligheid niet meer dan twee melkmalen per keer worden verwerkt. En dat betekent elke dag kaasmaken. Voor het verwerken van drie melkmalen kan men ontheffing aanvragen. Ook kan een boerderijzuivelbedrijf toestemming vragen om melk van een ander bedrijf te verwerken en dat mag tot hoogstens de hoeveelheid die men van het eigen bedrijf verwerkt. Een boerderijzuivelbedrijf is wettelijk verplicht zich aan te melden bij wat tegenwoordig het Centraal Orgaan Kwaliteits-Zorg (COKZ) heet, voorheen de Kaascontrolestations. Het COKZ heeft tot taak controle uit te oefenen op het naleven van de wettelijke voorschriften. Afhankelijk van een vooraf opgegeven hoeveelheid melk die men denkt te gaan verwerken krijgt een zelfkazer een aantal oplopend genummerde Rijksmerken verstrekt. Voor het persen wordt op iedere kaas een merk gelegd, die een afdruk in de kaaskorst achterlaat. Iedere boerenkaas die aan de wettelijke eisen zou moeten voldoen krijgt zo het tonnetje met een uniek nummer ingedrukt. Dit Rijksmerk zegt feitelijk niets over de uiteindelijke zintuiglijk waarneembare kwaliteit van een kaas: of de kaas netjes is afgewerkt, van binnen en buiten mooi oogt, of de kaas goed is gerijpt en op smaak is gekomen of dat er afwijkingen vallen te bespeuren. Dat is aan de zelfkazers, afnemers, consumenten en andere deskundigen om te beoordelen. Het COKZ houdt een administratie bij, legt bedrijfsbezoeken af en verricht steekproefsgewijs analyses van kazen om te zien of er ook daadwerkelijk aan de wettelijke voorschriften wordt voldaan, zo niet dan kunnen sancties volgen. Indien het vermoeden bestaat dat boerenkaas wordt bereid en verkocht zonder Rijksmerk kan inspectie volgen door ambtenaren met opsporingsbevoegdheid van de Algemene Inspectie Dienst (AID) van het Ministerie van LNV. Bij overtreding van de wet stellen zij een proces verbaal op. Om de kwaliteit van de boerenkaas te bevorderen kunnen zelfkazers op vrijwillige basis aanvullende analyses laten verrichten door het COKZ. Bovendien worden gedurende het jaar diverse kaaskeuringen georganiseerd waaraan men vrijwillig kan meedoen. Hier worden doormidden gesneden rijpe kazen van diverse soorten, leeftijd- en gewichtsklassen beoordeeld op onder andere uiterlijk, consistentie en smaak. In onderling overleg wordt vastgesteld wat als goede kaas aangemerkt kan worden en waardoor eventuele afwijkingen mogelijk zijn veroorzaakt. Naast het onderhouden van contacten en een gezellig samenzijn dienen deze kaaskeuringen voor het uitwisselen en aanscherpen van vakmanschap en het op elkaar af stemmen van kwaliteitsnormen van kaasmakers en andere deskundigen. Deze keuringen vinden veelal plaats op initiatief van de eigen belangorganisatie, de Bond van BoerderijZuivelbereiders (BBZ), in samenwerking met deskundigen uit voorlichting, onderzoek en (boeren)kaashandel.

Door de melk tot zuivel te verwerken verkrijgt de melk een belangrijke meerwaarde voor melkveehouders: het kan worden opgeslagen en over lange afstanden worden vervoerd. Aan het eind van de middeleeuwen werd kaas belangrijke handelswaar, die door zelfkazers en handelaren op markten in nabij gelegen steden als Gouda, Leiden en Delft werd verhandeld. In de Hollandse steden floreerde de handel en

nijverheid en met het opbloeien van de handel over zee braken voor de Hollanden gouden tijden aan. Aangezien wegen in het grotendeels nog onontgonnen veenweidegebied ontbraken, werd de handelswaar destijds over het water naar de stad vervoerd. Bij stadsrechten mocht het stadsbestuur de verhandelde waar belasten met een heffing die een belangrijke bron van inkomsten voor de steden vormde. Om de handelswaar op geijkte manier te kunnen wegen werd een Waag op het marktplein gebouwd. De waar werd dan gewaarmerkt met een stadsmerk. Tot op heden zijn deze markante gebouwen in genoemde steden als relictten uit een rijk verleden te aanschouwen. Aan deze Hollandse steden ontleen de inmiddels wereldvermaarde Nederlandse traditionele kaassoorten als Goudse, Leidse, Edammer hun naam. Net als de ontginningen van de veenmoerassen en de inpoldering van meren is de opbloei in productie en handel van boerenkaas nauw verbonden met Hollandse kooplieden en de overzeese handel. De landbouw voer mee op dit gunstige tij. Naast kaas leverde het tal van andere bijzondere handelswaren.

Zo werd de wei die bij het maken van Goudse boerenkaas overbleef weer afgeroomd om er weiboter van te maken. Die weiroom werd ook wel vermengd met bloem en rozijnen tot smoort, een lokaal bekende pap. Wat er dan nog overbleef werd aan het vee gevoerd. Het was dan ook gebruikelijk om varkens te houden die met het weirestant en ander afval werden gemest. De varkens werden in het najaar geslacht. Het vlees werd geconserveerd door het te zouten, te drogen of te roken. Hiervoor gebruikte men speciale varkensrassen, die zwaarder werden afgemest dan tegenwoordig het geval is. Door de langere houdbaarheid werd dit ook aantrekkelijke handelswaar. Een typische hoeve uit het veenweidegebied had ook een hoogstamboomgaard waar vee onder de bomen kon grazen of schuilen. Ook het overschot aan peren, appels of walnoten werd verhandeld, vers of als jam of moes. Dit resulteerde in velerlei bijzondere soorten en rassen fruit al naar gelang het gebruik en de wijze van verwerken, zoals handperen of stoofperen met daarbinnen weer allerlei verschillen naar smaak. Bekende regionale rassen zijn de Zwijndrechtse Wijnpeer of De Schone van Boskoop¹⁰⁹.

Het bereiden van boerderijzuivel voor de handel vond niet alleen in het westen van Nederland plaats, maar de verbondenheid van het Zuidhollands-Utrechtse boerenkaasgebied met de nabijgelegen Hollandse steden is wel kenmerkend (Schiere 1938). Voor het veenweidegebied boven Amsterdam was de band met de steden anders. De boeren voorzagen de stedelingen vooral van verse melk of zure zuivel. In Friesland bestond er ook een relatie tussen de grote boerderijen en de Friese handelssteden. Maar waar in het Zuidholland-Utrechtse kaasgebied in de negentiende eeuw de bereiding van volvette Goudse boerenkaas uit zoete, volle melk de hoofdzaak was en weiboterproductie bijzaak, met uitzondering van Leidse kaas, lag dit in Friesland andersom. Daar was boterproductie veelal hoofdzaak en werd uit de magere, afgeroomde melk een vetarme en daardoor droge en harde kaas bereid. Om de kaas smakelijker te maken worden er kruiden toegevoegd, zoals bij de bekende Friese nagelkaas.

Door het uitproberen, uitwisselen, afstemmen en bundelen van kennis en kunde is het vermogen om boerenkaas te bereiden en te verkopen gedurende enkele eeuwen langs een zeker traject uitgebouwd. Deze bijzondere wijze van produceren en

vermarkten wordt weerspiegeld in een specifieke institutionele inbedding: een gevestigde min of meer vanzelfsprekend wijze van denken en doen, die is uitgekristalliseerd in kenmerkende sociale verbanden, in al even kenmerkende levende en dode materie en in formele op schrift gestelde afspraken. Naast het al genoemde veenweidelandschap, de typische hoeve en bijzondere koeienrassen als de Zuidhollandse Blaarkop of Rijnburgse koe vind je dit geïnstitutionaliseerde vermogen voor wat betreft de boerenkaasbereiding terug in het gebruikte zuivelgereedschap, de bereidingswijzen van Goudse en Leidse boerenkaas, de gebruikte zuursels, de wettelijke bepalingen omtrent boerenkaas in de Landbouwkwaliteitswet en uiteraard het vakmanschap van boerenkaasbereiders om dit alles tot een naar behoren werkend geheel op elkaar af te stemmen. Rond het boerderijzuivelbedrijf heeft zich mettertijd een uitgebreid organisatorisch-institutioneel netwerk gevormd van allerlei organisaties op het gebied van belangenbehartiging, overheidsbeleid, voorlichting, onderzoek of afzet die onderling nauw contact onderhouden of vergaand met elkaar verstrengeld zijn geraakt. Alles tezamen vormt dit een voor de oude boerenkaasstreek zo typerende socio-materiële orde.

Ten tijde van de opkomst van de fabrieksmatige zuivelbereiding in de tweede helft van de negentiende eeuw is er sprake van een opmerkelijk verschil in ontwikkeling tussen het oude kaasgebied in het westen en de Friese weidegebieden (Schiere 1938)¹¹⁰. Waar in de rest van Nederland eind vorige eeuw de zuivelbereiding zich vrijwel geheel naar inmiddels talloze particuliere en coöperatieve zuivelfabrieken verplaatste, hield de boerderijzuivelbereiding in het westen stand (Croesen 1931).

Tabel 1 Boerenkaasproductie in Nederland (in kg) en in oude boerenkaasstreek (in %)

	kg	%	aantal producenten in Nederland	gemiddelde productie
1950	21.571.000	100	'52 4.649	'52 3.594
1969	5.529.000	100	1.067	5.182
1983	8.086.000	76	627	12.896
1993	8.960.064	75	572	15.664

Uit Roep (1994), samengesteld op grond van diverse bronnen

De kaasproductie in dit oude boerenkaasgebied is in de loop der jaren wel afgenomen van ruim 30 miljoen kilogram boerenkaas op ruim 5000 bedrijven in de jaren dertig van de twintigste eeuw tot een dieptepunt van 5,5 miljoen kilogram op 1067 bedrijven in 1969. In de jaren zeventig stijgt de productie van boerenkaas weer licht. Na de invoering van melkquotering in 1984 leeft de boerderijzuivelbereiding, mede door de groei van de zure zuivel, in heel Nederland op. Het aantal bedrijven neemt nog wel gestaag af, maar de gemiddelde productie neemt toe. In 1993 produceren de 408 zelfkazers in de oude boerenkaasstreek nog 75 procent van de totale boerenkaasproductie. Met de forse groei van de melkplas en de industriële verwerking heeft het aandeel boerenkaas in de totale Nederlandse kaasproductie flink aan belang ingeboet. Van de Nederlandse melkplas van 5300 miljoen kilogram in 1939 werd ruwweg 20 procent tot 120,9 miljoen kilogram kaas verwerkt, waarvan 94

miljoen kilogram fabriekskaas en 26,9 miljoen kilogram boerenkaas. Een aandeel van 22 procent, dat terugliep van 17 procent in 1950 naar slechts 1,4 procent in 1992. De melkproductie en bereiding van fabriekskaas had sedert de jaren vijftig een grote vlucht genomen. In 1992 werd 625,7 miljoen kilogram fabriekskaas geproduceerd, waarvan maar liefst 80 procent werd uitgevoerd. Waar voorheen veel boerenkaas naar België en Duitsland werd uitgevoerd, wordt tegenwoordig vrijwel alle boerenkaas op de binnenlandse markt afgezet. Naast verkoop uit huis (13 procent) vindt een belangrijk deel van de Boerenkaas anno 1990 zijn weg naar de consument via (tussen)handelaren naar weekmarkten (23 procent), kaasspecialzaken (33 procent) en grootwinkelbedrijven (30 procent)¹¹¹.

Achter de opkomst van zuivelfabrieken en de enorme vlucht die de productie en uitvoer van fabriekskaas met name sinds de jaren vijftig heeft genomen gaat *de opbouw van een op andere effecten gericht en op eigen wijze geïnstitutionaliseerd en uitgesteld vermogen* schuil; een *ander technologisch traject*. Door het werken met onbewerkte, rauwe melk, die altijd weer anders is onder steeds wisselende omstandigheden, stoelt de boerenkaasbereiding voor een belangrijk deel op de aldoende opgebouwde kennis en vaardigheden van de betrokken kaasbereider. Dit sterk aan plaats, tijd en persoon gebonden vakmanschap biedt de nodige houvast in het toch ongewisse avontuur van boerderijzuivelbereiding. Zo zal een goede zelfkazer melk waar iets met mis mee is, zoals de melk van koeien met een uierontsteking, zoveel mogelijk buiten de kaastobbe houden. Goede boerenkaas brengt op de markt nu eenmaal meer op. Maar bij de fabrieksmatige verwerking is er sprake van onderling sterk verschillende melkveehouderijbedrijven die melk van soms sterk uiteenlopende kwaliteit leveren. Met elkaar vermengd levert dit voor de kaasmakers in de zuivelfabriek een onbekende en onvoorspelbare kwaliteit melk op in de kaasbak. Dit brengt grote risico's met zich mee voor de kwaliteit en de afzet van de kaas. Bij een beperkt aantal leveranciers kunnen kaasmakers in de fabriek op grond van hun ervaringen soms nog wat bijsturen bij het mengen en de verwerking van de geleverde melk. Ze weten dan wie er goede kaasmelk levert en wie maar een beetje aanrommelt¹¹². Maar bij een groot aantal onbekende leveranciers wordt dat onmogelijk. Daarbij is de zuivelfabriek de schakel tussen leveranciers en de markt. Tot voor kort waren coöperatieve zuivelfabrieken verplicht om de melk van haar ledenleveranciers af te nemen, te verwerken en af te zetten. De leveranciers worden op hun beurt door de fabriek uitbetaald op grond de verrichte prestaties bij de productie en afzet. De melkveehouders ontvangen tweewekelijks een voorschot en een nabetaling op grond van een jaarlijkse eindafrekening. Naast mengmelk is er dus ook sprake van een mengprijs, alle opbrengsten minus kosten worden omgeslagen per kilogram melk. Als de uitbetaling alleen op het aantal geleverde kilogrammen melk wordt gebaseerd werkt dit allerlei geknoei met de melk in de hand. Zoals het bijlengen met water of het ongemerkt meeleveren van met boterzuurbacteriën verontreinigde melk die de kaasbereiding en rijping danig kunnen verstoren. Om te voorkomen dat de goeden onder de kwaden lijden wordt de melk van iedere melkveehouder en zelfs iedere koe regelmatig bemonsterd en is er na verloop van tijd een heel scala aan bepalingen ontwikkeld om beter vast te kunnen stellen wat voor melk men in de kaastobbe heeft. Het op industriële wijze verwerken van melk onderscheidt zich zo qua sociale en materiële vormgeving duidelijk van het op ambachtelijke wijze bereiden van boerenkaas. Het stoelt op een andere technologie.

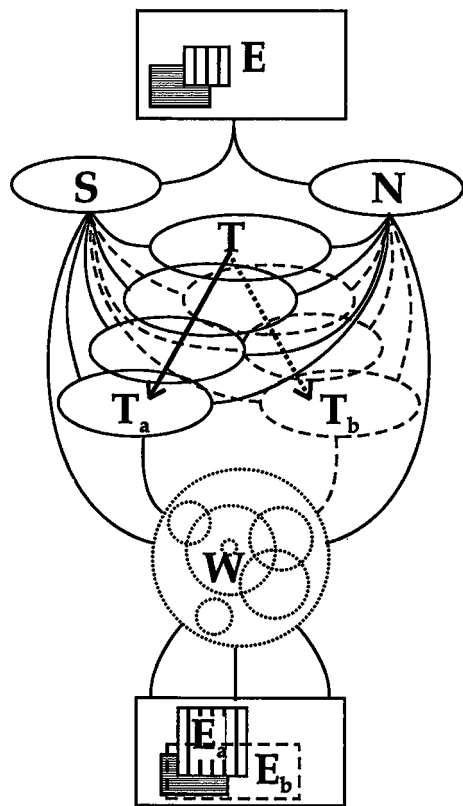
Het oprichten van coöperatieve zuivelfabrieken door melkveehouders aan het einde van de vorige eeuw is overigens ook een mooi voorbeeld van een bundeling van vermogen. Hierbij waren zij als grondstofleverancier niet langer overgeleverd aan de grillen van particuliere afnemers en de zuivelmarkt. Door te investeren in het gezamenlijk verwerken en afzetten van melk kregen ze hier meer grip op.

Het fabrieksmatig verwerken van melk stuit op allerlei problemen die men na verloop van tijd op allerlei mogelijke manieren heeft trachten te overwinnen. Dit heeft de voortgang in de zuiveltechnologie lange tijd sterk gestuurd. Zo wordt de aangeleverde melk heden ten dage op allerlei manieren voorbewerkt om er een voor het eindproduct geschikte, naar samenstelling bekende, grondstof van te maken: homogeniseren, pasteuriseren, standaardiseren, onttrekken of toevoegen van bestanddelen, enzovoort. Daarmee is het mogelijk om allerlei bacteriologische en fysisch-chemische factoren binnen een zekere marge te houden en om fabriekskaas te maken van basiskwaliteit. Met een meer gelijkmatig kwaliteit van een zeker basisniveau kon de afzet van fabriekskaas flink worden vergroot. Door alle voorbewerkingen kon het productieproces ook worden gestandaardiseerd, als een reeks vaststaande handelingen worden uitgevoerd. Hiermee werd het aan de lopende band bereiden van zuivel en zelfs volautomatische boterbereiding mogelijk. Al snel was men overgegaan tot vriespuntbepalingen van geleverde melk om het bijlengen met water tegen te gaan en te kunnen bestraffen. Door bemonstering van de melk per bedrijf en per koe en allerlei bepalingen kon men steeds meer zicht en grip krijgen op de geleverde kwaliteit van de melk en daarin ook gaan sturen door de uitbetaling erop te baseren. Dit ontwikkelde zich tot een kwaliteitsstandaard waar de geleverde melk op werd beoordeeld en waaraan een stelsel van kortingen en toeslagen werd verbonden. Op die manier werden ontwikkelingen in de verwerking en afzet van zuivelproducten aan de individuele melkveehouder doorgegeven, die zijn bedrijfsvoering en -inrichting daar weer op af kon stemmen. Zoals het fokken en houden van melkkoeien met een hoge melkgift of hogere gehalten, het verbeteren van de melktechniek om het celgetal omlaag te brengen of het plaatsen van een melkkoeltank zodat de RMO (Rijdende Melk Ontvangst) van de fabriek slechts één keer in de drie dagen langs hoeft komen.

Waar boerenkaas haar markante, wisselende smaak ontleent aan de ambachtelijke verwerking en rijping van rauwe melk, daar staat de fabriekskaas bekend om een gelijkmatige, vlakke smaak. Waar boerenkaas een smaakavontuur is, biedt fabriekskaas doorgaans de zekerheid van een kaas zonder smaakafwijkingen. Gaandeweg heeft de fabriekskaas zich aan afwijkingen kunnen onttrekken. Waar de boerenkaas lange tijd over de breedte als kwalitatief beter stond aangeschreven, is er een omslag bewerkstelligd door een sterk op de fabriekskaas gerichte en door wetenschappelijke onderzoek voortgestuwde zuiveltechnologie. Het oprichten van het Nederlands Instituut voor Zuivel Onderzoek (NIZO) in 1948 door de gezamenlijke Nederlandse zuivelfabrieken vormde een belangrijke aanzet. Met het opvoeren van de kwaliteitstandaard nam de afzet van fabriekskaas toe: de stedelijke consument kreeg een kaas aangeboden voor een in verhouding lage prijs. Met name de bereiding van Goudse kaas leende zich goed voor industrialisering en is ook uitgegroeid tot paradepaardje van de Nederlandse zuivelindustrie met een enorme afzet in en buiten de EG. De industrialisering in de zuivelproductie kreeg vanaf de

jaren vijftig en zestig een enorme impuls met het openleggen van een grote Europese binnenmarkt en een Europees landbouwbouwbeleid gericht op het moderniseren van de landbouwbeoefening. De modernisering van de melkveehouderij werd gevoegd naar de in het verschiet liggende, snel groeiende afzetmarkten die de zuivelindustrie kon bedienen. De Nederlandse zuivelindustrie is hier met een gedegen en kostenefficiënte wijze van produceren en vermarkten vol op in gesprongen waardoor de afzet van goedkope bulkproducten ook zo'n enorme vlucht kon nemen. Het Productschap voor Zuivel en het Nederlands Zuivelbureau zijn wederom voorbeelden van een dergelijk gebundeld en gestroomlijnd vermogen. Door schaalvergroting, specialisering en het steeds verder opvoeren van de productie per hectare en koe werd de Nederlandse melkveehouderij aangespoord om de zuivelindustrie blijvend van goedkope en geschikte grondstoffen te voorzien om zo de concurrentiepositie verder uit te kunnen bouwen.

Figuur 8 Uiteenlopende trajecten

Het voorgaande schetst slechts in vogelvlucht *het scheiden der wegen* van boerenkaas en fabriekskaas. Je kunt met recht spreken van afzonderlijke technologische trajecten (figuur 8). De heterogene orde die ze elk voortbrengen verschillen aanmerkelijk van elkaar. Met de modernisering van landbouw en platteland is het gewicht verschoven naar het produceren en vermarkten van een goedkope standaardkwaliteit fabriekskaas. Het institutionaliseren van deze meer geïndustrialiseerde wijze van landbouwbeoefening, voortgestuwd door het moderniseringsproject en een op wetenschappelijke orderingsprincipes berustende technologie, heeft onmiskenbaar een grote weerslag gehad op de institutionele inbedding van de landbouwbeoefening. Dit doet zich onder meer gelden in de wijze waarop en de mate waarin landbouwwetenschap, landbouwkundig onderzoek, landbouwvoorlichting, landbouwbeleid en landbouwbedrijfsleven op elkaar af worden gestemd en innig met elkaar verstrengeld raken in een hecht organisatorisch-institutioneel bolwerk.

Waar de fabriekskaas een enorme vlucht nam, raakte de boerenkaas achterop. Qua aandeel in productie en afzet, maar ook qua technologische voortgang. Vanaf de jaren zestig was er eerder sprake van *een teloorgang*. Het maken en verkopen van boerenkaas werd in de hoogtijdagen van de modernisering meer en meer gezien als een ouderwetse, achterhaalde manier van produceren. Met het afvloeien van de landarbeiders werd het maalse kaasbereiden een te zware belasting, vooral voor

boerinnen, en het leverde in verhouding ook te weinig op¹¹³. Het wettelijk bestaan van dagkaasbereiding eind jaren zestig bracht een eerste kentering in de teloorgang teweeg. Na 1969 nam het aantal zelfkazers weliswaar verder af, maar steeg de totale boerenkaasproductie weer. Niettemin werd het nog steeds als een aflopend, marginaal gebeuren beschouwd waar niet al te veel tijd of geld in gestoken moest worden. Pas in de jaren tachtig vond er, door de tegenspoed op zuivelmarkten en de invoering van de melkquotering in de EG, een herwaardering plaats van boerderijzuivel als volwaardige bron van inkomsten. De boerderijzuivel leefde weer op door een gestage instroom van melkveehouders, maar ook geitenhouders, die op zoek waren naar andere of aanvullende bronnen van inkomsten. Maar ook dan wordt nog volop getwijfeld aan de rentabiliteit van het zelfkazen¹¹⁴. Als teken van een nieuw elan vragen zelfzuivelaars eind jaren tachtig, begin negentig zich bij monde van de Bond van Boerderijzuivelbereiders af of in verhouding tot de afdrachten van zelfkazende melkveehouders aan het Productschap voor Zuivel door het Nederlands Zuivelbureau en zuiveltechnologisch onderzoek wel genoeg voor boerenkaas wordt gedaan.

De ingrijpende herordening die zich onder de noemer van modernisering heeft voltrokken en het toesnijden van de melkveehouderij op het leveren van een goedkope en voor de zuivelindustrie geschikte grondstof, heeft ook bij zelfzuivelaars duidelijk haar sporen nagelaten. Zoals in de genetische aanleg van hun melkkoeien. Het aandeel vet is in verhouding tot het aandeel kaaseiwit sneller gestegen en daardoor minder optimaal voor de bereiding van volvette boerenkaas. De in verhouding te vette melk kan problemen geven bij de rijping van de kaas. Soms romen zelfkazers de melk eerst af om zo de verhouding weer te herstellen. Bij fabriekskaas is dit weliswaar zeer gebruikelijk, maar bij boerenkaas is dat wettelijk niet toegestaan. Maar ook de samenstelling van melkvet en melkeiwit is qua type vetzuren en caseïnes gaandeweg veranderd en minder optimaal. Dit komt door een samenspel van veranderingen in graslandbeheer en ruwvoerwinning, het bijvoeren van grote hoeveelheden krachtvoer en bijproducten, de andere genetische aanleg van koeien en een andere verzorging¹¹⁵. Zo hebben melkeiwitgenotypen effect op de kaasverwerkingseigenschappen van melk¹¹⁶. In de fokkerij is dit lange tijd buiten beschouwing gebleven, het was niet relevant. Eind jaren tachtig, begin negentig komt hier wel meer oog voor. De zuivelindustrie verwerkt steeds meer melk tot kaas en er rijzen vragen over de verminderde kaasopbrengst en de invloed van de fokkerij hierop. Met het (te) eenzijdig fokken op melkplas en gehalten, waar het koeienras *Holstein Frisian* bij uitstek de uitdrukking van is, heeft de melk min of meer ongemerkt aan kwaliteit ingeboet¹¹⁷. Opmerkelijk is dat verouderde en vanuit het oogpunt van productiviteit verguisde rassen, zoals de *Blaarkop* en het *Fries-Hollandse* ras, een hogere genetische aanleg hebben voor bepaalde kaaseiwittypen én ook een betere kwaliteit kaasmelk leveren¹¹⁸. Maar ook de andere manier van kaasmaken en het gebruik van moderne apparatuur heeft invloed. Uiteindelijk komt dit *samenspel* van factoren tot uitdrukking in een andere werking van het geheel in termen van structuur, rijping, smaak en geur van de kaas, maar ook in het aantal kilogrammen melk dat nodig is om een kilo kaas te maken. Het bereiden van goede boerenkaas is eind jaren tachtig niet zo vanzelfsprekend. Met de modernisering, te begrijpen als het herordenen van relevant geachte orderingsprocessen, zijn achteraf ongemerkt ook bijzondere kwaliteiten teloor gegaan omdat ze niet

relevant waren. Het is in dit verband veelzeggend dat die teloorgang op zelfkazende melkveehouderijbedrijven waar het opvoeren van de melkproductie lange tijd richtinggevend is geweest groter is dan op zelfkazende bedrijven waar het maken van goede boerenkaas altijd richtinggevend is gebleven (Pohlmann 1993).

Moderniseringstraject: het bijzondere als sta-in-de-weg of ontkoppeling

In de eerste twee hoofdstukken heb ik al betoogd dat het naoorlogs moderniseringsproject, vanuit een historisch perspectief, als een *specifieke* herordening van landbouw en platteland moet worden beschouwd. De Nederlandse landbouw als geheel heeft zich, daartoe aangespoord door het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en de nationale overheid, vol overgave toegelegd op het produceren voor de opengelegde binnenmarkt van de EG. Om de afzet voor de groeiende primaire productie te vergroten is vanuit concurrentie-overwegingen ingezet op het leveren van relatief goedkope, uniforme agro-industriële voedselproducten zonder afwijkingen en vrij van gezondheidsrisico's. De Nederlandse landbouw ging zo voort op de reeds ingeslagen weg. Bij deze concurrentie op prijs wordt de kostprijs de cruciale factor of achilleshiel: het bepaalt het concurrentievoordeel en de marge op een product. Door de neerwaartse druk op prijzen voor landbouwproducten, als gevolg van een overvoerde EG-markt en een restrictief prijsbeleid, werd het verlagen van de kostprijs zelfs van doorslaggevend belang geacht voor de concurrentiepositie, de marge en het toekomstperspectief van het agrarisch bedrijfsleven¹¹⁹. Dit werd versterkt door stijgende kosten, vooral van arbeid. Een hogere productiviteit moest hier uitkomst bieden, maar dat zette tegelijk een volgende ronde in gang. Een groeiend productie-volume moest worden afgezet waardoor de markten nog meer overvoerd raakten, het concurreren op prijs nog belangrijker werd en de prijzen onder nog grotere druk kwamen te staan terwijl de productie-kosten doorstegen. Het verder afnemen van de marge noopt zo tot het verder verlagen van de kostprijs, waarmee het verhogen van de productiviteit nog belangrijker wordt in de slag om afzetmarkten. Voortgaande op deze weg raakte de Nederlandse landbouw onvermijdelijk gevangen in een spiraal van productiviteitsverhoging waarin enkel de voorsprong nog telde. Als geen ander heeft de Nederlandse landbouw zich in deze wedloop weten te bekwamen. En als geen ander is het Nederlandse landbouwstelsel in het verloop van de tijd zo toegesneden op het produceren en vermarkten van in verhouding goedkope producten van standaardkwaliteit. Productie- en exportvolume zijn dan ook tot een indrukwekkende hoogte gestegen.

Het moderniseringsproject heeft, zoals al meermalen betoogd, onmiskenbaar zijn weerslag gehad op het gaandeweg opgebouwde en geïnstitutionaliseerde vermogen in en rond de agrarische productie. De modernisering van de landbouwbeoefening heeft een vrij nauwgezet technologisch traject gevolgd, dat ik derhalve aanduid als *moderniseringstraject*. Voor wat betreft de wijze van produceren en vermarkten worden de socio-materiële effecten van deze technologische voortgang doorgaans getypeerd in termen van mechanisering, specialisering, intensivering, schaalvergroting en industrialisering¹²⁰. Maar het is bovenal de wijze waarop het is verlopen en in elkaar grijpt die zo typerend is. Dit vloeit voort uit *het maximaliseren van de productiviteit als leidend principe voor het herordenen van het Nederlandse landbouwstelsel*

als geheel. Het moderniseringstraject laat zich dan ook niet beperken tot de voortgang in productie-technologie alleen. Het heeft, zoals al betoogd, zijn uitwerking niet gemist op de institutionele inbedding van de landbouwbeoefening en de organisatorisch-institutionele omgeving van de primaire landbouw. Voor de fokkerij heb ik dat kort toegelicht. Maar hetzelfde gaat op voor de inzet van beleidsinstrumenten of de boodschap van de Landbouwvoorlichting¹²¹.

De eerder opgevoerde wisselwerking tussen melkveehouderij en zuivelindustrie kan ook zo worden begrepen. De zuivelindustrie vertaalt de afzetmarkt naar de melkveehouder toe in een uit te betalen prijs voor de geleverde grondstof, in dit geval melk. Na verloop van tijd zijn allerlei wegingsfactoren als vetgehalte en eiwitgehalte een belangrijke rol gaan spelen bij het vaststellen van de melkprijs. Ook is de zuivelindustrie allerlei aanvullende eisen gaan stellen aan de kwaliteit van de geleverde melk om een fabriekskaas zonder afwijkingen te kunnen maken, vrij van bekende gezondheidsrisico's. Ze hanteren een negatieve kwaliteitsdefinitie¹²². Een te hoog celgetal, teveel boterzuurbacteriën of residuen van antibiotica werden bestraft met soms fikse kortingen op de melkprijs. Met de zuivelindustrie belandde de melkveehouderij als grondstofleverancier ook in de zojuist beschreven spiraal van kostprijsverlaging en productiviteitsverhoging. Via allerlei organisaties rond de melkveehouderij kreeg dit een vertaalslag naar de fokkerij, het graslandbeheer, de stalsystemen, enzovoorts. Een bekend voorbeeld met grote gevolgen is de overschakeling van bussenmelk naar koeltankmelk. Het is de aaneenschakeling van allerlei technische vernieuwingen tot een nieuw technologisch systeem die de melkveehouderij zo ingrijpend heeft veranderd. Een steeds ingrijpendere herordening van een steeds omvattender werkend geheel, waarbij uit oogpunt van effectiviteit en kostenefficiëntie alle delen bij voortduring opnieuw op elkaar afgestemd moesten worden. Om mee te kunnen in de wedloop moest een melkveehouder steeds meer melk produceren met minder arbeid. De koplopers hadden de toekomst, achterblijvers waren gedoemd te wijken. Het platteland werd vanuit deze optiek vrijwel uitsluitend beoordeeld op zijn merites als optimale productie-omgeving voor een eenzijdig op productie gerichte landbouw. Om in de pas te blijven lopen met de productie-technologische ontwikkelingen in de landbouwbeoefening moest het platteland bij voortduring op de schop. Om het land met steeds grotere werktuigen te kunnen bewerken waren grote rechthoekige kavels nodig en een goede ontwatering. Hier is al het nodige over gezegd en er valt eindeloos meer over te zeggen. Dat zal ik hier niet doen. In de volgende paragraaf kom ik terug op de gespannen verhouding tussen de modernisering en het bijzondere van veenweidegebieden.

Hier beperk ik mij tot een analyse van de essentie van het gevolgde moderniseringstraject voor wat betreft de primaire landbouw en het platteland als productie-omgeving: de opbouw en uitbouw van het vermogen om de productiviteit maximaal op te kunnen voeren. Daarbij hanteer ik het analytisch raamwerk uit de Inleiding dat verder is uitgewerkt in de figuren 6, 7 en 8.

Het op moderne (landbouw)wetenschappelijke orderingsprincipes gestoelde onderzoek heeft in belangrijke mate gefungeerd als aanjager van de technologische voortgang en bijgevolg de modernisering van landbouw en platteland¹²³. Naast de Landbouwhogeschool (LH) vond dit onderzoek vooral plaats in het goed georgani-

georganiseerde Landbouwkundig Onderzoek (LO). Het LO, een hele reeks onderzoeksinstituten op het gebied van landbouw en platteland, valt net als het Landbouwonderwijs en de Landbouwvoorlichting formeel onder het Ministerie van Landbouw. Het onderzoek werd aangestuurd middels het opstellen en financieren van onderzoekprogramma's vanuit het ministerie zelf, veelal in goed overleg met het Landbouwschap in de rol als spreekbuis van het georganiseerde landbouwbedrijfsleven. Naast een goede afstemming en grote effectiviteit heeft deze innige verstrengeling in belangrijke mate bijgedragen tot de bekende blikvernaauwing in dit hecht gesmede, en naar later bleek, o zo starre bolwerk.

Het maximaal opvoeren van de productie was leidend principe bij het herordenen van de primaire landbouwproductie. Het platteland werd vanuit deze monofunctionele kijk op de landbouw gereduceerd tot productie-omstandigheden. De ter plekke behaalde productiviteit, volgens de plaatselijk gebruikelijke wijze van produceren met de ter beschikking staande hulpbronnen onder de plaatselijke productie-omstandigheden werd afgemeten en beoordeeld vanuit de haalbaar geachte productiviteit. Op zich is vergelijken in de wereld van boeren niet bijzonder. Het vergelijken van de opbrengsten van melkkoeien, percelen, bedrijven en regio's en ook van verschillende productiemethoden onder uiteenlopende productie-omstandigheden vormt sinds jaar en dag een belangrijke voedingsbron van vernieuwingen. Door het uitwisselen, verspreiden, ombouwen en uitbouwen wordt elders opgebouwde kennis en kunde ter plekke benut en weer verder uitgebouwd. De mate van inpasbaarheid in de bestaande wijze van ordenen was daarbij evenwel richting- en maatgevend. De eigen stijl van landbouwbeoefening gold als het referentiekader van waaruit 'het andere' op haar effecten werd beoordeeld. Dit werkt behoudend: allerlei nieuwigheden worden niet klakkeloos overgenomen.

In het moderniseringstraject doet zich juist in dit opzicht een belangrijke verschuiving voor: andere ordeningsprincipes worden leidend. Het referentiekader voor het optimaliseren of rationaliseren van de landbouwbeoefening verschuift van het ter plekke haalbare naar een theoretisch gefundeerd maximum. Deze verschuiving hangt nauw samen met de groeiende invloed van modern wetenschappelijke ordeningsprincipes op het landbouwkundig onderzoek en dientengevolge de technologische voortgang. Een invloed die ook wel wordt geduid als verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening¹²⁴. Gaande van proefboerderijen naar proefvelden en vervolgens laboratoria kunnen de proefomstandigheden door de onderzoekers steeds beter in de hand worden gehouden of gemanipuleerd om allerlei productietechnologische verbanden tussen productiefactoren tot in detail in kaart te kunnen brengen. Zoals tussen stikstofgift en opbrengstniveau van een gewas, waarbij alle overige omstandigheden gelijk worden gehouden. Dit is een in de landbouwwetenschappen veelbeproefde methode om optimale verbanden tussen productie- of groeifactoren in kaart te brengen¹²⁵. Om de opbrengst te kunnen maximaliseren moet gezocht worden naar de meest optimale verhouding van relevant geachte groeifactoren en moeten relevante ordeningsprocessen ter plekke aaneen worden gesmeed tot een optimaal werkend geheel dat zoveel mogelijk vrij is van verstoringende invloeden. Hieraan valt een ontwerp voor het optimaal herordenen of rationaliseren van de landbouwpraktijk te ontleen. Om de behaalde opbrengstniveaus op proefboerderij, proefveld of laboratorium in praktijk te kunnen brengen,

moet de landbouwbeoefening ter plekke zoveel mogelijk worden gemodelleerd naar het afgebakende, optimaal werkende geheel van het laboratorium. In een volgende stap kunnen empirisch gevonden verbanden tussen groeifactoren met behulp van computers modelmatig verder worden geoptimaliseerd, zodat in theorie voor elke gekende productie-locatie bij de toekomstige stand der techniek de maximaal haalbare opbrengst of productiviteit valt uit te rekenen¹²⁶. Dit productie-theoretisch gefundeerde maximum bij gebruik van '*the best technical means*' wordt vervolgens richting- en maatgevend. Het fungeert met andere woorden als leidend ordeningsprincipe of *ontwerpprincipe* en levert een model of blauwdruk op voor het omvormen of 'rationaliseren' van de bestaande werkelijkheid in al haar socio-materiële verscheidenheid. Dit model vormt weer het vertrekpunt voor een technologisch traject gericht op het verwerkelijken van het model, op het overbruggen van de kloof tussen model en werkelijkheid. Een diepe kloof die is voortgekomen uit het steeds meer afstand nemen van het bestaande bij het ontwerpen van productie verhogende technologie. Op die manier konden weliswaar allerlei socio-materiële beperkingen modelmatig worden omzeild of ontstegen, maar alleen *in theorie*. Bij het verwerkelijken werkt deze vergaande *ontkoppeling* als een boemerang. De ingebouwde blikvernaauwing botst dan in alle heftigheid met de bestaande socio-materiële verscheidenheid en het daar aan ten grondslag liggende complex van orderingsprocessen. 'Natuur' en 'samenleving' laten zich niet voegen naar één enkel ordeningsprincipe.

Het verhogen van de productiviteit als leidend ontwerpprincipe in samenhang met een vergaande ontkoppeling van het bestaande vormt derhalve de essentie van het moderniseringstraject. Deze blikvernaauwing geeft allerlei bijkomende beheers- of afstemmingsproblemen die nopen tot een verdere uitbouw langs het traject om de gebrekkige technologie te vervolmaken. Het langs deze weg disciplineren van relevante orderingsprocessen voert in de richting van een kunstmatiger (productie)systeem dat steeds meer van een verstorende omgeving is afgeschermd. Niet alleen het opbouwen van dergelijke hoog-technologische en hoogst-artificiële systemen, maar ook het in stand houden en naar behoren laten werken vergt nogal wat¹²⁷.

Het moderniseren van de landbouwbeoefening komt derhalve in essentie neer op het ombouwen van de aanvankelijk sterk naar tijd en plaats differentiërende werking van omzettingsprocessen met bijbehorende socio-materiële verscheidenheid naar een bijzonder, algemeen geldig verklaard model. Een 'moderne' wijze van landbouwbeoefening moest zich zien te ontworstelen aan allerlei verstorende orderingsprocessen en talrijke socio-materiële obstakels, zoals ouderwetse productiemethoden of slechte productie-omstandigheden. Het bijzondere van veenweiden, zoals hiervoor is beschreven, week af van hoe het idealiter of in theorie zou moeten zijn. Het bijzondere werd meer en meer een sta-in-de-weg bij het opvoeren van de productie.

Het model wordt zo ook richting- en maatgevend voor wat betreft de verwachte overlevingskansen van bedrijven of zelfs hele gebieden. Als wordt vastgesteld dat een boerenbedrijf naar verwachting op termijn niet mee kan komen of als een optimale herinrichting van een gebied op te grote sociale of materiële hindernissen stuit kan dit op allerlei manieren doorwerken met verstrekkende gevolgen. De

bedrijven of gebieden waar de landbouw geen toekomst zou hebben kunnen van ondersteuning worden uitgesloten, waarmee ze *de facto* worden gemarginaliseerd. De titel *Veenweidegebieden: opgeven of hoop geven?* die in 1990 aan een beleidsnota van de Provincie Noord-Holland werd meegegeven spreekt wat dat betreft boekdelen.

Eerder is gesteld dat de landbouwbeoefening valt te begrijpen als het vermogen om relevante orderingsprocessen binnen een afgeschermd ruimte naar behoren te laten werken met het oog op naar tijd en plaats te specificeren effecten. Waar *boerenarbeid* zich dan laat typeren *als het vermogen om te verbijzonderen*, het kennen en benutten van het bijzondere binnen het algemene en zo verscheidenheid voortbrengt, daar laat de *op modern wetenschappelijke orderingsprincipes gefundeerde technologie* zich typeren *als het vermogen om te veralgemenen*, het omvormen van de werkelijkheid aan de hand van een bijzonder ontwerp en derhalve uniformerend werkt.

Waar de op modern wetenschappelijke orderingsprincipes gebaseerde technologie gericht op het maximaliseren van de productiviteit zich moeizaam ontworsteld aan de beperkingen van het bijzondere raakt het steeds meer ontkoppeld van de bonte verscheidenheid aan verschijningsvormen. Die vormen eerder een sta-in-de-weg, obstakels die overwonnen of weggewerkt moeten worden. Daar komt nogal wat bij kijken. Het modelleren van landbouw en platteland heeft decennia lang een vermogen gekost. Daarbij doemen telkens weer nieuwe hindernissen op. De modernisering liep bij voortdurend vast op de uiterst weerbarstige, zo niet weerspannige werkelijkheid.

Het weerbarstige en weerspannige van veenweidegebieden

Voor een 'moderne' wijze van landbouwbeoefening, met het maximaliseren van de productiviteit als leidend orderingsprincipe, moet de werking van het bestaande agro-ecosysteem en de bestaande productie-omstandigheden worden geoptimaliseerd. Het bijzondere van veenweidegebieden, zoals in eerdere paragrafen is beschreven, werpt daarbij een reeks bijzondere obstakels op die middels 'moderne' technologie moet worden ontstegen of overwonnen.

De veenweidegebieden gingen net als elders via instrumenten als Ruilverkaveling of Herinrichting, rigoureuus op de schop. De drassige veengrond werd dieper ontwaterd door het verlagen van polderpeil, het aanleggen van drainage en het onderbemalen van percelen of blokken om de draagkracht voor het houden van meer melkvee en grotere machines te vergroten. De lange smalle kavels werden verkort én verbreed door het dempen van sloten en het graven van nieuwe en diepere sloten. Om het gebied beter te ontsluiten werden meer en betere wegen aangelegd. De aanvoer van onder andere kunstmest en krachtvoer en de afvoer van melk van melkveebedrijven kon zo met grote vrachtauto's over de weg geschieden. Ook werd hiervoor erfverharding aangelegd. Om de productie te verhogen werd er meer kunstmest gestrooid, werd Engels raaigras ingezaaid en korter en vaker gemaaid. Het hooien maakte plaats voor voordroogkuilen. Om de melkgift op te voeren werden de koeien geïnsemineerd met sperma van Holstein Frisians of werd gelijk volbloed HF-vee gekocht. De krachtvoergift ging flink omhoog. Er werden loopstallen met ligboxen, drijfmestputten en een aparte melkstal gebouwd om met

minder werk meer koeien te kunnen houden. Van bussenmelk werd overgestapt naar tankmelk.

Het is de bekende doorgaande technische vernieuwing volgens het moderniserings-traject. Om het geheel productiever te laten werken wordt gestreefd naar een steeds betere *afstemming* tussen alle als relevant beschouwde delen en een steeds betere *afscherming* van het relevante geheel tegen verstoringen uit de omgeving. Dit resulteert in een groeiende '*systemness*' en artificialiteit van het geheel, in dit geval de melkveehouderij. Als de ene barrière was genomen diende de volgende hinder-nis zich al weer aan. Zo moeten nieuwe gebouwen worden onderheid om te voorkomen dat ze verzakken. Nieuwbouw is daardoor in verhouding duurder dan op zand of klei, waardoor veenweidegebieden in het nadeel zijn. Het gebruik van steeds zwaardere machines blijft problematisch. Vooral in de natte tijd en bij het uitrijden van drijfmest gedurende de stalperiode van herfst tot voorjaar. Daarbij komt dat de graszode door de grotere stikstofgift en hoogproductieve grassoorten minder diep wortelt en minder hecht is en daarmee sneller beschadigd wat weer nadelig is voor de productiviteit. Maar door de hogere veebezetting en zwaardere koeien neemt de beschadiging door vertrapping toe. Het aanleggen van kavelpaden moet hier wat soelaas bieden. Door het lagere waterpeil en de onderbemaling klinkt het veen sneller in, soms met enkele centimeters per jaar.

Zo doemen steeds weer nieuwe obstakels op. Door medewerkers van ROC 'Zegveld' werd dit begin jaren negentig treffend getypeerd als 'de wet van behoud van ellende'. Naarmate de grasland en melkproductie met behulp van allerlei technische vernieuwingen steeds verder kon worden opgeschroefd, kwam de onvolkomen, afwijkende werking van het bijzondere agro-ecosysteem steeds meer aan het licht. Een eigenaardigheid die meer en meer weg kreeg van een struikelblok. Maar ook de hardnekkigheid waarmee vele melkveehouders gebruik bleven maken van als achterhaald beschouwde productie-methoden baarde zorgen, omdat de modernisering van de landbouwbeoefening als geheel zo vertraging opliep. De modernisering stuitte op tegenwerking van boeren.

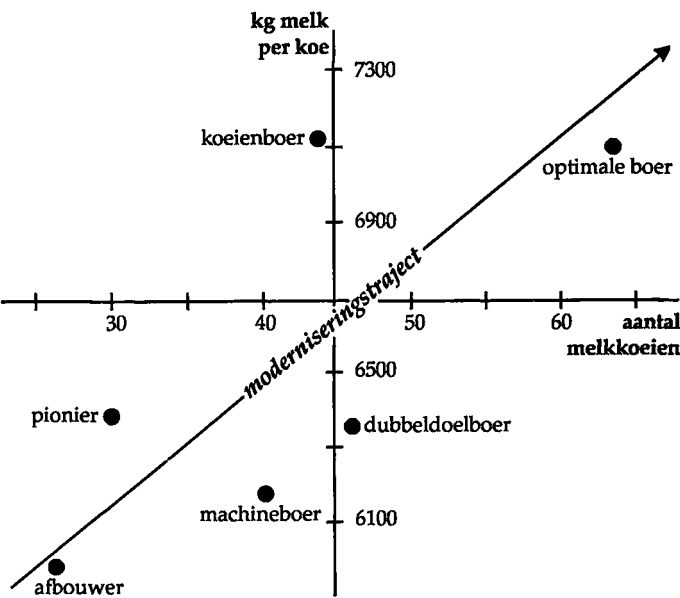
Een belangrijk deel van gerealiseerde modernisering is verlopen via boeren, die zich min of meer hebben omgevormd tot zogeheten 'moderne agrarische onderne-mers'. Boeren werden van alle kanten voorzien en op velerlei wijze aangezet tot het gebruiken van 'moderne' productie-technologie, een waar moderniserings-offensief. Vanuit het moderniseringsproject werd de gevestigde 'traditionele' wijze van landbouwbeoefening als achterhaald, zo niet als achterlijk bestempeld. Zoals het produceren en vermarkten van boerenkaas. Melkveehouders moesten moderne agrarische ondernemers worden voor wie het maximaal produceren een vanzelf-sprekendheid zou worden, gemeengoed zou zijn. Dit offensief, mede gedragen door landbouworganisaties, heeft ertoe geleid dat zich net als elders ook in veenweidege-bieden een 'moderne' stijl van landbouwbeoefening heeft afgetekend. Een stijl waaraan boeren in het gebied zelf typerend genoeg refereren als het '*optimaal boeren*' (Van der Ploeg & Roep 1990). In tabel 2 staan enkele kenmerkende gege-vens van de uiteenlopende bedrijfsstijlen. De 'optimale boer' heeft verreweg de grootste bedrijven in termen van hectares, koeien en melkproductie. Als dit aan het aantal arbeidskrachten wordt gerelateerd wordt dit verschil nog groter.

Tabel 2 Enkele kenmerken van bedrijfstijlen in het Zuidhollands Veenweidegebied

	melk- quotum	melk per arbeids- kracht	N-gift per ha	kracht- voergift	loop- stal	quotum gekocht
gemiddeld (N=112)	302.000	199.487	263	2089	64%	19%
optimale boer	431.000	287.333	298	2238	85%	55%
koeienboer	301.000	231.538	263	2136	71%	32%
dubbeldoelboer	295.000	184.375	248	1934	71%	17%
machineboer	234.000	180.000	237	1975	56%	10%
pionier	193.000	160.833	278	2133	60%	0%
afbouwer	155.000	155.000	137	2115	40%	0%

Uit Van der Ploeg & Roep (1990)

Figuur 9 Bedrijfstijlen en moderniseringstraject

Uit figuur 9 blijkt hoezeer het bedrijf van de 'optimale boer' zich manifesteert als koploper in productiviteit. Als geen ander is door deze boeren het moderniseringstraject gevolgd en de melkveehouderij met behulp van allerlei moderne productie-technieken toegesneden op het maximaliseren van de productie. Zo heeft in 1990 85 procent een loopstal, voeren ze het meeste krachtvoer per koe en strooien ze de meest N-kunstmest per hectare. De 'optimale boer' heeft zich ook de taal van het moderniseringsproject eigen ge-

maakt door de uitgesproken *drang tot doorgroeien* om bij te kunnen blijven. Hiermee zijn ook specifieke belangen gemoeid. Dit blijkt onder meer uit de positie die men inneemt ten aanzien van het behoud van nog resterende bijzondere natuur- en landschapswaarden in het gebied. Het groeiende belang dat hier vanuit de samenleving aan toegekend werd, kreeg midden jaren zeventig een vertaalslag naar het overheidsbeleid, waarover later meer. 'Optimale boeren' staan voor een ruimtelijke en functionele scheiding van enerzijds een op productiviteit gerichte wijze van produceren waartoe de productie-omstandigheden verder geoptimaliseerd moeten worden en anderzijds het door de samenleving aan het gebied opgelegde behoud van natuur en landschap. Om door te kunnen groeien moet hen niets in de weg worden gelegd, integendeel: zij moeten juist ruim baan krijgen. Het liefst zien ze

an ook een versnelde afvloeiing van kleine 'achterop geraakte' ouderwetse boeren om als moderne boeren met toekomst ongehinderd door te groeien in bedrijfsomvang. Dit is ook de positie van de georganiseerde landbouw: boeren die achterop waren geraakt dienden het veld te ruimen om voorlopers de ruimte te geven.

Moderniseren, als sterk verengd principe voor het herordenen van landbouw en natuurland, heeft beslag gekregen in een specifieke institutionele inbedding van de landbouwbeoefening. Dit komt tot uitdrukking in onder andere beleidsinstrumenten, voorlichtingsboodschap, productie-technologie, marktordening en belangenconcordantie. Boeren dienen zich hier rekenschap van te geven bij het op effectieve wijze ordenen van een veel complexer geheel van op elkaar inwerkende ordeningsprocessen binnen een afgebakend kader, bijvoorbeeld het gezins- of bedrijfsverband. Het moderniseringsproject grijpt op dit complex in en maakt daar deel van uit. De modernisering van de landbouw, als specifieke herordening, is verlopen via en in samenwerking met andere ordeningsprincipes. Beleid, voorlichting, productie-technologie en markt krijgt op die manier een vertaalslag naar een wijze van landbouwbeoefening. Dan blijkt dat boeren zich op grond van allerlei in hun ogen ongewenste socio-materiële neveneffecten hebben afgezet of zelfs verzet tegen modernisering, tegen het koste wat kost opjagen van de productiviteit. Op grond van hun opvattingen over hoe wel geboerd moet worden, maken zij geen gebruik of anderszins gebruik van 'moderne' productie-technieken of stimulerende beleidsinstrumenten als de rentesubsidie. Door afstand te nemen van het moderniseringsproject, zich af te schermen tegen ongewenste invloeden of door op andere wijze in te steken op de omgeving, door het deconstrueren en ombouwen van 'moderne' technologieën door een ander kosten- en opbrengsten-patroon te realiseren proberen deze 'eigenwijze' en 'tegendraadse' boeren op bedrijfsniveau de ruimte te scheppen voor het uitbouwen van een afwijkende, in hun ogen betere, wijze van landbouwbeoefening. De reeds geïnstitutionaliseerde opvattingen over hoe je de landbouw behoort te beoefenen bleken zo taaier dan verwacht, de gevestigde orde weerbarstiger of zelfs buitengewoon weerspannig. Na verloop van tijd hebben zich zo meerdere, ten opzichte van elkaar te onderscheiden stijlen van landbouwbeoefening ontwikkeld met soms markante verschillen in socio-materiële effecten. Elke stijl brengt naar vermogen een specifieke socio-materiële configuratie voort. Op het niveau van het boerenbedrijf vallen deze *wijzen van ordenen* met hun effecten als uiteenlopende bedrijfsstijlen te typeren. Voor het Zuidhollands veenweidegebied zijn kenmerkende verschillen in tabel 2 en figuur 9 samengevat. Het voert te ver om daar uitgebreid op in te gaan, ik volsta met enkele typeringen¹²⁸. Kern is dat elke stijl als wijze van ordenen een eigen leidend ordeningsprincipe kent, andere prioriteiten stelt, andere afwegingen maakt bij het naar behoren laten werken van het complex van ordeningsprocessen en derhalve een andere socio-materiële orde voortbrengt. Iedere stijl volgt ten opzichte van andere stijlen een min of meer *eigen technologisch traject*. Zo staat bij een 'koeienboer' het zo goed mogelijk verzorgen van de melkkoe voorop om zonder forceren een zo hoog mogelijke productie te behalen. Ze behalen dan ook het hoogste saldo per koe. Een 'dubbeldoelboer' richt zich daarentegen meer waarde aan een hogere omzet en aanwas en een hoge melkprijs door hoge gehalten en minder aan hoge producties per koe. Zij kiezen voor typische dubbeldoelrassen en selecteren stieren die doorfokken op bespiering.

Opmerkelijk is dat veel zelfkazers zich als dubbeldoelboer zien; om goede kaas te kunnen maken jagen ze de melkgift niet op met hoge krachtvoergiften en letten meer op het vet- en eiwitgehalte. Een 'machineboer' wil zo min mogelijk werk hebben van zijn koeien en het melken. Een 'afbouwer' investeert niet meer in de continuïteit van de melkveehouderij en doet het rustig aan. Een 'pionier' heeft weliswaar een klein bedrijf maar wil niettemin verder en is gespist op meer inkomstenbronnen dan alleen de melkveehouderij. Een stijl kenmerkt zich niet alleen door de aangebrachte interne orde tussen gezin en melkveebedrijf, maar ook hoe het bedrijf verbonden is met de omgeving en bovenal door de wisselwerking tussen beiden.

Sedert 1989 zijn bedrijfsstijlenonderzoeken in diverse gebieden en sectoren verricht met steeds weer andere accenten. Al met al leverden deze echter telkens eenzelfde soort waaier aan stijlen op. Dit gaf aan dat de modernisering van de landbouwbeoefening was verlopen via het ineengrijpen van uiteenlopende ordeningsprincipes. Het moderniseringsproject heeft onmiskenbaar een ingrijpende herordening teweeg gebracht met grote sociale en materiële effecten, maar dit is zeker niet zo eenduidig en lineair verlopen als verwacht en langs het moderniseringstraject ook werd beoogd. Het veralgemenen van een bijzonder model op grond van een eng ordeningsprincipe heeft een zekere uniformering teweeg gebracht: zo manifesteert zich overal het '*koploperbedrijf*' als uitdrukking van een op landbouwwetenschappelijke ordeningsprincipes gefundeerde technologie (Van der Ploeg 1987). Maar tegelijkertijd is er sprake van een socio-materiële verscheidenheid die beduidend meer is dan een overblijfsel uit het verleden; het gaat bepaald niet om relictten van een teloor gegane wijze van landbouwbeoefening. Die verscheidenheid is de uitkomst van meerdere naast elkaar tot ontwikkeling gekomen stijlen; van het vermogen om het geheel effectief maar op uiteenlopende wijze te laten werken en derhalve met uiteenlopende socio-materiële effecten.

Waar het bijzondere als een onoverkomelijke sta-in-de-weg voor modernisering wordt beschouwd, zoals diepe veenweidegebieden met een te hoog waterpeil en drassige veengrond, wordt het gebied afgeschreven voor de landbouwbeoefening. Als er niet op moderne manier kan worden geboerd kunnen de boerenbedrijven in het gebied niet meekomen en is er voor de landbouw geen toekomst weggelegd, zo luidt de redenering.

Het ombouwen van met name diepe veenweidegebieden naar een optimale productieomgeving voor het maximaliseren van de productiviteit stuit niet alleen op de typische kenmerken van veenweidegrond of vermeende nukkigheid van boeren, maar ook op het verminderde maatschappelijk draagvlak voor kostbare ingrepen die het bijzondere en steeds meer gewaardeerde landschap met zijn bijzondere natuurwaarden te niet zullen doen. Het roept een tegenbeweging op die zich sterk maakt voor het behoud van veenweidegebieden als waardevol cultuurlandschap met unieke natuurwaarden of om die weer in oude staat van veenmoeras terug te brengen. Een van de uitvloeisels hiervan is de *Relatienota* van het Ministerie van Landbouw halverwege de jaren zeventig. Om verdere afbraak van natuur en landschap in aangewezen gebieden te voorkomen wordt boeren in die gebieden een compensatie geboden voor de in verhouding lagere opbrengsten en hogere kosten

de het boeren onder minder optimale productie-omstandigheden met zich meebrengt. Om voor een beheersvergoeding in aanmerking te komen moeten de boeren vóór nader omschreven productieverhogende maatregelen zoals onderbemaling, maaien voor een bepaalde datum, intensief beweiden of bemesten. Het is een poging om een brug te slaan tussen landbouw als een op productie gerichte economische bedrijvigheid en het beheer van natuur en landschap. Het beoogt een functionele verweving van landbouw en natuur op bedrijfsniveau. Maar tegelijk worden in Nederland gebieden, zoals het Jisperveld in Waterland, met de minst optimale productieomstandigheden voorbestemd tot natuurreservaten. De landbouw had daar naar verwachting toch geen enkele toekomst en moest plaats maken voor natuurbeheer en natuurontwikkeling door organisaties als Natuurmonumenten of Staatsbosbeheer. Dit heet een functionele scheiding, waarbij boeren zich, zoals het zo mooi heet, op vrijwillige basis kunnen laten uitkopen. De Relatienota duidt op een belangrijke wijziging in de belangenafweging tussen een moderne, hoogproductieve landbouw en het behoud van bijzondere natuur- en landschapswaarden. Het is een strijd die nog lange tijd zal woeden en in overheidsbeleid en belangenbehartiging zal doorklinken. In het verlengde hiervan komen er ook diverse, veelal technologische, regelingen die bijvoorbeeld de westelijke veenweidegebieden als zijnde het groene hart in een sterk verstedelijkt gebied moeten beschermen tegen de opdringende stad: woningbouw, bedrijventerreinen, snelwegen, etc. Tegelijkertijd moet die van de natuur vervreemde en vermoeide stedeling de gelegenheid worden geboden om op velerlei manieren in het gebied te kunnen verpozen.

Al met al wordt de speelruimte voor het optimaliseren van productie-omstandigheden in veenweidegebieden steeds kleiner. Maar ook anderszins stelt de samenwerking door middel van overheidsbeleid steeds meer paal en perk aan de bijwerkingen van de moderne, hoogproductieve wijze van landbouwbeoefening. Onder andere door steeds strengere eisen te stellen aan de belasting van het milieu in de vorm van mestwetgeving, het invoeren van een mestboekhouding en weer later het Ministerieel Aangifte Systeem (MINAS) om de belasting van het milieu door een verantwoordig gebruik van stikstof en fosfaat terug te dringen. Weer een andere wet richt zich op het beperken van de ammoniak-uitstoot in de veehouderij, die als belangrijke bron voor de verzuring van lucht en bodem werd aangemerkt en daarmee als belangrijke oorzaak van de teloorgang van natuurgebieden als bossen en heide.

Om milieuvriendelijker te kunnen produceren moet de grondgebondenheid worden hersteld door het gebruik van kunstmest in de melkveehouderij te verminderen en de organische mest van eigen vee beter te benutten en moet de uitstoot van ammoniak worden beperkt door de emissie uit stallen en opslag te beperken en emissiearme aan te wenden. Tegelijk wordt de melkveehouder als belangrijkste gebruiker en beheerder van de 'groene ruimte' aangespoord om meer rekening te houden met de bijzondere natuur- en landschapswaarden op zijn bedrijf en die te ontzien. Het worden kleinschalige ingrepen op bedrijfsniveau, zoals het draineren en onderhouden van percelen soms met regelgeving aan banden gelegd. Soms wordt zelfs gepleit voor een verhoging van het slootpeil. Het aantal gebieden waar de landbouw moet wijken voor natuur neemt toe. Begin jaren negentig mondt deze verwaarding van het platteland, als zijnde meer dan alleen een productie-omge-

ving voor de landbouw, uit in een gezamenlijke beleidsnota van de Ministeries van LNV en VROM (1992) met de veelzeggende titel *Structuurschema Groene Ruimte*. Naast het behoud van waardevolle cultuurlandschappen (WCL-gebieden) en een taakstelling voor het realiseren van een ecologische hoofdstructuur (EHS) worden ook *Strategische Groenprojecten* voor natuurontwikkeling aangewezen. Zo moeten in De Venen tussen de Nieuwkoopse en Vinkeveense plassen laagveenmoerassen herrijzen en moet nabij Zoetermeer een grootschalig bos worden aangelegd.

Voor de landbouwbeoefening betekent de toenemende aandacht voor milieu en natuur, zo raakt in de jaren tachtig raakt de term duurzame landbouw in zwang, dat men zich meer rekenschap zal moeten geven van het bijzondere. Aan het steeds verder optimaliseren van productie-omstandigheden is een eind gekomen, zo het niet wordt teruggedraaid. Een *herkoppeling* dus, waarin de landbouwbeoefening weer meer afgestemd moet worden op de werking van het bijzondere agro-ecosysteem. En dit vergt de opbouw van een ander vermogen. Het vergt het vermogen tot verbijzondering waarvan, zoals betoogd, boerenarbeid primair de drager is. Het ontkoppelen van de technologie-ontwikkeling van het bijzondere ontpopt zich nu als een geïnstitutionaliseerd onvermogen om te verbijzonderen. Restanten van dit vermogen tot verbijzonderen zijn nog wel her en der aanwezig, maar het is sterk versnipperd en onvoldoende uitgebouwd. Uit onder meer het bedrijfsstijlenonderzoek bleek ook, dat dit vermogen beter was onderhouden door 'koeienboeren' en 'dubbeldoelboeren' dan door 'optimale boeren'. Hier schuilen dan ook de kiemen of bouwstenen voor de wederopbouw van het vermogen tot verbijzondering, maar daarover meer in de volgende hoofdstukken.

Bijsturen en lapwerk: het moderniseringstraject loopt dood

Het tot opvoeren van de productiviteit verengde moderniseringstraject ondervindt steeds meer tegenwerking uit 'natuur' en 'samenleving'; het loopt vast op het complex van op elkaar in- en doorwerkende orderingsprocessen dat zich niet zonder meer laat modelleren. In het licht van het moderniseringsproject verschijnen bijwerkingen en neveneffecten als irrationele afwijkingen van 'het rechte pad', als nog door de technologie te nemen hindernissen. Het moderniseringstraject geraakt zo in een spiraal die als 'de wet van behoud van ellende' werd getypeerd. In de jaren tachtig stapelt de ellende zich alleen maar op. Er komt steeds meer oog voor de teloorgang van waardevolle cultuurlandschappen, van bijzondere natuurwaarden en van bijzondere productkwaliteiten. Kortom, voor de teloorgang van het bijzondere. De marginalisatie van vele boerenbedrijven en soms hele gebieden, de groeiende overproductie, de toenemende milieubelasting door verstoorde energie- en stofkringlopen, het welzijn van dieren, de vervreemding van de voedselproductieketen, voedselschandalen en een groeiend wantrouwen van consumenten komen daar nog bij.

In een poging om de tegenwerking en groeiende tegenstand te overwinnen werd getracht het moderniseringstraject bij te sturen, het van allerlei ongewenste bijwerkingen te ontdoen zonder daarbij van 'het rechte pad' te geraken. De technologische voortgang werd bijgestuurd op het voorkomen van ongewenste neveneffecten. De blik werd wel wat verruimd, meer rekening gehouden met andere orderings-

principes, maar het leidend ordeningsprincipe werd niet los gelaten. De ongewenste bijwerkingen werden nog immer beschouwd als tijdelijk, als gevolg van nog onvolmaakte, maar in principe alvermogende technologie. Goed beschouwd betreft het niet meer dan het *achteraf corrigeren* van het moderniseringstraject; lapwerk dus. Op termijn bood dit bijsturen of oplappen geen soelaas: het moderniseringstraject zat op een dood spoor. De tegenwerking en neveneffecten waren allesbehalve van tijdelijke aard. Ze zijn inherent verbonden met een zeer effectief, maar sterk tot productiviteit verengd technologisch traject. Alleen het loslaten van dit verengde ordeningsprincipe, het verruimen van de blik op de complexe werkelijkheid en het herenten van de technologische voortgang op andere ordeningsprincipes kon nog uitkomst bieden. Het *doorgeschoten* moderniseringstraject vergt een ommekeer, waarbij het verbijzonderen van de landbouwbeoefening weer een belangrijke leidraad wordt. De landbouwbeoefening, de institutionele inbedding en de organisatorisch-institutionele omgeving moet op nieuwe leest worden geschoeid. Een nieuwe wijze van landbouwbeoefening moet gaandeweg institutionaliseren en zijn beslag krijgen in een nieuwe socio-materiële orde. Daartoe moet wel de gevestigde orde worden afgebroken of omgebouwd. Een ingrijpende institutionele vernieuwing of omwenteling die nogal wat voeten in de aarde heeft. Al was het alleen maar vanwege de tegenstand die de met de oude orde vergroeide belangenstructuur zal bieden. Daar komt bij dat het geïnstitutionaliseerd vermogen in de primaire landbouw en de bestaande organisatorisch-institutionele omgeving zo sterk op het moderniseringstraject is toegesneden, dat er nauwelijks sprake is van vermogen om te verbijzonderen. Hier en daar verspreid liggen er brokstukken, maar er ontbreekt een hecht fundament om op voort te bouwen. *In het licht van de vereiste ommekeer belichaamt de bestaande organisatorisch-institutionele omgeving derhalve bovenal geïnstitutionaliseerd onvermogen, een onvermogen om te vernieuwen.* In de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk kom ik hier op terug.

Er valt een schier eindeloze reeks van gevallen of studies op te voeren ter onderbouwing of illustratie van het lapwerk en het doodlopen van het moderniseringstraject. Ik beperk me hier tot drie gevallen uit het Landbouwkundig Onderzoek (op pag. 76 staat een kort overzicht van het LO anno 1991) rond de verhouding tot het bijzondere van veenweiden en daarmee samenhangende vraagstukken:

- 1 het groots opgezette onderzoek naar de inpasbaarheid van beheer van natuur en landschap op modern ingerichte en geleide landbouwbedrijven (COAL);
- 2 het ontwerpen van geschikte machine voor het emissie-arm aanwenden van drijfmest op veengrond;
- 3 de verschuiving in onderzoekagenda van ROC 'Zegveld' als belangrijke schakel tussen het bijzondere van veenweiden en de technologische voortgang.

I De inpasbaarheid van het beheer van natuur en landschap: COAL

De groeiende belangstelling voor de dynamiek in het landelijk gebied ging begin jaren zeventig gepaard met het oprichten van een Ministerie van Volkshuisvesting & Ruimtelijke Ordening (VRO). In de daarop volgende decennia zou het landelijke gebied geleidelijk aan planologisch worden ingekleurd naar hoofdbestemmingen: landbouw, natuur of recreatie met wat tussenvormen. Het Ministerie van L&V en de georganiseerde landbouw had het niet meer alleen voor het zeggen en werd

Ministerie van LN&V en Landbouwkundig Onderzoek anno 1991

De voor LNV relevante onderzoekinstellingen beslaan drie categorieën:

1 *Proefstations* (9) en *Regionale Onderzoek Centra* (35), tezamen *Praktijkonderzoek* genoemd. Het onderzoek is vooral op de primaire productie gericht: op het snel tot oplossing brengen van problemen en benutten van perspectieven in een specifieke bedrijfstak. Proefstations richten zich op een synthese van elders binnen en buiten het Landbouwkundig Onderzoek verkregen kennis met kennis uit eigen onderzoek. Op proefboerderijen worden onderzoekresultaten vertaald naar bedrijfsniveau door adaptie, voorlichting en demonstratie van nieuwe mogelijkheden. De proefstations zijn overheidsstichtingen, het personeel is in dienst van LNV. De proefbedrijven zijn zelfstandige stichtingen met eigen personeel. Per sector wordt een samenhangend praktijkgericht onderzoekprogramma opgesteld in overleg met doelgroepen uit bedrijfsleven, de voorlichting en het beleid. De Proefstations vervullen een sleutelrol in de landelijke programmering. De invloed van de doelgroepen komt tot uiting in de bestuurlijke verantwoordelijkheid en in de financieringsstructuur. Het bedrijfsleven is vertegenwoordigd in onderzoekcommissies en besturen van proefstations en ROC's. Per sector dragen overheid en bedrijfsleven elk 50 procent bij in het exploitatieverlies van deze instellingen.

LNV streeft naar vergaande samenwerking in en zekere concentratie van Praktijkonderzoek.

2 *DLO-instituten* (17), die voornamelijk toepassingsgericht onderzoek verrichten op het beleidsterrein van LNV. De DLO-instituten worden in 1991 voor 80 procent door LNV gefinancierd. Naast de LNV-onderzoekinstellingen ontvangen ook andere instellingen als TNO, RIVM, NIZO, IRS een onderzoekbijdrage.

DLO moet een zelfstandige dienst worden. De verantwoordelijkheid van de Minister verloopt via door LNV te financieren onderzoek(programma's) en een door de Minister te benoemen bestuur.

3 *Landbouwuniversiteit Wageningen* (met circa 70 vakgroepen). Hier wordt meer strategisch fundamenteel en specialistisch onderzoek verricht, maar ook toepassingsgericht onderzoek. LNV financiert de LUW tot circa 70 procent van de uitgaven voor onderzoek. De LUW (inclusief onderwijs) valt als enige universiteit onder LNV, maar voor LNV zijn ook andere universiteiten van belang.

In 1991 besteedde LNV 375 miljoen aan onderzoek:

- DLO 224 en Praktijkonderzoek 112, samen circa 55 procent
- LUW circa 23 procent
- TNO (9 procent); RU Faculteit Diergeneeskunde (5 procent); rest andere onderzoekinstellingen en universiteiten.

LNV richt zich vooral op de primaire productie en haar omgeving. Het bedrijfsleven verricht zelf vooral onderzoek naar verwerking en afzet.

Bron: Ministerie van LN&V (1991)

voortdurend onder druk gezet. De toenemende zorg om de teloorgang van natuur en landschap kreeg midden jaren zeventig zijn beslag in de *Relatienota* (L&V 1975), die later is opgenomen in de *Nota Landelijk Gebieden* (VRO 1977). Uitgaande van de grote mate van onverenigbaarheid van een op het maximaliseren van de productie gerichte landbouw en het behoud van waardevolle natuur- en landschapswaarden was het motto: *verweven waar mogelijk en scheiden waar nodig*. In de nota werd op kaart door middel van kleuren aangegeven in welke gebieden men een verweving dan wel een scheiding van functies voorstond. Van de ruim twee miljoen hectare cultuurgrond werd uiteindelijk circa 700.000 hectare als waardevol agrarisch cultuurlandschap aangemerkt (VRO & CRM 1983). Boeren werden onmisbaar geacht bij het instand houden van dat cultuurlandschap. In aan te wijzen gebieden (in 1990 besloeg dit 105.000 hectare) waar verweving werd voorgestaan konden boeren een vergoeding krijgen voor gedeelde inkomsten als zij op vrijwillige basis een overeenkomst met de overheid sluiten om niet-optimale productie-omstandigheden te handhaven en productieverhogende technieken achterwege te laten. Hiertoe werden uiteenlopende pakketten aan beheersmaatregelen opgesteld met een bijbehorend stelsel van vergoedingen. Dit beleid was een poging om de kloof tussen landbouw en natuur te overbruggen die vooralsnog slecht aansloeg. Begin jaren tachtig waren nog maar weinig beheersovereenkomsten afgesloten; in 1989 een aantal van 2.137 die tezamen een oppervlakte van slechts 13.109 hectare besloegen (CBL 1990). Het ruimtelijk scheiden van optimale landbouw en behoud van natuur en landschap werd in de heftige belangenstrijd vrijwel als enige optie gezien. Dit vertaalde zich in een taai gevecht om het verdelen en inkleuren van het landelijke gebied naar hoofdfunctie: waar komt een natuurreservaat en wordt de landbouw tegen een redelijk prijs uitgekocht en waar mag de moderne productiegerichte landbouw vrijwel ongestoord zijn gang gaan? Hier was sprake van een uitruil tussen scherp tegenover elkaar staande belangen, waarbij alleen de hectares nog telden. Het planologisch bestemmen voor verweving of reservaat heeft wel zijn weerslag op de dynamiek in een gebied: het ontmoedigt boeren door het ontbreken van toekomstperspectief. De boodschap is duidelijk: wil je boer blijven dan moet je naar elders vertrekken. Maar tussen gebieden onderling is ook sprake van een planologische schaduwwerking. Juist gebieden waar de productie-omstandigheden nog niet waren geoptimaliseerd herbergden in verhouding veel natuur- en landschapswaarden. En juist die gebieden werden nu aangewezen als *Relatienotagebied* en daarmee min of meer afgeschreven voor de landbouw: op termijn zouden de boeren daar toch niet mee kunnen komen in de wedloop. Het gebied loopt langzaam leeg tot alle boeren naar elders zijn vertrokken of stoppen. Ondanks deze splijtende belangtegenstelling zijn er altijd boeren en natuurbeschermers geweest die oog hadden voor een gemeenschappelijk belang en de meerwaarde inzagen van een verweving van landbouw en natuur. Het Samenwerkingsverband Waterland is een voorbeeld hoe daar ook hard aan werd getrokken. Hier is onder meer het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) uit voortgekomen, dat jarenlang baanbrekend werk heeft verricht bij het dichten van de kloof tussen landbouw, natuur en milieu door in overleg met betrokkenen naar oplossingen te zoeken en vermeende tegenstellingen te overstijgen. De toen gevestigde orde in onderzoek, beleid en belangenbehartiging in en rond de landbouw was niet bij machte de kloof te dichten die ze met de fixatie op het maximaliseren van de productie en optimaliseren van productie-omstandigheden hadden gecreëerd. Pas begin jaren tachtig ondernam het LO

een poging. Op verzoek van de provincies, die bij de uitvoering van de Relatienota met de overspannen belangenverhouding tussen natuur en landbouw waren opgescheept, liet het Ministerie van Landbouw via de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (NRLO) onderzoek verrichten naar de inpasbaarheid van natuur- en landschapbeheer op landbouwbedrijven. Het was een zeer omvangrijk, bijna tien jaar durend onderzoekprogramma onder de titel *Coördinatie Onderzoek Aangepaste Landbouw*, afgekort tot COAL. COAL richtte zich 'op de mogelijkheden en effecten van vormen van landbouw waarvan de bedrijfsvoering mede is afgestemd op de eisen vanuit natuur- en landschapsbeheer' (Dijkstra 1991). Het onderzoek startte in 1982 en is in 1991 met een *Eindverslag* afgerond. De NRLO coördineerde het programma waaraan diverse onderzoeksinstituten van de Directie Landbouwkundig Onderzoek van het Ministerie van L&V aan deelnamen.

Het onderzoek heeft ongetwijfeld veel materiaal opgeleverd, maar het heeft nauwelijks een bijdrage aan het natuur- en landschapsbeheer op boerenbedrijven kunnen leveren en wel omdat men de cruciale schakel in het geheel buiten beschouwing had gelaten. Een omissie die overigens ruiterlijk wordt erkend in het *Eindverslag*.

'De factor 'boer' kan zeer bepalend zijn voor de bedrijfsresultaten en voor het beheer van natuur en landschap. Deze factor is moeilijk te meten en in het onderzoek niet afzonderlijk bestudeerd. Wel zijn boeren ingeschakeld voor het bijhouden van de grasland-gebruikskalender en de boekhouding. Tevens zijn bij het landschapsonderzoek en het onderzoek naar de bedrijfsvoering de ervaringen van boeren verwerkt ... Uit het sociaal-wetenschappelijk onderzoek blijkt dat het onjuist is te spreken over de boeren. Er dienen verschillende typen boeren (Volker 1989) of verschillende bedrijfsstijlen (Van der Ploeg & Roep 1990) te worden onderscheiden. Het (beheers)beleid zou meer moeten aansluiten bij de praktische kennis, mogelijkheden en onmogelijkheden van verschillende typen boeren en bij de omstandigheden van het individuele bedrijf. Van der Ploeg en Roep (1990) concluderen dat een deel van de veehouders onder voorwaarden bereid is natuur en landschap te beheren, maar dat het huidige Relatienotabeleid te weinig is toegesneden op de mogelijkheden en wensen van boeren om landbouw en natuur te verweven.'

Zo schrijft Dijkstra (1991:71), die vanuit zijn aanstelling bij het Staring Centrum als coördinator belast was met het samenvatten en schrijven van het *Eindverslag* in samenspraak met betrokken instanties.

Het COAL-onderzoek heeft zich te zeer gericht op natuur en landschapsbeheer als randeffect: op veronderstelde landbouwkundige en ecologische inpasbaarheid bij een hoogproductieve landbouw. Er werd te zeer vanuit een gepolariseerde belangtegenstelling gedacht die het zicht op de onderstroom ontnam: andere wijzen van landbouwbeoefening waarin natuur- en landschapsbeheer wel degelijk een plaats heeft en wat verder uitgebouwd kon worden¹²⁹. Veel boeren doen op vrijwillige basis en zonder vergoeding aan weidevogelbeheer, een belangrijk deel wil en gaat ook verder. Maar naast de soms rigide en voor boeren onwerkbare wijze waarop beheerspakketten worden samengesteld stuit de uitvoering van de Relatienota ook op de patstelling binnen de belangenbehartiging. Waar groepen boeren ijveren voor een verweving van landbouw en natuur worden zij buiten spel gezet door de gevestigde orde binnen de landbouw. Zij dienen andere wegen te bewandelen. In hun eigen gebied stuiten zij op grote tegenstellingen tussen boeren

onderling, waarin de strijd om de toekomst en ruimte om door te groeien een grote rol speelt. Maar ook beleid en onderzoek laat weinig ruimte open.

'Het landbouwbeleid is gericht op verdere productiviteitsverhoging, versterking van de internationale marktpositie en economische groei. Essentiële voorwaarden hiervoor zijn schaalvergroting, specialisatie en intensivering ... Het landbouwbeleid voor de jaren negentig is gericht op het bevorderen van een concurrerende, veilige en duurzame landbouw ... Binnen het gangbare landbouwbeleid is het beleid ten aanzien van het natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven min of meer nog als een randverschijnsel te beschouwen.... Samenvattend kan gesteld worden dat het natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven in het totaal van de landbouw en het landbouwbeleid een onderbelichte plaats inneemt.' (idem:9-10).

Ten decennium lang onderzoek naar het inpassen van natuurbeheer op landbouwbedrijven heeft de kloof niet kunnen dichten. Het COAL werd zelfs ingehaald door de tijd. In de jaren tachtig werd enkele malen fors aan de rem getrokken om de ontspoorde landbouwproductie in te tomen.

'Daarnaast leiden maatregelen voor het beteugelen van structurele overschotten (in het bijzonder van melk en melkproducten) en milieumaatregelen door de landbouw tot nieuwe perspectieven voor natuur en landschap.' (idem:9-10).

En inderdaad, sedertdien is de belangstelling voor behoud en ontwikkeling van natuur- en landschapswaarden onder boeren flink toegenomen en ook legitiem geworden.

I Emissie-arm aanwenden: het einde van een traject

Vanoudsher gold organische mest als een schaars middel bij het handhaven of uitbouwen van de bodemvruchtbaarheid. Het zo goed mogelijk benutten van de eigen dierlijke mest vormde de sleutel tot het behalen van goede opbrengsten ter plaatse. Hier werd dan ook zorgvuldig mee omgesprongen. In grupstallen werd gier en vaste mest gescheiden opgeslagen: de vaste mest vermengd met stro op de nestvaalt en gier in een put. Gedurende de opslag werd de vaste mest met stro omgezet in een rijk, bodemleven stimulerend en humus verhogend organisch mengsel. Aan het eind van de winterperiode werd de gerijpte mest zorgvuldig over het land verspreid. De gier werd met een ton uitgereden. Bij de modernisering van de landbouwbeoefening draaide alles om het opvoeren van de productie per koe, per hectare, per gewas en bovenal per arbeidskracht. Dit verliep middels een reeks van arbeidsbesparende en productieverhogende technieken. Zo was een loopstal voor koeien, met ligboxen, voerhek en een aparte melkruimte het alternatief voor de te bewerkelijke grupstal. Ook het apart opslaan en verspreiden van gier en vaste mest was te bewerkelijk. De drijfmest werd in een kelder onder de loopstal opgevangen. Het uitrijden van drijfmest werd een stuk eenvoudiger. Door een trekker met mesttank werd de drijfmest uit de kelder gezogen en in een wijde boog over het land verspreid. De buurt kon zo volop meegenieten van de sterk riekende drijfmest. Met relatief goedkope kunstmest kon de graslandproductie met gemak worden opgevoerd. Het goed benutten van de eigen dierlijke mest als bron voor het handhaven of uitbouwen van de bodemvruchtbaarheid en het behalen van goede opbrengsten boette in aan belang. Hierdoor werd ook minder zorgvuldig met dierlijke mest omgesprongen tijdens opslag en aanwending. Mest werd meer als

restproduct beschouwd, dat men zo goed en zo kwaad als het ging met zo weinig mogelijk arbeid kwijt moest zien te raken.

Door hoge kunstmestgiften, een goede ontwatering en het inzaaien van hoog-productieve, stikstofminnende grasbestanden nam de opbrengst per hectare flink toe. Met sterk verbeterde conserveringsmethoden voor ruwvoer, het fokken op een hogere melkgift en het voeren van relatief goedkoop krachtvoer kon ook de veebezetting en de melkproductie flink toenemen. Maar met de veestapel en de melkproductie nam ook de mestproductie toe. Aangezien de opslagcapaciteit niet toereikend was werd gedurende de gehele stalperiode drijfmest uitgereden. Dit is ook de meest natte periode. Klei- en veengrond zijn dan moeilijk begaanbaar wat grote schade geeft aan het grasland. Om meer mest in minder tijd uit te kunnen rijden werd de capaciteit vergroot met grotere mesttanks en zwaardere trekkers. Een goede afwatering, lager slootpeil en goede verkaveling werden extra belangrijk. Om de schade tijdens natte perioden zoveel te beperken werd gewerkt met lage bandenspanning en trekkers op dubbellucht. Maar op natte gronden met geringe draagkracht, zoals diepe veenweidegebieden, was vaak sprake van een nijpend *uitrijprobleem*. Door een slappere zode als gevolg van hoge stikstofgiften en stikstofminnende grassen was de draagkracht zelfs verminderd. Boeren en loonwerkers zochten allerlei manieren om de schade toch zoveel mogelijk te beperken. De mestpendel is hier een mooi voorbeeld van. Vanaf een mesttank langs de weg of direct uit de kelder pompt de ene trekker de drijfmest door een lange slang naar een tweede trekker die alleen met het spuitstuk over het land rijdt.

Door de drijfmest buiten het groeiseizoen uit te rijden is de benutting laag. De mest wordt niet of nauwelijks door het gewas opgenomen. Met de regen spoelen veel meststoffen weg naar de sloten of spoelen uit de bodem in het grondwater. Ze gaan zo verloren voor de grasgroei. De ongerijpte drijfmest met hoge gehalten aan niet-organisch gebonden minerale voedingsstoffen is hier mede debet aan. De ongebonden stikstof in de vorm van goed in water oplosbaar nitraat wordt niet in de bodem gebonden. Hier komt bij dat bij het breeduit door de lucht verspreiden van drijfmest een flink deel van de ongebonden stikstof uit urine vervluchtigt in de vorm van ammoniak (NH_3). Dit verklaart ook de indringende geur. Door veronachtzaming en onzorgvuldigheid loopt de mineralenbenutting uit dierlijke mest sterk terug. Door kunstmest is de graslandopbrengst minder afhankelijk van lokale mineralenkringlopen, maar door overvloedig en slordig gebruik gaan grote hoeveelheden mineralen verloren in het milieu. Van het totale stikstofverlies bij gebruik van vacuümtank met ketsplaat gaat ongeveer 60 procent als ammoniak de lucht in en komt ongeveer 40 procent in sloot of grondwater terecht. Deze verliezen werden vertaald in een *aanwendingsprobleem* toen eind jaren tachtig de verzuring van natuurgebieden als gevolg van het neerslaan van ammoniak en de verontreiniging van grond- en oppervlaktewater met nitraat door de samenleving niet langer werd getolereerd. Om de overbelasting van het milieu terug te dringen werd een reeks wettelijke maatregelen genomen¹³⁰.

Om verliezen door uitspoeling en de emissie van ammoniak bij het aanwenden van drijfmest mocht drijfmest alleen nog maar worden uitgereden in een wettelijk vastgelegde periode. Hiervoor moest de opslagruimte voor drijfmest op menig

drijf flink worden uitgebreid en ook worden afgedekt. Om de emissie tijdens het rijden te beperken werd het ondergronds aanwenden van drijfmest wettelijk verplicht. Volgens de wet moest de NH_3 -emissie minimaal 80 procent verminderen vergelijking met het verspreiden via de mesttank met ketsplaat. Deze verplichting ging eerst in voor zandgebieden in het oosten en zuiden van het land waar de milieuproblemen door de sterke concentratie van veehouderij veruit het grootst waren. Het Instituut voor Mechanisatie en Gebouwen (IMAG), een van de landbouwkundige onderzoeksinstituten van het Ministerie van Landbouw, was nauw betrokken bij het ontwerpen van emissie-arme aanwendingstechnieken en verrichtte metingen om de reductie van NH_3 -uitstoot te kunnen bepalen. Door het IMAG was het principe van mestinjectie uitgewerkt. Hierbij wordt drijfmest met kracht circa 10 centimeter diep in de bodem gespoten. Volgens metingen leverde dit een emissie-reductie van nagenoeg 100 procent op¹³¹. Deze techniek werd uitgebouwd tot een zelfrijdende mestinjecteur of een installatie die achter een mesttank kon worden gehangen. Het zijn zware, kostbare machines die veel aandrijf- en trekvermogen vergen. Voor boeren waren deze te duur om zelf aan te schaffen. Ook werden kanttekeningen geplaatst bij het injecteren door de grotere kans op uitspoeling. De techniek van zodebemesting gold hierbij als alternatief. Hierbij werd de drijfmest in sleufjes van vijf tot zeven centimeter diep in de bodem gebracht. Met een emissie-reductie van circa 90 procent verkreeg ook de zodebemester wettelijk erkenning. Voor zodebemesting was minder trek- en aandrijfvermogen nodig en de mest kwam beter beschikbaar voor het gewas. Daar staat tegenover dat minder mest soms kon worden toegediend en de zodemester nog steeds een relatief dure machine was. Het injecteren en zodebemesten van ongerijpte mest riep ook allerlei vragen op over de mogelijk verwoestende invloed op het bodemleven, over de afzetting ervan in organisch gebonden mineralen, de mate waarin mineralen door het gewas werden opgenomen, over uitspoeling en of het middel niet tot ergere problemen leidde. Ook de mogelijke negatieve effecten op broedsels van weidevogels werden te berde gebracht. Verder gaf ook de toepassing op klei- en veengrond weer problemen. Op natte kleigrond was niet te verkeren met zware machines en bij ploegte ontstonden flinke krimpscheuren. Met het doorsnijden van de zode werd toch al geringe draagkracht van veenweiden in natte perioden nog minder. Een ander zette inventieve boeren en loonwerkers op klei- en veengrond aan tot het denken naar en ontwerpen van andere, meer geschikte en ook goedkopere technieken voor een emissie-arme aanwending. Hieruit zijn technieken als sleepslangen, sleepvoeten en sleufkouters voortgekomen. Met deze technieken, waarbij men de mest tussen het gras of in gleufjes van een paar centimeter diep laat lopen, is het echter moeilijker om aan de wettelijk verplichte emissie-reductie te voldoen. Daarbij zijn de emissie nogal schommelen. Het hangt onder meer af van de graslengte en hoe goed iemand ermee om gaat. Deze ongewisheid was voor de overheid een reden om terughoudend te zijn met een erkenning. Boerenorganisaties hebben, soms gesteund door natuurorganisaties, bij de overheid aangedrongen om uitzonderingen toe te staan voor klei- en veengrond en kleinschalige houtwallenlandschappen en om nadelige effecten op natuur en milieu van injecteren of zodebemesten te voorkomen. Ondanks de matige reductie zijn sleepvoeten- en sleufkouterbesters dan toch toegestaan op klei- en veengrond. In veenweidegebieden wordt erbij soms een sleepslang gebruikt om de mest vanaf de weg of uit de kelder aan te voeren. Onder grote druk is tot slot ook de sproeiboom ondanks de matige

reductie nog wettelijk erkend, mede met het oog op de voordelen voor weidevogels. Ook hier wordt de mest aangevoerd door een slang. Om de emissie te beperken wordt de mest aangelengd met slootwater in een vaste verhouding van drie delen water op één deel mest. ROC 'Zegveld' heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontwerpen en uittesten van de sproeiboom. Het werd gezien als een passend antwoord op de bijzondere problemen van veenweidegebieden. Maar bij de sproeiboom zijn weer kritische kanttekeningen geplaatst vanuit het oogpunt van milieu en natuur¹³².

Uit de voorgaande schets blijkt dat emissie-arme aanwendingstechnieken in het verlengde liggen van het moderniseringstraject, zo ze er niet het einde van vormen; het lost niets op. De wettelijke maatregelen én de hieruit voortvloeiende technieken zijn een typisch voorbeeld van lapwerk. De oplossingsrichting spitst zich toe op het beheersen van een (deel)probleem wat weer allerlei nieuwe problemen geeft. De grote mineralenverliezen en lage benutting komen voort uit een tot productiviteit verengd technologisch traject en het vergaand ontkoppelen van het productieproces van stofkringlopen ter plaatse.

In dit verband zijn de soms grote verschillen de omvang van stikstofverliezen, ammoniak-emissie en benuttingsgraad tussen uiteenlopende stijlen van landbouwbeoefening veelzeggend¹³³. Tevens worden ook de leemtes in kennis en kunde bloot gelegd als het om processen in de bodem rond mest, mineralen en gewasopname gaat: *een geïnstitutionaliseerde onvermogen*. Kwesties die voorheen niet relevant waren drongen zich op: hoe zitten stofkringlopen ter plekke in elkaar, hoe werkt het bodemleven, wat is de invloed van ongerijpte mest, hoe werken verschillen in grondsoort door. Daar bovenop rijzen vragen over meer duurzame productie-methoden en een duurzame wijze van landbouwbeoefening. Hoe verhoudt de landbouwbeoefening zich eigenlijk tot het bodemleven? Hoe zit het dan met omzettingprocessen in gewas en koe, met verbanden tussen voer, melk en mest? En met de stal, gezondheid en welzijn van dieren? Allerlei ordeningsprocessen die nu relevantie verkregen. De problemen met mest en mineralen staan dan ook niet op zichzelf. Ze vormen slechts een deel van de problemen veroorzaakt door een te eng moderniseringstraject. Tegelijk wordt duidelijk hoezeer het ontbreekt aan goed uitgewerkte en uitgebouwde alternatieven. De biologische wijze van landbouwbeoefening, met gebruik van potstal en zonder gebruik van chemische inputs als kunstmest, vormt de uitzondering. Maar dit was een buitenbeentje die lange tijd stiefmoederlijk was bedeed en in verhouding maar weinig zoden aan de dijk zette.

III ROC 'Zegveld': verschuiving in agenda en rol

Het Regionaal Onderzoek Centrum 'Zegveld' is een belangrijke schakel tussen het Landbouwkundig Onderzoek en het bijzondere van veenweidegebieden (op pag. 84 wordt ROC 'Zegveld'¹³⁴ kort gekenschetst). Het bijzondere van veenweidegebieden, zoals de productie-omstandigheden, vormt maar één van de onderwerpen op ROC 'Zegveld'. Veel onderzoek valt niet direct te relateren aan het veenweidegebied, zoals het testen van mechanisatie en melkapparatuur of het uitvoeren van voederproeven. Het ROC was vooral betrokken bij het maken van een vertaalslag van algemene productie-verhogende technieken in de melkveehouderij naar het veenweidegebied toe en de obstakels die daarbij overwonnen moesten worden. Zeg

maar het praktijkrijk maken van productie-technologie. Onder druk van de samenleving vindt in de jaren tachtig geleidelijk een verschuiving plaats in de onderzoek-agenda: naast het optimaliseren van melkveehouderij en productie-omstandigheden krijgt het zoeken naar passende antwoorden op ongewenste bijwerkingen een belangrijke plaats. Zoals het in kaart brengen de mineralenhuishouding en beperken van mineralenverliezen op veengrond, de inpasbaarheid van natuurbeheer op hoogproductieve melkveehouderij-bedrijven en technieken om de uitstoot van ammoniak te beperken.

De onderzoekleider op ROC 'Zegveld' verwoordde dit tijdens een interview begin jaren negentig als volgt:

'Wij optimaliseren hier naar de veengrond toe. Lange tijd is werd er naar een maximalisatie van de productie toegewerkt. Veel stikstof en veel melken, daar ging het om. Om puur landbouwkundige zaken als beste ras en hoogste opbrengsten. De laatste jaren zie je toch een bewustwording, is er sprake van een duidelijke kentering.... Nu wordt er steeds meer gekeken naar een optimalisatie binnen de bijzondere omstandigheden. Zoals met het opnieuw inzaaien. Het kan op veengrond flink misgaan als je de grond zwart hebt liggen, vooral met droogte. Men beseft nu steeds meer dat je ook zonder het inzaaien van raaigras een redelijk grasbestand kunt verkrijgen en behouden, als je het maar niet laat vertrappen of kapot rijdt en het gras niet te lang laat worden. Met minder stikstof krijg je een typisch veenweide-grasbestand, met niet meer dan 40-50 procent raaigras, maar daar is toch nog een behoorlijke opbrengst mee te behalen. Zolang als er maar een goede ontwatering is, want dat is toch wel het belangrijkste voor de productie... Men gaat nu ook meer inspringen op het verminderen van de milieudruk. Het hele gedoe rond het milieu gonst toch bij de boeren, ze willen er zelf ook wat aan doen. Daarom is er een onderzoek gestart naar effecten en mogelijkheden.'

'De veengrond is echter erg onvoorspelbaar en daardoor veel moeilijker in modellen te stoppen dan zandgrond. Je weet nooit hoe het zal reageren. Over de stikstofleverantie uit mineralisatie van veen is nog maar weinig bekend. In droge, warme jaren kunnen de stikstofvoorraden in de bodem enorm zijn en in andere jaren stukken minder. We weten er nog maar weinig van, zoals we maar weinig weten van wat er in de bodem gebeurt, hoe mineralenkringlopen in elkaar steken.' (idem).

Vanwege de bijzondere eigenschappen, de verschillen tussen veengrond van plaats tot plaats, de invloed van het waterpeil en de grote onvoorspelbaarheid zijn er nog geen duidelijk handvatten of normen voor de stikstofgift te geven. Een belangrijk onderzoeksproject voor de jaren negentig betrof dan ook de stikstofhuishouding. Dat moet meer duidelijkheid geven over hoeveel stikstof onder wisselende omstandigheden in de bodem vrij komt en hoeveel stikstof er daarnaast nog in de vorm van mest of kunstmest moet worden toegediend voor een goede productie of mag worden toegediend om de verliezen zoveel mogelijk te beperken.

'De hele bewustwording rond graslandbeheer is versneld door de superheffing. Sindsdien is de aandacht van optimaal melk produceren verschoven naar een optimaal graslandbeheer. Bij een quotum van 11.000 liter per hectare en 7000 liter per koe heb je 1,5 koe per hectare en dan heb je voldoende gras. De opbrengsten liggen dan vast en dan wordt kostenbesparing interessant: minder krachtvoer en minder kunstmest. En passant vermindert ook de aanvoer van mineralen aanzienlijk en daarmee de milieudruk. Voor-

ROC 'Zegveld' begin jaren negentig

Deze proefboerderij voor de rundveehouderij is in 1950 opgericht door landbouworganisaties uit Utrecht, Noord- en Zuid-holland. Naast publicaties worden er excursies en open dagen gehouden. Jaarlijks komen er circa 7000 bezoekers, waaronder veel buitenlanders. Het is de enige proefboerderij ter wereld op veengrond. De bosveengrond is ter plekke ongeveer zeven meter dik en omstreeks het jaar 1000 in cultuur gebracht. Kenmerkend voor veenweiden is het hoge organische stof gehalte van 40 tot 60 procent, het hoge slootpeil en een specifieke botanische samenstelling. Bosveengrond heeft een hoge bruto opbrengst, een groot herstellingsvermogen, een goede doorlatendheid en een groot vochthoudend vermogen. Nadelen zijn de geringe draagkracht en het inklinken. Bij een slootpeil van 30 centimeter beneden maaiveld is dat ongeveer vijf millimeter per jaar en bij 70 centimeter beneden maaiveld zelfs 11 millimeter per jaar. 'Zegveld' ligt circa twee meter beneden NAP en is ruim 52 hectare groot. Daarvan is 27 hectare goed ontwaterd met een slootpeil van 70 centimeter beneden het maaiveld. Op 25 hectare wordt voor proef- en demonstratiedoeleinden een slootpeil van ongeveer 30 centimeter beneden maaiveld aangehouden. Bij een verlaagd slootpeil verbeteren de productie-technische omstandigheden sterk, d.w.z. hogere opbrengsten en een grotere draagkracht. Dan neemt ook de mineralisatie toe en komt meer stikstof uit de bodem beschikbaar, in 1988 150 kilogram, zodat de aanvullende stikstof-behoefte voor een goede grasgroei lager wordt.

In het bestuur zitten vertegenwoordigers van regionale landbouworganisaties, aangevuld met afgevaardigden van de Federaties van Verenigingen voor de Bedrijfsvoorlichting uit de drie betrokken provincies. Van de drie Consulanten voor de Landbouw, een provinciale afdeling van het Ministerie van Landbouw, is er één directeur en de andere adviseurs. Adviserende instanties zijn onder andere het Proefstation voor de Rundveehouderij, Schapenhouderij en Paardenhouderij (PR), het Landbouwschap, de Gezondheidsdienst voor Dieren, de provinciale besturen van de drie betrokken provincies en het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM). De dagelijkse leiding is in handen van een bedrijfsleider en medewerkers. Het onderzoek werd voorheen door het PR gecoördineerd. Sinds 1987 heeft het proefbedrijf zelf een onderzoeksleider in dienst. Zo wilde men de betrokkenheid bij het onderzoek vergroten, zelf meer verantwoordelijkheid dragen, meer invloed kunnen uitoefenen op het onderzoeksprogramma en zelfstandig onderzoek kunnen verrichten. Niettemin wordt 80-90 procent van het onderzoek nog vanuit het PR gecoördineerd.

Jaarlijks wordt een onderzoeksprogramma opgesteld. Alle boeren kunnen vragen stellen of suggesties doen. Zo ook de Dienst Landbouwbouwvoorlichting (DLV), de instituten van DLO, de provincies, de Consultantschappen, het CLM, de universiteiten en het bedrijfsleven. Een onderzoekcommissie waarin bestuur, DLV en PR zijn vertegenwoordigd maakt een eerste selectie. Sommige vragen worden meteen beantwoord of doorverwezen naar eerder onderzoek. Sommige worden naar andere ROC's doorgespeeld i.v.m. de onderlinge taakverdeling. Na de eerste selectie gaat het PR de voorstellen beoordelen. Hier kunnen aanvragen voor proefnemingen met bijvoorbeeld machines of apparaten van het Instituut voor Mechanisatie en Agrarische Gebouwen (IMAG) of bedrijfsleven bijkomen. Financiers als LN&V of provincies kunnen ook voorstellen doen. Het PR stelt dan een adviesplan op. De commissie werkt dit tijdens het winterseizoen om tot een onderzoeksprogramma met begroting en planning. Formeel heeft het bestuur het laatste woord. Het PR zet de grote lijnen uit in een meerjarenplan. Zo krijgen in de jaren 1991-1996 automatisering, stikstofhuishouding en natuur- en milieu een grotere nadruk in het onderzoek.

heen ging men vaak boven de norm voeren om meer te melken, nu voert men op de norm om kosten te besparen. Dat geeft tevens een positieve bijdrage aan de mineralenbalans. Ze gaan gelijk op. De eerste stap terug, op norm voeren, is makkelijk, maar van de norm naar het optimum gaan is moeilijker. De optimale benutting hangt van zoveel factoren af, dat is niet vast te leggen: het weer, het seizoen, de aanleg, etc.' (idem).

Met het verduurzamen van de landbouwbeoefening, zoals terugdringen van mineralenverliezen, wordt het eigene van veengrond en het agro-ecosysteem weer relevanter. Het 'optimale' valt niet langer samen met maximaal. Het onderzoek past zich in die zin ook aan: *optimaliseren binnen de bijzondere omstandigheden*. Maar een landbouwkundig optimale bedrijfsvoering staat niettemin nog steeds centraal en die behoeft nog altijd optimale productie-omstandigheden:

'Een goede, duurzame bedrijfsvoering vereist dat een groot gedeelte van het bedrijfsareaal goed ontwaterd en goed bereikbaar is. Dan is het ook veel makkelijker om de milieudruk te verminderen... Het is hier primair een proefbedrijf met daarnaast een uitstraling als demonstratie-bedrijf. We moeten hier modern werken, zoeken naar een optimale bedrijfsvoering. We moeten ook iets kunnen laten zien. Met een melkgift van 7500 kilogram zitten we hoger dan het gemiddelde in het gebied, dat ligt op 6800. Die hogere melkgift heb je nodig om uitstraling te hebben, je moet ook goed ingerichte gebouwen hebben en een goede verkaveling. Daarnaast moet je nieuwe dingen oppikken en uitproberen zoals bijvoorbeeld natuurbeheer. Ook dan gelden vragen als hoeveel arbeid kost het, hoeveel geld kost het.' (idem).

Aangezien de graslandproductie en melkproductie door het verlagen van de kunstmest en krachtvoergift weer meer dan voorheen afhankelijk worden van de productie-omstandigheden en stofkringlopen ter plaatse, wordt het optimaal kunnen beheersen van die bijzondere omstandigheden doorslaggevend. Enerzijds werkt dit door in een *fijnregulering* binnen de gegeven productie-omstandigheden oftewel roeien met de riemen die je hebt. Anderzijds betekent het ook dat het bijzondere nog meer als afwijkend van het optimale en als belemmerend voor het opvoeren van de productie wordt beschouwd. De riemen reiken in verhouding ook minder ver. Om voor een duurzamere landbouw niet te veel in te moeten leveren wordt nog meer belang gehecht aan het scheppen van optimale productie-omstandigheden door peilverlaging en herinrichting. Dit druist echter in tegen de steeds grotere nadruk op behoud van het veenweidelandschap en de bijzondere natuurwaarden. Hoe valt duurzame landbouw te combineren met het behoud van natuur en landschap?

Net als in COAL is ook op ROC 'Zegveld' onderzoek gedaan naar de effecten en inpasbaarheid van uiteenlopende natuurbeherende maatregelen in de bedrijfsvoering. Een optimale bedrijfsvoering bleef daarbij het uitgangspunt, zodat het natuur- en landschapsbeheer niet alleen in figuurlijke, maar ook in letterlijke zin een randgebeuren bleef. Aan de randen of uithoeken van percelen. In het onderzoek trachtte men veelal vast te stellen wat diverse beheersmaatregelen aan inkomsten-derving opleverde ten opzichte van een haalbare geachte productie. Niet alleen voor nu, maar ook in termen van 'achterstand' in de toekomst. Die schade vormt dan de referentie voor vergoedingen van beheersmaatregelen. Veel van de onderzoeken richtten zich op het beschermen van de weidevogels door het gebruik van

nestbeschermers en wildverjagers op onder andere de cyclomaaiers ten tijde van de ruwvoerwinning. Ook kan aan uitstel van het maaien na het broedseizoen worden gedacht, maar dat kan soms aanzienlijk schelen in de ruwvoer-opbrengsten. De eind jaren tachtig ingevoerde verplichting tot het emissie-arm aanwenden van mest om de ammoniak-uitstoot en daarmee de 'zure regen' te verminderen bracht een nieuwe tegenstelling aan het licht: die tussen milieu en weidevogelbeheer. Een deskundige van het IMAG hierover tijdens een interview:

'Om de emissie zoveel mogelijk te beperken zou de mest vooral in april en mei toegediend moeten worden en dat is ook net het broedseizoen. Dat gaat dan niet samen. Een boer gaat echt niet om alle nestjes heen rijden, zeker op die smalle kavels niet. En met zodebemesters wordt dat onmogelijk. Je zou dus eigenlijk een bepaalde tijd, zoals de maand april, vrij moeten houden. Hetgeen betekent dat je de belangen van de weidevogels zal moeten afwegen tegen de kosten voor de veehouder en de belasting van het milieu.'

Op ROC 'Zegveld' zijn ook proeven gedaan met aangepast graslandbeheer met het oog op de botanische waarde. Dit is nog moeilijker te verenigen met een in landbouwkundig opzicht optimaal beheer. Het beperkt zich dan ook hoofdzakelijk tot de perceelranden en sloten. Het bemesten van de sloten en perceelranden moet dan worden vermeden. Ook bij het uitbaggeren van sloten moet men hier rekening mee houden. Op de percelen zelf wordt onverkort naar een optimale productie gestreefd. Het natuurbeheer blijft zo ook beperkt tot een randverschijnsel van de optimale landbouw.

Maar onder druk van de samenleving worden de grenzen verlegd. In 1990 start op ROC 'Zegveld' als vervolg op COAL het onderzoek *Veehouderij & Natuur* dat gericht is op natuurproductie en verweving over het gehele bedrijf.

'De invulling van het onderzoek vindt plaats door een werkgroep van medewerkers van Natuurmonumenten, het Rijksinstituut voor Natuurbeheer, de drie provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, het Proefstation voor de Rundveehouderij, Schapenhouderij en Paardenhouderij en het ROC zelf. Het plan voorziet -in het kort- in twee bedrijven. Het ene bedrijf (40 ha) krijgt een hoog slootwaterpeil. Er wordt geprobeerd de effecten van natuur en landschap binnen de bedrijfsvoering zoveel mogelijk te bevorderen. Het andere bedrijf (30 ha) bestaat uit twee delen. Eén deel (20 ha) krijgt een laag slootpeil voor een landbouw zonder beperkingen in de bedrijfsvoering. Het deel van 10 hectare krijgt een hoog slootwaterpeil waarin de veehouderij als 'relatienotagebied met gebruikbeperkingen' wordt uitgevoerd. Daarnaast zal zoveel mogelijk getracht worden op beide bedrijven de mineralenverliezen zo klein mogelijk te maken.' (PR 1990:44-45)

De deelname van Natuurmonumenten en RIN lag voor landbouworganisaties en de instituten van het Landbouwkundige Onderzoek toen nogal gevoelig. Niet alleen werd zo erkend, zei het vooralsnog slechts in principe, dat er meer is dan alleen veel melk produceren, ook moest worden aanvaard dat 'buitenstaanders' zich gingen bemoeien met het landbouwkundig onderzoek. Het puur landbouwkundig optimaliseren werd voorzichtig losgelaten en verschoof in de richting van een meer geïntegreerde aanpak. De onderzoekcoördinator van het Proefstation Rundveehouderij (PR) desgevraagd hierover:

'Landbouw en natuur werden altijd van elkaar gescheiden, omdat ze niet samen gingen. Hierin is toch wel wat veranderd. Bovendien is er in het veenweidegebied toch wel wat ruimte ervoor, boeren hebben toch meer land, zodat het beter is in te passen. Men is nu ook zover dat men de laatste kilo niet meer nodig heeft, zoals dat vroeger ging. We proberen nu dan ook om te zoeken waar en hoe dat mogelijk is, hoeveel arbeid het kost om iets te doen en wat de kosten ervan zijn. Het is dan ook meer een detailonderzoek: hoe er op allerlei manieren wat aan natuurproductie gedaan kan worden. Als dan is vastgesteld dat het produceren van bepaalde natuurwaarden, als een aantal Kievitsnesten of bepaalde vegetatie, zoveel arbeid kost en zoveel extra kosten met zich mee brengt, dan kun je ook stellen dat hier een vergoeding van zoveel per meter tegen over moet staan. We gaan het niet in een bedrijfssysteem vastleggen, daar zijn we toch wel van afgestapt. Dat is veel te star. Het is beter om flexibeler te zijn, diverse mogelijkheden aan te geven, met de kosten erbij, zodat de boer zelf kan beslissen of en waar het hem het beste past. We gaan nu veel doelgerichter bezig, je streeft naar inpassing en dat stimuleert ook de creativiteit van de boeren, het gericht zoeken naar oplossingen. Met dit onderzoek ga je meer toe naar een doelbeloning en dat werkt veel beter en stimulerender naar boeren dan het opleggen van allerlei verboden zoals een beheersregeling via de Relatienota. Daar willen de boeren niet aan, als ze zich bedreigd voelen in de bedrijfsvoering gaan ze in verzet. Je gaat het nu ook vanuit de praktijk ontwikkelen, dan sluit het ook veel beter aan. Die vaste data in de beheersregelingen roepen een enorme weerstand op.'

et bijzondere van veenweiden wordt meer en meer vertrekpunt voor onderzoek, k al is de vraag naar een op de veenweiden toegesneden technologie vooralsnog scheiden van aard.

'Met deze manier van onderzoek proberen we ook zoveel mogelijk draagvlak te scheppen voor natuurproductie. De boeren zijn er nu ook meer voor in, de tijd is wat dat betreft ook rijp voor dit soort onderzoeken. Het is goed dat ze niet meer zo in het defensief gaan en het meer zelf aan gaan pakken.' (idem).

'Die hele mestaanwending is toch een probleem waar je keihard tegen aanloopt en daar zul je toch creatief mee moeten gaan. Je zit met het milieu, dus moet je emissie-arm aanwenden, je moet het aan het begin van het groeiseizoen aanwenden in verband met de benutting van de mineralen en dan zit je weer met het weidevogels in het voorjaar. Dan zou je de tijd weer sterk moeten beperken waarin de mest mag worden uitgereden, echter dat kan problemen opleveren met de draagkracht als het nat is. In de zomer als het droog is krijg je van die gleuven waar je een fiets in kunt stallen. Een oplossing zou ook kunnen zijn om de mest na de zomer uit te rijden, echter dan zijn de verliezen groter. Hoe dan ook we zitten met de mest in de maag! Zo heb je allerlei tegenstrijdigheden, allerlei zaken die tegen elkaar in werken, en ik zie het als een grote uitdaging om dan naar mogelijkheden te zoeken waarin je toch zoveel mogelijk aan de gestelde doeleinden kunt voldoen.' (idem).

it het rijkelijk gevuld themaboek over agrarisch natuurbeheer in het westelijk eenweidegebied van het PR (1998), met onder meer aandacht voor het onderzoek eehouderij & Natuur op ROC 'Zegveld', blijkt hoezeer de tijden sindsdien zijn eranderd: agrarisch natuurbeheer is inmiddels breed geaccepteerd, het aantal edrijven met beheersovereenkomsten is sterk toegenomen en boeren tonen grote elangstelling voor allerlei nieuwe vormen agrarische natuurbeheer en alom rijzen

Ombuigen en verbreden van de technologische voortgang: Kennisbeleid van LNV

In 1989 is de Directie Wetenschap en Technologie (DWT) ingesteld om een geïntegreerd W&T-beleid te bevorderen binnen de landbouwinnovatieketen van kennisontwikkeling, kennisverspreiding en kennistoepassing. DWT dient elke vier jaar een beleidsplan op te stellen op grond van verkenningen en overleg met onderzoekorganisaties, bedrijfsleven en andere maatschappelijke organisaties. De NRLO, waarin overheid, maatschappelijke organisaties en onderzoekorganisaties zijn vertegenwoordigd, krijgt een belangrijke adviserende rol. Het eerste *Beleidsplan Wetenschap en Technologie 1991-1994* (LNV 1991) bouwt in belangrijke mate voort op het NRLO-advies *Meerjarenvisie Landbouwkundig Onderzoek 1991-1994* (Van der Meer *et al.* 1990). Maar tevens op het WRR-advies *Technologiebeleid in de landbouw: effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst* (Van der Meer *et al.* 1991) en adviezen van de Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO).

De technologie-ontwikkeling moet afgestemd worden op de omslag in lange termijn doelstellingen voor landbouw en landelijke gebieden (LNV 1991:17-18):

- 1) Het bevorderen van een concurrerende veilige en duurzame landbouw, die niet langer primair op maximale productie is gericht, maar op optimale productie om de milieudruk te verminderen en op een grotere zorg voor kwaliteit van produkt en productieproces om aan de steeds hogere eisen van consumenten te voldoen;
- 2) De zorg voor instandhouding, herstel en ontwikkeling van de Nederlandse natuurwaarden en landschappen om de achteruitgang en onherstelbare verarming door grote ruimtelijke druk en wijze van produceren in de agrarische sector tegen te gaan;
- 3) De zorg voor een duurzaam vitaal en leefbaar landelijk gebied ten dienste van de samenleving wat onlosmakelijk met de eerste twee doelstellingen is verbonden en een integrale benadering van het landelijk gebied en zijn functies vergt.

'Niet zozeer een voortzetting van trends als wel trendbreuken bepalen het perspectief voor het landbouwkundig onderzoek in het komende deccennia' zo stelde de NRLO in 1990. Vier jaar later is de NRLO nog stilliger: *'Het succes van de landbouw en de vitaliteit van het landelijk gebied hangen sterk af van het vermogen van de betrokkenen om goed in te spelen op toekomstige ontwikkelingen... Toekomstige ontwikkelingen zijn deels duidelijk en deels onzeker. Het is van belang op de juiste wijze om te gaan met onzekerheid. Blauwdrukken voor de toekomst ontnemen ons het zicht op de onzekerheid. Nodig is alert te zijn op mogelijke veranderingen en daar bij de strategie-ontwikkeling rekening te houden. Dat vergt voor alles een flexibele structuren waarbinnen men bereid en in staat is de bakens te verzetten.'* (NRLO 1994:15).

In de tussennota *LNV-kennisbeleid; Eenheid in verscheidenheid* (LNV 1993) en *LNV-Kennisbeleidsplan 1996-1998* (LNV 1996) wordt niet meer gerept over W&T-beleid, maar over kennisinfrastructuur en kennisbeleid. De aanduiding 'landbouwkennissysteem' wordt ook geschrapt. 'Agro-Kennisnetwerk (AKN)' moet aangeven dat het niet alleen de agrarische productie betreft, maar de groene ruimte in bredere zin. Het bekende OVO-drieluik maakt deel uit van AKN en verkeert in een 'transitiefase'. 'Al met al is er sprake van een snelle verandering van onze maatschappij en daarmee van de landbouw, het beheer van de groen ruimte en de agribusiness. Die ontwikkelingen zullen leiden tot een grotere complexiteit en pluriformiteit.' (LNV 1993:7). Er is sprake van een 'aanzienlijke taakoverbreiding' (idem:10) voor het AKN. De nota's geven aan welke kennis en innovaties nodig zijn en welke taakverdeling en organisatie hierbij hoort voor met name het LNV-smaldeel.

verenigingen voor agrarisch natuurbeheer als paddestoelen uit de grond. Het bijzondere van veenweiden staat midden in de belangstelling in beleid en belangenbehartiging en op de onderzoekagenda; een opmerkelijke ommekeer.

Onvermogen om te vernieuwen

Het tot productiviteitsverhoging verengde moderniseringstraject heeft na enkele decennia haar uitwerking niet gemist. Eind jaren tachtig, begin negentig vind je de weerslag hiervan onmiskenbaar terug in het geïnstitutionaliseerde vermogen en de dan gevestigde socio-materiële orde. Een geïnstitutionaliseerd vermogen dat zich echter meer en meer laat gelden als onvermogen om het geheel te herordenen naar eigentijdse maatstaven; als *onvermogen om te vernieuwen*. Waar kritische geluiden ten aanzien van de moderne wijze van landbouwbeoefening steeds meer weerklank vinden en in de jaren tachtig aan momentum winnen, kraakt het eens zo hechte organisatorisch-institutionele landbouwbolwerk in al zijn voegen. De boel valt uiteen als in de jaren negentig de fundering en bindmiddel in de vorm van het leidend orderingsprincipe weg valt. De 'oude' manier van denken en doen vervat in het moderniseringsproject valt niet langer te rechtvaardigen. Het traject waarlangs de modernisering van landbouw en platteland zich heeft voltrokken wordt volop in twijfel getrokken en betwist. Moderniseren is niet langer vanzelfsprekend en onvermijdelijk. Dit laat zich gelden als een *institutionele crisis*. In de wijze van landbouwbeoefening moest men zich meer rekenschap geven van onder meer dierenwelzijn, de zorg voor het milieu, het behoud van bijzondere natuur- en landschappelijke waarden, het voortbrengen van bijzondere hoogwaardige producten. Daarbij werd het platteland geherdefinieerd als 'groene ruimte' die meerdere maatschappelijke functies dient dan alleen als locatie voor de primaire landbouwproductie.

Al met al staat Nederland begin jaren negentig wederom aan de vooravond van een ingrijpende institutionele vernieuwing van landbouw en platteland: het opbouwen en uitbouwen van een vermogen gericht op het bewerkstelligen van andere socio-materiële effecten. Een vernieuwing die, zoals is betoogd, voor een belangrijk deel als *tegenhanger* van een doorgeschoten modernisering kan worden begrepen, als een *verbijzondering van de landbouwbeoefening*.

Die institutionele vernieuwing begint zich in de jaren negentig ook af te tekenen in het overheidsbeleid, zoals bij het Ministerie van LNV. Als onderdeel van het voormalige landbouwbolwerk ligt ook het Ministerie en het door haar aangestuurde traditionele OVO-drieluik zwaar onder vuur. Begin jaren negentig verschijnen er een aantal nota's die althans op papier een nieuwe taal bezigen ten aanzien van het te voeren kennis- en technologiebeleid. Zo zal het Landbouwkundig Onderzoek anders worden opgezet en aangestuurd (zie pag. 88). Maar met het bezigen van een nieuwe taal wordt nog geen voldoende effectief vermogen opgebouwd om het geheel anders te laten werken, om een institutionele omwenteling teweeg te brengen. Met mooie woorden alleen kan de gevestigde socio-materiële orde niet grondig worden omgevormd. De omslag in beleid moet beklijven in effectieve beleidsinstrumenten en bijdragen aan een vruchtbare institutionele inbedding voor het ontkiemen van vernieuwing wil het niet blijven bij het ophouden van de

'schone schijn' alleen. Om *kiemen van vernieuwing* de kans te geven tot volle wasdom te komen moeten ze volop de ruimte krijgen en worden afgeschermd en beschermd tegen de gevestigde orde zodat die vanuit binnenuit grondig kan worden omgevormd.

De kiemen voor een grondige vernieuwing van de landbouwbeoefening in de zin van een verbijzondering zijn begin jaren negentig volop aanwezig. Niet alleen in de zin van wat er nog resteert van voor de modernisering, maar vooral ook in talloze vernieuwende initiatieven en vernieuwingsgroepen¹³⁵ die op de een of andere manier doende zijn om het bijzondere nieuw leven in te blazen, om nieuwe wegen te banen. Een van de vele voorbeelden vormt een kritische groep boeren uit het Westelijk Veenweidegebied die eind jaren tachtig het plan opvat om het produceren en vermarkten van een bijzonder goede boerenkaas in het oude kaasgebied nieuw leven in wil blazen. Vanwege mijn eigen betrokkenheid bij dit initiatief rond het produceren en vermarkten van Veenweidekaas als streekeigen product ben ik in staat om het verloop van dit proces van vernieuwing van binnenuit te beschrijven. In hoofdstuk 4 schets ik de aanloop van het vernieuwingsproces in termen van *gedachtenvorming* en *het scheppen van de benodigde institutionele ruimte*. Vervolgens beschrijf ik in hoofdstuk 5 uitvoerig hoe *werkendeweg een idee wordt verwerkelijk*.

4 Ruimte om te vernieuwen

Streekeigen boerenkaas als buitengewoon geval van vernieuwing

Voorbeschouwing: vernieuwing krijgt werkendeweg gestalte

Het voorgaande hoofdstuk vormt de achtergrond voor een buitengewoon geval van vernieuwing: *Veenweidekaas* als het op streekeigen wijze produceren en vermarkten van Goudse boerenkaas. In hoofdstuk 4 en 5 zal ik uitvoerig verhalen over hoe die vernieuwing werkendeweg gestalte heeft gekregen. Zonder voorgeschiedenis laat dit vernieuwingstraject zich niet goed duiden of overbrengen. Maar dat geldt voor elke vernieuwing, hoe bijzonder ook. Vernieuwen is een moeizaam, langdurig proces waarbij de vernieuwing gaandeweg meer vaste inhoud en vorm krijgt, waarbij al werkendeweg naar vermogen een idee wordt verwerkelijkt. Het is ook een teruglopend proces, waarbij de gang van idee naar werkelijkheid telkenmale weer wordt doorlopen. Een proces dat niet alleen vooruitgang brengt, maar ook stilstand of achteruitgang kent. Waar slagen en falen vaak samen opgaan, waar succes een mislukking wordt of omgekeerd¹³⁶. Een proces waar geen eind aan lijkt te komen. Vernieuwen kent geen eenduidig verloop, bovenal niet voor degenen die vernieuwend werken. Met mijn verhaal, een etnografie van een bijzonder vernieuwingsproces¹³⁷, probeer ik die werkelijkheid zoveel mogelijk recht te doen. Al besef ik mij terdege dat elk verhaal, hoe uitvoerig ook, hoogstens een vereenvoudigde weergave van de werkelijkheid is. Voor de beeldvorming over vernieuwen maakt het nogal wat uit *hoe* het wordt naverteld of gereconstrueerd. Vanuit alle wijsheid achteraf kan een geval van vernieuwing neergezet worden als uitkomst van de zo vanzelfsprekende en onvermijdelijke zegetocht der technologische vooruitgang, waarbij niets aan het toeval is overgelaten. Wat mij hier echter voor ogen staat is het beschrijven van *het proces waarin een vernieuwing werkendeweg gestalte krijgt*.

Vernieuwen heeft alle schijn van een evolutionair proces¹³⁸; het vindt plaats in een selectieve omgeving met vele hindernissen. Er moet een traject worden doorlopen dat niet op voorhand is gegeven en waarvan de uitkomsten zich evenmin laten voorspellen. Achteraf kan die selectieve werking van sociale, natuurlijke en heterogene orderingsprocessen wel worden gereconstrueerd door uitgaande van wat het heeft opgeleverd als het ware de weg terug te bewandelen. Vernieuwen als het herordenen van een werkend geheel wordt weliswaar geleid door een min of meer scherpomlijnd idee van wat het op moet leveren, een *leidraad*¹³⁹, maar de weg is vol onverwachte hindernissen en neemt onvermoede wendingen. Het is als een ontdekkingstocht langs nog ongebaande wegen die ogenschijnlijk langs vele omwegen voert. En ja, achteraf zijn die te herleiden tot de enig begaanbare weg die naar de vernieuwing in kwestie voerde of tot dwaalsporen of doodlopende wegen als het proces onverhoopt is vastgelopen. Om te kunnen vernieuwen is heel wat meer nodig dan een rijp idee omtrent de beoogde nieuwe socio-materiële effecten:

het vermogen om het complexe geheel van op elkaar inwerkende en doorwerkende sociale, natuurlijke en heterogene orderingsprocessen ook effectief op andere wijze te laten werken. In dit geval moet Veenweidekaas als beoogde vernieuwing voortkomen uit een verbijzondering van de melkveehouderij en boerenkaasbereiding in de westelijke veenweidegebieden. Vanwege het geïnstitutionaliseerde onvermogen om te verbijzonderen, zo is in hoofdstuk 3 betoogd, moet dit vermogen tijdens het vernieuwingsproces vrijwel van de grond af aan worden opgebouwd. Desalniettemin kan de bestaande socio-materiële verscheidenheid hiervoor aanknopingspunten bieden: wellicht zijn her en der al stukjes en beetjes vermogen om te verbijzonderen voorhanden. En dat is hier ook het geval, zo bleek ook in het vorige hoofdstuk. Er is wel enige kennis en kunde over veenweiden als bijzonder werkend agro-ecosysteem of over bijzonderheden omtrent de bereiding en afzet van boerenkaas voorhanden. Het is alleen sterk verbrokkeld, het vertoont weinig samenhang en kent vele leemtes. Zo belichamen boeren en boerinnen de kunst van het bijzondere in de vorm van vakmanschap of ondernemerschap, zij het in uiteenlopende mate en al naar gelang de wijze waarop zij melkveehouderij en kaasbereiding ordenen. Ook een kaashandelaar, een graslanddeskundige, een natuurbeschermer, een boerderijkaasdeskundige of marketingdeskundige kunnen zo een stukje vermogen tot verbijzondering belichamen. Maar aangrijpingspunten tot verbijzondering kunnen ook besloten liggen in het bijzondere van een bepaald veeslag, een soortenrijke veenweide, een bepaald zuursel, een bepaalde samenstelling van het krachtvoer en ga zo maar door. Je moet ze echter wel zien. Met het onderkennen van wat er al voorhanden is en het bijeen en met elkaar in verband brengen van al die brokstukken vanuit de leidraad van verbijzondering valt een soort fundament te leggen. Van hieruit moet het vermogen om te verbijzonderen gaandeweg worden uitgebouwd om de beoogde vernieuwing gestalte te geven.

Maar daartoe moet het vernieuwingsproces wel de ruimte krijgen. Vernieuwers moeten de gelegenheid krijgen om desnoods tegen de belangen van de gevestigde orde in een nieuw stukje werkelijkheid op te bouwen. Zo druiste de idee voor Veenweidekaas in tegen de met het moderniseringsproject gevestigde belangen in en rond de landbouw. Om de beoogde vernieuwing te kunnen verwerkelijken moet het vernieuwingsproces dan ook tot op zekere hoogte worden gevrijwaard van de selectieve werking van sociale, natuurlijke en heterogene orderingsprocessen uit de omgeving om niet in de kiem te smoren. Het vernieuwen moet zogezegd *gelokaliseerd* worden in een geëigende, tot op zekere hoogte afgeschermd en beschermende omgeving¹⁴⁰. Kiemen van vernieuwing moeten een geschikte voedingsbodem én de tijd krijgen om tot volle wasdom te komen. Het vermogen om die ruimte te kunnen bewerkstelligen behoort evenzeer tot het vernieuwen. Daartoe zijn *medestanders* nodig die de beoogde vernieuwing en daarmee het vernieuwingsproces legitimeren; medestanders die hun deskundigheid ter beschikking stellen of over andere hulpbronnen als sociale netwerken of stimuleringsfondsen kunnen beschikken: politici, beleidsmakers, ambtenaren, onderzoekers en instellingen die zij vertegenwoordigen. Het is aan de *trekkers* van het vernieuwingsproces om vermogende medestanders te mobiliseren voor en te binden aan het verwerkelijken van de beoogde vernieuwing, om een goede voedingsbodem te creëren. Deze trekkers moeten het vernieuwingsproces lokaliseren en het te doorlopen traject van idee naar nieuwe werkelijkheid uitstippelen. Gezien het geïnstitutionaliseerde onvermogen

de gevestigde belangen werd in het geval van Veenweidekaas het vernieuwingsproces niet op proefvelden of laboratoria van instituten van het Landbouwkundig onderzoek gelokaliseerd, maar op bedrijven van zelfkazers die in studiegroepverband, onder de hoede van een daartoe in het leven geroepen stichting toewerken naar vernieuwing.

om bestaansrecht te verwerven moet de beoogde vernieuwing op den duur in sociaal en materieel opzicht meer vaste vorm krijgen. Daartoe moet het een *schijnbaar op zichzelf staand deel van de werkelijkheid* gaan vormen, want een vernieuwing kan niet op zich staan of loskomen van de omgeving waaruit het ontsproten is en waaraan het haar bestaansrecht ontleent. Met de vernieuwing moet tegelijk ook die socio-materiële inbedding gestalte krijgen. Dit is inherent aan het verwerkelijken van een idee. Bij Veenweidekaas werd, wat dit aangaat, door de initiatiefnemers voortgebouwd op het fundament van Goudse boerenkaas waarvan de institutionele inbedding en verankering in hoofdstuk 3 is beschreven. Daarenboven moest Veenweidekaas volgens hen een duurzame wijze van produceren en een hoog kwaliteitsniveau garanderen. En dat stuk ontbrak vooralsnog. Veenweidekaas moest terhalve gestalte krijgen met het opbouwen van een *hecht socio-materieel bouwmerk*¹⁴¹ waarin onder meer veenweiden, koeien, kaasmakerij en opslagruimte, producenten, afzetkanalen en kaashandelaren, coöperaties, voerleveranciers, afzetcontracten, een gedeponeerd handelsmerk en beeldmerk, voorschriften in de vorm van een keur, een toezichthouder, natuurbedrijfsplannen en niet te vergeten consumenten die Veenweidekaas kopen, met elkaar verbonden worden. Langs die weg zou een streekeigen wijze van produceren en vermarkten van Goudse boerenkaas in de westelijke veenweidegebieden kunnen uitgroeien tot een welhaast onzelsprekende manier van landbouwbeoefening. Maar om zover te komen moesten de vernieuwers een lang vernieuwingstraject doorlopen, dat zich gaandeweg zou ontfouwen in het *spanningsveld tussen vermogen en onvermogen*: aldus de kern van mijn betoog.

Verder heb ik vernieuwen al omschreven als het effectief laten werken van relevant achtereenvolgende orderingsprocessen op grond van een ander leidend orderingsprincipe. Het is nu wel het inzetten van de technologische voortgang langs een ander traject. Daarvoor geldt in dit geval zeker sprake van. Het toewerken naar een streekeigen wijze van produceren en vermarkten van boerenkaas door de groep zelfkazers in de westelijke veenweidegebieden komt voort uit onvrede met de gevolgen van het moderniseringstraject, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, en ontpopt zich in die zin ook als *tegenhanger* van de moderne wijze van landbouwbeoefening. Ze keren zich tegen een primaire landbouw die enkel meetelt als leverancier van goedkope grondstoffen aan de op export gerichte agro-industrie. Tegen het koste wat het kost opvoeren van de productie om het inkomen op peil te houden, een wedloop waarin veel bedrijven en ook hele gebieden hebben moeten afhaken. Ze willen het eerlies aan werk en inkomen in de primaire landbouw keren, de leegloop en de aanslag op het platteland een halt toe roepen. En wel door de agrarische productie meer af te stemmen op de bijzondere werking van ecosystemen ter plaatse en door boerenkaas en de oude boerenkaasstreek nieuw leven in blazen.

Zoiets gebeurt niet van de een op de andere dag, het komt ook niet uit de lucht vallen. Het valt terug te voeren op kritische geluiden in de jaren zeventig en tachtig aangaande de gevolgen van de modernisering van landbouw en platteland. Niet alleen in Nederland of andere Westerse landen, maar ook in ontwikkelingslanden. En niet alleen vanuit de landbouw, maar vooral ook van daarbuiten. Een bonte kritische beweging waarin de vanzelfsprekendheid en veronderstelde onvermijdelijkheid van het moderniseringsproject werd betwist. De kritiek was verre van eensluidend en de tegenbeweging bleek niet bij machte om de modernisering een halt toe te roepen. Zo eisten kleine groeperingen van met name gedreven jonge boeren een toekomst voor zich op in de landbouw¹⁴². Deze jonge boeren wilden zich niet kost wat kost laten opjagen langs het moderniseringstraject en pleitten voor een breuk met het moderniseringsproject. Daartoe moest, zo vonden zij toen, het landbouwbeleid om: gericht op een andere marktordening en het sturen van productie-technologische ontwikkelingen in een andere richting. Met hun tegen-draadse ideeën en de volhardende wijze waarop ze hier tegen de stroom in gestalte aan wisten te geven legden ze de kiemen voor de vernieuwingsgolf die landbouw en platteland in de jaren negentig zou overspoelen. Veel boeren die dat vernieuwingsproces zouden trekken waren van jongs af aan gevormd in de eerdergenoemde tegenbeweging. Maar ook toen hadden ze nog altijd een lange, nog ongebaande weg vol onzekerheden en talrijke obstakels te gaan.

Het is die lange weg¹⁴³ die ik hier reconstrueer voor een geval uit de westelijk veenweidegebieden¹⁴⁴. Een geval waarbij boerenkaas uit de oude boerenkaasstreek nieuw leven wordt ingeblazen in de vorm van Veenweidekaas. Een geval zoals zovele begin jaren negentig, maar tegelijk ook een buitengewoon geval. Ten eerste kent het qua idee een lange voorgeschiedenis die ook nog eens goed gedocumenteerd is. De eerste kiemen worden gelegd tijdens de kritische gedachtenvorming in de jaren zeventig en krijgen in de loop van de jaren tachtig verder gestalte in de Werkgroep Ablasserwaard en Vijfheerenlanden (WAV). Zij wendden zich af van een doorgaande modernisering. Dit krijgt gestalte in een gedachtengoed omtrent een meer gewenste wijze van landbouwbeoefening, waar vervolgens op het eigen bedrijf naar toe wordt gewerkt. In deze groep vormen zich een aantal markante persoonlijkheden die later vernieuwingsprocessen op diverse fronten zullen gaan trekken: naast streekeigen productie ook op het gebied van duurzame landbouw en natuur- en landschapsbeheer door boeren¹⁴⁵. Ten tweede komt de voor Nederlandse begrippen nieuwe notie van streekeigen productie voort uit een *samen-spel*¹⁴⁶ van bovengenoemde groep boeren met kritische landbouwwetenschappers die evenzeer de hegemonie van het moderniseringsproject bekritisieren. Onder meer door erop te wijzen dat het wel degelijk anders kon en ook kan. Het bestaan van uiteenlopende stijlen van landbouwbeoefening getuigde hiervan, evenals het bestaan van vitale landbouwstelsels geordend rond de notie van kwaliteit in landen als Italië. Uit het samenkomen en samenvloeien van een op de praktijk van de landbouwbeoefening gestoeld gedachtengoed en wetenschappelijk gefundeerde theorie over die praktijk vormt zich voorjaar 1990 de notie van een streekeigen wijze van produceren en vermarkten als *tegenhanger* van de moderne wijze van landbouwbeoefening. Het voorziet kennelijk in een leemte, want het begrip streekeigen productie raakt opmerkelijk snel ingeburgerd in Nederland. Allerlei soortgelijke initiatieven¹⁴⁷, rijp en groen, door het hele land heen, krijgen hiermee een gemeen-

schappelijke noemer. En door de inmiddels ontstane vernieuwingsdrang krijgen die initiatieven ook volop aandacht en alom navolging. Al zou het nog geruime tijd duren voor die gemeenschappelijke noemer zijn beslag krijgt in een gezamenlijk optrekken. Ten derde betreft het, zoals reeds betoogd, een *radicale breuk* met het moderniseringstraject. Het gaat om veel meer dan een productinnovatie. Waar het om draait is het institutionaliseren van een nieuwe wijze van landbouwbeoefening die beklijft in een nieuwe institutionele inbedding. Hier is sprake van 'echte' vernieuwing langs een nieuw traject¹⁴⁸: dat van verbijzondering. Een vernieuwing die mede gestalte krijgt door het teruggrijpen op wat nog over is van het 'oude' en het bijzondere. Tot slot is het ook voor mijzelf een buitengewoon geval vanwege mijn nauwe betrokkenheid gedurende de periode van 1990 tot 1994. In mijn hoedanigheid als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan de Landbouwuniversiteit heb ik mij naar vermogen ingespannen om het vernieuwingsproces te helpen trekken. Door in werkgroepverband te werken aan het samenballen en aanscherpen van gedachten, het uitwerken en onderbouwen van de idee voor Veenweidekaas uitmondend in de notie van streekeigen productie, het mede zoeken naar de juiste vorm en lokatie voor het vernieuwingsproces in de vorm van een Veenweidekaas-project, het mee uitstippelen van het te volgen traject en door het mee helpen mobiliseren van vermogende medestanders door onder meer het schrijven van een Plan van Aanpak (Roep 1991) waarmee dit ook formeel zijn beslag moest krijgen. Maar ook door eind 1990 in studiegroepverband mee te gaan op studiereis naar de sterk tot de verbeelding sprekende *Parmigiano Reggiano* in Noord-Italië waar ik in 1986 tijdens mijn studie vertrouwd mee was geraakt en drie jaar later naar de *Gruyère du Comté* in Frankrijk. Juist door die betrokkenheid heb ik het vernieuwen als proces van binnen en buiten kunnen ervaren. Zo is mij gebleken dat vernieuwen niet kan zonder een grote mate van betrokkenheid bij en binding aan het te doorlopen vernieuwingstraject. Vernieuwen vereist een goede rolverdeling en strakke regie om niet tot loos gekeuvel te verworden of in eindeloos gekibbel en geharrewar te stranden. Ook heb ik kunnen ervaren hoe trekkers van vernieuwing zich weliswaar vanuit een zeker elan binden aan een vernieuwingsproces, maar daar gaandeweg ook verstrikt in raken. Hoe ze meegezogen worden in de maalstroom van een vernieuwingsproces en de grip op het geheel verliezen als het na verloop van tijd ogenschijnlijk een eigen leven gaat leiden. Het zijn buitengewoon leerzame ervaringen die ik vervolgens bij andere vernieuwende initiatieven naar vermogen heb gebruikt en die ik middels dit boek ook probeer over te dragen.

Zoals gezegd biedt mijn nauwe betrokkenheid mij de gelegenheid om het verloop van dit buitengewone geval van vernieuwing in belangrijke mate van binnenuit te reconstrueren. Daarbij gaat het mij niet zozeer om het aangeven van slagen of falen, hoezeer het wel en wee van de betrokkenen mij ook ter harte gaat. Ik wil hier ook niet in alle wijsheid achteraf vaststellen hoe het allemaal wel had gemoeten, hoe het beter had gekund. Het gaat mij niet om het vellen van een oordeel over deze of gene. Daartoe bewandel ik andere wegen. Het gaat mij bovenal om het beschrijven van *hoe* een vernieuwing vanuit zijn meest vluchtige gedaante werkendeweg een meer vaste gestalte krijgt. Hoe toegewerkt wordt naar een vernieuwing, hoe mensen en dingen als dragers van vermogen en onvermogen vanuit een ander ordenings-principe bijeen worden gebracht, hoe ze herordend en aan elkaar gebonden worden om ze te verenigen tot een hechte socio-materiële configuratie, hoe gaandeweg het

vermogen wordt opgebouwd om het complexe geheel van orderingsprocessen anders te laten werken en zich tegelijk een onvermogen manifesteert. Ik licht het bindend vermogen van trekkers van vernieuwing en het lokaliseren van het vernieuwingsproces bij de opbouw van vermogen in het bijzonder uit. Het aldus belichte vernieuwingstraject biedt daarmee houvast ter verklaring van de uitkomsten, die er hoe dan ook niet om liegen. Dergelijke etnografieën over het vernieuwen zijn zeker in Nederland dun gezaaid. Het recente werk van Van Vliet (1999) over regionale technologische veranderingsprocessen, geschreven vanuit een bedrijfskundige optiek, vormt een uitzondering¹⁴⁹.

Dit buitengewone geval beschouw ik als exemplarisch voor *hoe* vernieuwingsprocessen in grote lijnen verlopen. Met deze intentie heb ik het verhaal ook geordend, met alle mitsen en maren van dien. Het verhaal telt drie bedrijven, waarin telkens een in mijn ogen essentieel deel van het vernieuwingsproces aan de orde komt: *gedachtenvorming, het scheppen van ruimte om te vernieuwen en het verwerkelijken van de idee*. Tezamen geven ze een beeld van de gestage voortgang van een vluchtig idee naar een nieuwe schijnbaar op zich staande socio-materiële werkelijkheid. Een proces dat zeker niet vanzelf gaat, maar ook kan stilvallen of terugvallen. De drie bedrijven overlappen elkaar in de tijd: zo vangt het verwerkelijken aan bij het vormen van een min of meer scherpomlijnd idee, maar moet ook tijdens het verwerkelijken de beoogde vernieuwing telkenmale opnieuw overdacht en aangescherpt worden. Het eerste bedrijf draait om de vorming van een gemeenschappelijk gedachtengoed in werkgroepverband ten aanzien van de wijze waarop de landbouw beoefend zou moeten worden. Hieruit ontspruit de idee voor een Veenweidekaas. Dit lonkend perspectief van regionale kwaliteitsproductie krijgt gewicht met een studiereis naar Italië onder de vleugels van een regionale landbouworganisatie en daaropvolgend het formeren van een Werkgroep die de haalbaarheid van kwaliteitsproductie in het Westelijke Veenweidegebied moet beoordelen. In het tweede bedrijf wordt in werkgroepverband de idee voor Veenweidekaas verder aangescherpt en onderbouwd. Dit mondt uit in een soort (voor)ontwerp en in de notie van streekeigen productie. Tegelijk wordt een eerste inschatting gemaakt van wat zoal nodig is om de idee te verwerkelijken (uitstippelen traject en agendavorming) en worden medestanders gemobiliseerd voor de beoogde vernieuwing. Dit mondt uit in het oprichten van een Stichting en de officiële aanvang van het Veenweidekaasproject. In studiegroepverband wordt vervolgens toegewerkt naar het verwerkelijken van Veenweidekaas. De drie bedrijven markeren zo belangrijke overgangen in het vernieuwingstraject waarbij decor, trekkers van het vernieuwingsproces en dragers van het op te bouwen vermogen elkaar afwisselen. In dit hoofdstuk beschrijf ik de eerste twee bedrijven. In hoofdstuk 5 volgt het derde bedrijf. Tot slot zal ik in een nabeschuiving terugkijken op het vernieuwingsproces.

Gedachtenvorming over een regiospecifieke wijze van landbouwbeoefening

De Werkgroep Alblasserwaard en Vijfheerenlanden (WAV) van boeren en niet-boeren werd in 1983 gevormd na een 'Wereldvoedselavond' rond het wereldvoedselvraagstuk. Cees van Gaalen had op die avond als actief lid van de Christelijke Plattelands Jongeren (CPJ) een verhaal gehouden over het verband tussen zuiveloverschotten in Nederland en de Europese Gemeenschap en de ontwrichtende

volgen van een gesubsidieerde zuivelexport. Tijdens een studiereis van jongeren naar Columbia in 1981, in het kader een project gericht op de bewustwording en activering van plattelandsjongeren rond het ontwikkelingsvraagstuk, had hij met zijn ogen aanschouwd hoezeer 'het dumpen' van overschotten de scheve verhoudingen ter plaatse versterkte en aldus bijdroeg aan de onderontwikkeling van boeren en het platteland (Van Gaalen 1991). Dit getuigt van een kritische invalshoek ten aanzien van ontwikkelings- en voedselvraagstukken die in de jaren tachtig ingang had gevonden. Hierbij werd de ontwikkeling in het moderne Westen en onderontwikkeling in de Derde Wereld in het perspectief van afhankelijkheidsrelaties geplaatst: onderontwikkeling was te wijten aan scheve machtsverhoudingen. In dit licht werd ook de modernisering van de landbouwbeoefening begrepen: het bracht ontwikkeling 'hier', maar onderontwikkeling 'daar'. Na terugkeer wezen de 'Columbia-gangers' het thuisfront op de gevolgen van overproductie en gesubsidieerde zuivelexporten voor boeren hier en vooral voor boeren in Derde-wereldlanden. Ze pleitten voor het stellen van voorwaarden aan de zuivelexport en voor het invoeren van productiequotering in de melkveehouderij onder het motto 'niet meer maar beter'. Dit druiste in tegen de gevestigde belangen. De 'Columbia-gangers' werden door de bestuurlijke top uit de zuivelwereld, zoals het Productschap voor Zuivel waarin de belangen van de Nederlandse zuivelsector zijn gebundeld, uitgenodigd voor een gesprek. Daar ontstond de nodige ophef over, getuige ook de artikelen in het tijdschrift *Spil* (Wesseling 1981, 1983). De vertegenwoordigers van het landbouwbolwerk lieten weten niets van een productiebeheersing te zien, dat zou de concurrentiepositie van de Nederlandse zuivelindustrie ondermijnen en daarmee ook de melkveehouders geen goed doen. Om die reden kon openlijke kritiek ook maar beter achterwege blijven.

Als 'Columbia-ganger' hield Cees van Gaalen blijkbaar een overtuigend betoog, want na afloop van de avond gaf een aantal aanwezigen te kennen zelf aan de slag te willen met het ontwikkelingsvraagstuk (Van Gaalen 1991); de WAV was geboren. De meeste boeren-leden van de WAV hadden een diep doorleefde protestants-christelijke levensovertuiging. Ze waren lid van CBTB-West Nederland. Naast een katholieke en liberale zuil was dit de derde zuil in de agrarische belangenbehartiging. De meesten waren overigens een eind mee gegaan in de modernisering: ze hadden fors geïnvesteerd in schaalvergroting en de melkproductie sterk opgevoerd. Typisch voor een groep als de WAV is de vertaalslag naar de eigen omgeving: de wijze van landbouwbeoefening in veenweidegebieden en op het eigen bedrijf.

Vertaalslag naar het eigen bedrijf

De WAV begon met het verzamelen van geld voor waterpompen in het kader van een ontwikkelingsproject in Bangladesh en Sri-Lanka. Tegelijk ging men zich verder verdiepen in het wereldvoedselvraagstuk. De WAV stond hierin niet alleen: er was een bont geheel van kritische groeperingen uit alle delen en lagen van de samenleving die elkaar op speciale gelegenheden ontmoetten om van gedachten te wisselen en actie te ondernemen. Om de afhankelijkheid van boeren in Derde Wereld landen te doorbreken was financiële hulp niet genoeg, zo ging ook de WAV beseffen. De onderlinge lotsverbondenheid moest meer gestalte krijgen door uitwisseling en samenwerking met groepen boeren aldaar. De WAV kwam in contact met de Stichting ter bevordering van Contacten met Zuid-Amerika en het Caraïbisch gebied

Twaalf dimensies van regio-specifieke stijlen van landbouwbeoefening**1 *Duurzame bedrijfsmethoden***

Bij de bedrijfsstijl en keuze van de technologie uitgaan van een evenwichtig, opvolgbaar en beheersbaar model.

2 *Kwaliteitsproductie*

Productie van gezonde en hoogwaardige producten: typische zuivelproducten van de streek. Daarnaast ook aandacht voor de eigen consumptie, bijvoorbeeld door het verzorgen van een moestuin.

3 *Milieubeheer*

Streven naar een minimale verstoring van het milieu: bodem, water en lucht. Maar ook mens, plant en dier horen hierbij.

4 *Natuurwaarden*

Herstellen en stimuleren van authentieke natuurwaarden van de streek.

5 *Economisch verantwoord*

Ook in de toekomst leidend tot voldoende inkomen om het bedrijf in stand te houden, zonder dat het economisch aspect te zeer de boventoon gaat voeren.

6 *Emancipatie*

Streven naar emancipatie en een gelijkwaardige taakverdeling binnen het gezin, de familie of woongemeenschap.

7 *Werkgelegenheid*

Creatie van werk voor gezinsleden, maar ook daarbuiten. Bijvoorbeeld door voorrang te geven aan arbeidsintensieve boven kapitaal- en/of technologie-intensieve methoden.

8 *Recreatie en ontplooiing*

Voldoende tijd en gelegenheid voor ontplooiing en recreatie naast het werk, bijvoorbeeld richting stad. Dit vergt vaak een andere arbeidsopvatting.

9 *Relatie producent-consument*

Bijvoorbeeld door samenwerking en lokale en regionale afzet.

10 *Regionale diversiteit*

Instandhouden en uitbreiden van dingen die typisch zijn voor de regio. Daarnaast aandacht voor individuele talenten en interesses, bijvoorbeeld door mini-camping, typische begroeiingen of keuze veeras.

11 *Groene Hart*

Instandhouden van het landschap in brede zin.

12 *Solidariteit en samenwerking*

Zowel met collega's in de regio en de rest van Nederland als met boeren in het buitenland, met name Derde-wereldlanden, om van elkaar te leren en om elkaar te stimuleren.

Uit Van Gaalen (1991).

(COZAC), die een werkcongres in Nederland organiseerde over 'Landbouw en voedsel'. Uit de betreffende landen waren diverse lokale boerenbewegingen aanwezig. Boerenwelingen die waren voort gekomen uit het besef dat het produceren van industriële handelsgewassen tot een vernietiging van het milieu en de eigen cultuur leidde en zich derhalve inzetten voor het doen herleven en opnieuw vormgeven van de oude productiemethoden en de eigen cultuur. Terugvallen op eigen hulpbronnen zagen zij als dé manier om aan de hegemonie van het moderne Westen te ontsnappen (Tielrooy 1991). De WAV was hier als enige groep boeren uit Nederland aanwezig. Niet zonder enige trots werden de gasten uit Zuid-

Amerika rondgeleid op eigen bedrijven, maar naast waardering kregen ze ook een linke portie kritiek te verduren. De boerenbedrijven 'hier' waren te afhankelijk van hun omgeving geworden, de zingeving vanuit boerenarbeid had aan kracht ingeboet en boeren hadden zo hun culturele identiteit verloren. De gasten wezen ook op de gevolgen van de sterke intensivering van de agrarische productie op de lokale ecologie. En op de gevolgen van overproductie en gesubsidieerde afzet op de opbrengstprijzen voor boeren 'hier', maar vooral voor boeren 'daar'. De Nederlandse boeren werden flink de oren gewassen. Boerenbewegingen uit de Derde Wereld zagen lokale cultuur, traditie en het lokale ecosysteem juist als een belangrijk vertrekpunt voor emancipatie en lokale ontwikkeling. Tot hun grote schrik beseften de WAV-leden dat zij niet terug konden vallen op oude vormen van landbouwbeoefening, want die waren door de modernisering grotendeels verloren gegaan. Deze schok spoorde aan tot een verdere bezinning op de eigen omgeving en de eigen wijze van landbouwbeoefening. Dit bracht de WAV onder meer in gesprek met natuur- en milieuorganisaties in eigen land. Middels het COZAC vonden uitgebreide uitwisseling van opvattingen en inzichten over lokale ontwikkeling plaats met boeren in met name Columbia door correspondentie, *workshops* en wederzijdse bezoeken. Zo reisden in 1989 een paar boeren uit de WAV af naar een congres in Columbia. Ze bezochten daar tevens enkele boerenbewegingen en ontwikkelingsprojecten.

Veer thuis vonden ze dat de tijd was aangebroken om op de eigen bedrijven aan de slag te gaan met de zo noodzakelijk geachte veranderingen in de wijze van landbouwbeoefening. Dit onder het indertijd veel gebezigde motto: 'denk mondiaal, handel lokaal'. De wijze van landbouwbeoefening moest ook hier weer geënt worden op het lokale en het doen herleven van de lokale boerencultuur. In de winter van 1989-1990 stelden enkele boerenleden uit de WAV een lijst op van *Twaalf dimensies*' waaraan, volgens hen, regio-specifieke stijlen van landbouwbeoefening zouden moeten beantwoorden (zie pag. 98). Voor de WAV dienden deze dimensies als referentiekader voor de wijze van landbouwbeoefening op de eigen bedrijven. Ze moesten derhalve een vertaalslag naar het eigen bedrijf krijgen met wellicht verstreckende consequenties. Over hoe die uitdaging het beste kon worden opgepakt werd eveneens intensief nagedacht. Ze waren het snel eens dat ze niet naar een modelbedrijf toe wilden, waar een meer regio-specifieke wijze van landbouwbeoefening langs alle dimensies tegelijk gestalte zou moeten krijgen om vervolgens als voorbeeld voor anderen te dienen. Net als bij het moderne 'koploperbedrijf', waar ze zich juist van afkeerden, zou een dergelijke aanpak te ver af komen te staan van de grote verscheidenheid onder boerengezinnen en hun bedrijven. Bovendien kon dan maar één mogelijke ontwikkelingsgang worden uitgewerkt, die dan gelijk iets dwingend zou krijgen als zijnde de enig mogelijke weg. Verscheidenheid moest het vertrekpunt vormen. Een ieder kon dan naar eigen inzicht, op eigen wijze en in eigen tempo toegroeien naar een nieuwe wijze van landbouwbeoefening. Op die manier konden de ontwikkelingsmogelijkheden juist worden opgerekt. Dit principe volgend zou iedereen ook niet alles tegelijk behoeven te doen. Een ieder zou op het eigen bedrijf kunnen beginnen met datgene waar de betrokkene de meeste interesse in had, zich al in had bekwaamd, of de beste mogelijkheden toe zag (Tielrooy 1991).

Om de eigen en elkaars mogelijkheden beter te leren onderkennen vatten ze de idee op om in studiegroepverband een '*motivatie-estafette*' af te leggen langs diverse bedrijven van WAV-leden of van anderen. Naast leden van de WAV namen ook andere boeren uit interesse deel aan de estafette. Tevens werd telkens een andere 'ter zake deskundige' uitgenodigd om de onderlinge discussie te voeden. Gedurende een jaar werden een reeks bedrijven bezocht die op een of meerdere dimensies voorliepen. De deelnemers konden zo lering trekken uit de realiteit op andere bedrijven voor ze op het eigen bedrijf aan de slag zouden gaan. En er viel veel van elkaar te leren, zo bleek (Van Gaalen 1991). Vooral van nog niet eerder aanschouwde, soms sterk van het moderne koploperbedrijf afwijkende en daardoor ook wel enigszins gewantrouwde of zelfs voor onmogelijk gehouden werkelijkheden. In maart 1991 werd de estafette geëvalueerd op de jaarlijks gehouden publieke bijeenkomst van de WAV. Tijdens deze bijeenkomst werd besloten dat de WAV zich meer projectmatig met het uitwerken van een aantal ideeën bezig moest gaan houden om ook structureel iets van de grond te kunnen krijgen. In mei 1991 liepen diverse projecten rond slootkantbeheer, weidevogelbeheer, de uitwisseling met boeren in Zuid-Amerika en schakelden drie boeren om naar een biologische bedrijfsvoering. Verder werd gedacht aan natuurproductie, agro-toerisme en plattelandsontwikkeling. De idee voor een regionale specialiteiten productie in de westelijke veenweidegebieden, zoals een Veenweidekaas, was in 1989 al opgepakt door CBTB-West Nederland. Op voorspraak van Cees van Gaalen, die inmiddels zelf zitting had in het hoofdbestuur, had de CBTB ingestemd met een studiereis naar de *Parmigiano Reggiano* in Noord-Italië.

De verbreiding van een nieuw discours

De gedachtenvorming in de WAV heeft zich zoals al vermeld niet in afzondering van maatschappelijke ontwikkelingen voltrokken. Integendeel, de leden van de WAV namen vol elan deel aan en ook stelling in het debat aangaande landbouw en platteland. Ook de belangenbehartiging binnen de eigen CBTB werd openlijk aan de kaak gesteld, zoals in een ingezonden brief in *Ons Platteland*, het leden-orgaan van de CBTB, in maart 1990. Enkele WAV-leden nemen daarin stelling tegen het standpunt van het CBTB-hoofdbestuur dat melkquota vrij verhandelbaar moeten zijn en dat de melkquotering op den duur weer zou moeten verdwijnen. De ondertekenaars vragen zich af of het CBTB-bestuur nog wel van deze tijd is en of het bestuur wel de belangen van boeren vertegenwoordigt, want veel boeren zien de melkquotering juist als een uitstekend instrument om vraag en aanbod beter op elkaar af te stemmen. De door het CBTB-bestuur voorgestane ideeën leiden alleen maar tot nog meer overproductie, terwijl volgens de briefschrijvers gestreefd moet worden naar '*een verbrede doelstelling van de bedrijfsvoering waarbij niet alleen productieverhoging maar ook de belangen van natuur en milieu een rol spelen.*' Het bestuur reageert gepikeerd en roept de briefschrijvers tot de orde: met dergelijke kritiek dient men zich eerst tot het bestuur te wenden alvorens ermee naar buiten te treden. Onderwijl stond het hechte landbouwbolwerk op instorten door alsmaar aanwassende kritiek op de wijze van landbouwbeoefening vanuit alle hoeken van de samenleving (hoofdstuk 3). Belangenorganisaties rond ontwikkelings- en voedselvraagstukken en natuur- en milieuvraagstukken, maar ook politieke stromingen, wetenschappers én een groeiend aantal boeren wezen nadrukkelijk op het verband tussen die vraagstukken en het groei-model dat de landbouw lange tijd had

gedomineerd. Het ooit zo succesvolle groeimodel verloor steeds meer grond. Het koste wat kost opvoeren van de productiviteit verloor haar bindingskracht en het oude landbouwbolwerk begon te ontbinden. Het besef drong door dat alleen grondige veranderingen de landbouw weer op het goede spoor kon krijgen.

In het Landbouwkundig Onderzoek en de landbouwwetenschappen was overigens ook wel sprake van kritiek op de doorgaande modernisering. Ook deze kritiek werd ten dele gevoed vanuit het internationale debat over vraagstukken rond landbouw en platteland. Dit debat vond echter alleen weerklank in de kantlijnen van de gevestigde landbouwwetenschap. Verder dan enkele onderzoekers, een paar studentengroeperingen of enkele tegendraadse hoogleraren reikte het niet. Niettemin kwam in het verloop van de jaren tachtig het onvermijdelijke en vanzelfsprekende van het moderniseringsproject ook vanuit de landbouwwetenschappen zwaar onder vuur te liggen. Een belangrijke bijdrage leverde het sterk vergelijkende en empirisch gefundeerde werk van Van der Ploeg. Hij had school gemaakt in rurale ontwikkelingsvraagstukken en de nodige ervaring opgedaan in Afrika en Zuid-Amerika. In 1985 promoveerde hij op een onderzoek naar boerenarbeid en stijlen van landbouwbeoefening in Noord-Italië en Peru (Bolhuis & Van der Ploeg 1985). Aan de Rijksuniversiteit van Leiden wel te verstaan, omdat het promotie-voorstel door Wageningse hoogleraren indertijd te omstreden werd bevonden. Niettemin volgde daarna een aanstelling bij de Landbouwniversiteit, waar onder zijn leiding een groep onderzoekers vanuit een vergelijkend perspectief aan het werk toog in Nederland. De ontluistering van de moderniseringsmythe werd zo met empirisch onderzoek kracht bij gezet: het kon wel degelijk anders getuige de waaier aan bedrijfsstijlen. Bovendien werd aangegeven dat in die verscheidenheid al antwoorden lagen besloten voor het oplossen van allerlei vraagstukken rond landbouw en platteland: de kiemen voor vernieuwing (Van der Ploeg 1993). Deze wetenschappelijk onderbouwde herwaardering van boerenarbeid als drager van het vermogen tot landbouwbeoefening en als bron van de bestaande socio-materiële verscheidenheid in weerwil van het moderniseringsproject, bood houvast aan 'achterop geraakte' of 'tegendraadse' (groepen) boeren. Het gaf hen als het ware weer een stem in de vorm van een wetenschappelijk onderbouwd weerwoord: een begrippenkader of taal waarmee de werkelijkheid op andere wijze kon worden geduid dan gebruikelijk volgens het enge moderniseringsperspectief. Ook in de WAV werden deze nieuwe taal en nieuwe feiten aangegrepen om het eigen gedachtengoed en de duiding van de werkelijkheid te staven en om de eigen projecten kracht bij te zetten. Maar begrippen als boerenarbeid, koploperbedrijf, bedrijfsstijlen of regionale kwaliteitsproductie werden zeker niet klakkeloos overgenomen. Ze werden eerst getoetst aan eigen kennis en kunde (Van Gaalen 1991). Omgekeerd droegen tegendraadse groepen als de WAV met hun vernieuwende projecten bij aan de empirische onderbouwing van een niet-modernistische kijk op landbouw en platteland in de landbouwwetenschappen. Waar in Nederland het Landbouwkundig Onderzoek en de onderzoekagenda juist in sterk mate ontkoppeld waren van de veelvormige praktijk (hoofdstuk 3), was hier sprake van een hernieuwde wisselwerking tussen landbouwwetenschap en landbouwpraktijk. Uit deze wisselwerking, die uiteraard veel verder reikt en ook uitstijgt boven de hiervoor genoemde groep boeren en onderzoekers, is een nieuw gedachtengoed met bijhorende taal voortgekomen. Het

is een samenspel waarin landbouwwetenschap en landbouwbeoefening elkaar wederzijds legitimeren en ook aanwenden als hulpbron.

Het in 1989 uitgevoerde onderzoek naar uiteenlopende patronen van bedrijfsontwikkeling of bedrijfsstijlen in de westelijk veenweidegebieden is in dit verband een markant voorbeeld. Verscheidenheid werd hierin gepresenteerd als uitkomst van het doelgericht en op strategisch weloverwogen wijze beoefenen van de landbouw. Op voorspraak van de LTB-secretaris Gerard Titulaer, die voordien als secretaris bij het NAJK had gewerkt aan het rapport *Boer Blijven* (NAJK 1983) waarin het alsmear doorgroeien aan de kaak werd gesteld en een middenbedrijvenbeleid werd voorgestaan, werd dit onderzoek na ampele overwegingen mede gedragen door het hoofdbestuur van de Katholieke Land- en Tuinbouw Bond (LTB). Het onderzoek werd uitgevoerd in samenspraak met een groep boeren uit de onderzoekgebieden in de vorm van een begeleidingscommissie. Boeren, secretariaat en hoofdbestuur van de LTB werden zo direct betrokken bij het onderzoek en de relevantie van de uitkomsten voor de toekomst van de landbouw in veenweidegebieden. Deze werkwijze is ook kenmerkend voor latere (bedrijfsstijlen)onderzoeken en verklaart mede de grote kennis van en sterke betrokkenheid bij allerlei vernieuwende initiatieven vanaf begin jaren negentig. De conclusies en aanbevelingen richting LTB als belangenorganisatie van boeren werden zo mede gedragen door de begeleidingscommissie en het hoofdbestuur. Uiteraard ging dit niet zonder slag of stoot: de meningsverschillen over de te varen koers waren soms groot. Het ging hier dan ook om beduidend meer dan een nieuwe kijk op de werkelijkheid: er waren gevestigde belangen in het geding. Het onderzoek gaf zo een aanzet tot een openhartige gedachtenwisseling rond de betekenis van verscheidenheid en uiteenlopende ontwikkelingstrajecten voor beleid, onderzoek en belangenbehartiging binnen de LTB. Dit kreeg onder meer gestalte in de beleidsnotitie *Verscheidenheid en belangenbehartiging* om tot een vertaalslag te komen naar de eigen organisatie (Soldaat & Lucassen 1991). Dit heeft een diepgaand, omvangrijk en langdurige vervolg gekregen binnen de Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (WLTO). De WLTO was in 1991 ontstaan uit het samengaan van de LTB met de liberale Hollandse Maatschappij van Landbouw (HMvL). Ook CBTB-West Nederland sloot zich hier korte tijd later bij aan. Uiteindelijk heeft dit in 1998 zijn beslag gekregen in het spraakmakende *Binnentuin & buitenhof*, waarin de WLTO een lans breekt voor een maatschappelijke herwaardering door een nieuwe invulling te geven aan de landbouw als beheerder van de groene ruimte.

Een andere in dit verband relevante lijn van onderzoek betrof gebiedsgebonden productiestelsels rond hoogwaardige kwaliteitsproducten in met name Italië. Zoals de *Parmigiano Reggiano* of Parmezaanse kaas in Emilia Romagna in Noord-Italië en de productie en consumptie van vlees van traditionele veerassen als de *Chianina* in Umbria. Deze voor Nederlandse begrippen ongekende dan wel miskende werkelijkheid werd eveneens ingebracht tegen het verengde en starre moderniseringsdenken door de vergelijking te trekken met de op export van bulkproducten gerichte hoogmoderne landbouw in Nederland. Dergelijke productiestelsels, geordend rond de notie van kwaliteit, worden gekenmerkt door een ambachtelijke wijze van werken in samenhang met een in verhouding kleinschalige structuur van productie, verwerking en afzet. De in verhouding hogere kostprijs van die ambachtelijke en

inschalige wijze van werken, onder meer door de hogere arbeidsinzet die het rgt en beperkingen in de bedrijfsvoering, wordt bij de Parmezaanse kaas meer n goedge maakt door de hogere opbrengstprijis (De Roest 1991, 2000: zie ook pag. 4). De hoge marktwaarde vloeit voort uit de grote waarde die in Italië van ouds- r wordt gehecht aan bijzondere productkwaliteiten van een hoog niveau bij het reiden van (streek)gerechten. De economische meerwaarde van dergelijke produc- stelsels, waarvan in Italië talrijke kleinere en grotere bestaan, komt dus voor een langrijk deel ten goede aan de primaire producenten of boeren, waardoor ze een langrijke bijdrage leveren aan het behoud van werk en inkomen op het platteland de lokale cultuur en identiteit levend houden. Zo beschouwd vormen ze een rchte verdedigingslinie tegen een modernisering van de landbouwbeoefening zoals e in Nederland en ook elders in Italië heeft plaats gevonden (Antonello 1988, 99). In verhouding kleine bedrijven, ook onder moeilijke productie-omstandighe- n in berggebieden, behielden zo bestaansrecht. Voor Nederlandse begrippen on- nkbaar, zo niet onbespreekbaar.

heftige en verongelijkte reacties op een artikel van Van der Ploeg in het vooruit- evende en kritische tijdschrift *Spil* in 1988, waarin het voorgaande onder de ndacht werd gebracht en de kwaliteit van Nederlandse bulkproducten ter cussie werd gesteld, zijn wat dat betreft tekenend. Het artikel werd bestempeld onverantwoorde stemmingmakerij en als verraad aan de goede zaak omdat het exportpositie van de Nederlandse landbouw in gevaar zou brengen. Typerend or de commotie is dat de redactie van *Spil* zelfs weigerde om het vervolgartikel plaatsen. In de plaats hiervan werd het boek *Tussen bulk en kwaliteit* (Van der eg & Ettema 1990) uitgegeven met bijdragen van diverse auteurs vanuit uiteenlo- nde invalshoeken over de notie van kwaliteit en risico's verbonden aan de agro- dustriële voedselproductie. Naar aanleiding hiervan organiseerde Studium enerale van de Landbouwuniversiteit in 1990 een serie lezingen rond dit thema. er kwamen ook enkele WAV-leden op af, waaronder Cees van Gaalen. Het ikel had sterk tot de verbeelding gesproken. Al langer zagen zij kwaliteitsproduc- als een aanlokkelijk alternatief om de marginaliserende werking van een door- ande modernisering te keren; kortom, als een verdedigingslinie. Met het produce- n van kwaliteitsproducten met een hogere toegevoegde waarde af boerderij kon ar verwachting ook in diepe veenweidegebieden inkomen en werkgelegenheid or de primaire landbouw worden behouden. Wellicht zou de hogere opbrengst- ijs ook hier de hogere kostprijs als gevolg van nadelige productie-omstandighe- n meer dan goed kunnen maken.

een derde onderzoeksprogramma vloeien de voorgaande lijnen min of meer men. Het betreft een door de EG gefinancierd onderzoeksproject dat in 1991 in verse Europese landen van start ging en gericht was op het analyseren van lokale attelandsontwikkeling van binnenuit: het voortbouwen op en benutten van lokale lpbronnen, ook wel endogene ontwikkeling genoemd. Diverse onderzoekers uit trokken Europese landen togen aan het werk om een wetenschappelijk onderbou- ng te leveren en handvaten aan te reiken voor een meer op endogene ontwik- ling gericht EG-beleid in gebieden die vanuit het oogpunt van productiviteit te mpnen hadden met niet-optimale productie-omstandigheden; achterstandsgebieden rhalve (Van der Ploeg & Long 1994; Van der Ploeg & Van Dijk 1995). In dit

De Parmigiano Reggiano; koning der kazen

De *Parmigiano Reggiano*, in Nederland gemakshalve Parmezaanse kaas genoemd, is een halfvette harde kaassoort die wordt bereid volgens een eeuwenlange traditie in een gebied omsloten door Po en Appennijnen in Noord-Italië. Overigens zijn naam, wijze van bereiden en gebied van herkomst pas in 1953 nauwkeurig omschreven en vastgelegd met de officiële erkenning van 23 Europese kaassoorten. In 1934 had de overheid al een alle kaasmakerijen overkoepelend *Consorzio* ingesteld om de kenmerkende kwaliteit te kunnen handhaven. De bereiding van de *Parmigiano Reggiano* verloopt op zeer natuurlijke en ambachtelijk wijze. Dit is onlosmakelijk verbonden met de kleinschalige verwerkingsstructuur van ruim 900 coöperatieve kaasmakerijen dicht bij de melkveebedrijven. De niet-gekoelde melk wordt tweemaal per dag opgehaald. De avondmelk staat 's nachts op te romen. Elke ochtend wordt de kaas bereid in grote op een punt uitlopende koperen ketels uit rauwe, niet gepasteuriseerde koeienmelk, waarbij avondmelk en ochtendmelk worden vermengd. Het enige wat wordt toegevoegd is zure wei van de vorige dag en stremsel. De kaasbereiding luistert zeer nauw en vergt een uiterst bekwame kaasmaker, die daarvoor enkele jaren in de leer is geweest bij een ervaren *casero*. Elke ketel levert twee grote, afgeplatte ronde kazen van elk circa 35 kilogram op. Na drie weken in een pekelbad moeten ze liefst twee jaar rijpen om op smaak te komen. De zware financiële last wordt gedragen door handelaren en banken.

Aangezien de kwaliteit van de melk doorslaggevend is, gaat daar veel zorg naar uit. Naast de bacteriologische kwaliteit speelt ook de eiwitsamenstelling en caseïne-gehalte een belangrijke rol. Om de oorspronkelijke kwaliteit te kunnen handhaven, die voorheen welhaast vanzelfsprekend voortkwam uit de wisselwerking tussen bijzondere productie-technieken en het bijzondere ecosysteem ter plaatse, zijn door het consortium soms strenge voorschriften opgesteld waar de melkveehouders zich aan dienen te houden. Ze richten zich onder meer op de gewenste samenstelling van het voerantsoen. Zo mag geen ingekuild gras of maïs worden gevoerd vanwege boterzuurbacteriën die de rijping danig kunnen verstoren, want het is niet toegestaan om die te onderdrukken door salpeterzuur toe te voegen. Bij Goudse boerenkaas is dat wel toegestaan. Op meer dan tweederde van de bedrijfsoppervlakte wordt afwisselend drie tot vier jaar luzerne verbouwd vermengd met Italiaans raaigras en één jaar tarwe of gerst. Het vooraf bemesten met goed gerijpte en met stro vermengde stalmest vormt de schakel tot een goede bodemvruchtbaarheid en drukt de kunstmestgift flink. Ter aanvulling wordt hooi gewonnen van oude grasweiden en groene maïs of sorghum verbouwd. Ook het krachtvoer moet aan strenge eisen voldoen. Vrijwel alle industriële bijproducten zijn verboden. De melkgift is in verhouding ook wat lager. Vanwege de hitte en droogte in de zomer wordt zomerstalvoeding toegepast. Met onder meer deze voorschriften poogde het consortium een dam op te werpen tegen de ondermijning van de bijzondere kwaliteit met de modernisering in de melkveehouderij. Tot op heden is daar men goed in geslaagd, ook al heeft de *Parmigiano Reggiano* zich er niet helemaal aan onttrekken en staat de kwaliteit onder druk. Door de Holsteinisering van het melkvee is de melkproductie flink hoger dan met oorspronkelijk veerassen als de *Rossa Reggiana* mogelijk is, maar de melkkwaliteit is wel aanmerkelijk teruggelopen.

De korrelige, eiwitrijke en voedzame Parmezaanse kaas vormt een niet te versmaden ingrediënt in de roemvolle Italiaanse keuken. Kieskeurige consumenten betalen gemiddeld tussen de 31 en 34 gulden (prijzen 1989). De melkveehouder ontvangt tussen de f 1,25 en f 1,40 per kilogram. En dat is al gauw 50 procent meer dan melkveehouders in Nederland ontvangen. Veelzeggend is dat een bedrijf van 35 melkkoeien met drie volledige arbeidskrachten (VAK) eenzelfde inkomen per VAK oplevert als een bedrijf van 70 koeien met 1,7 VAK in Nederland. Bijna een factor vier verschil! Het bedrijfsgemiddelde lag in 1988 op niet meer dan 14 koeien: 21 in de vlakte tegen 12 in de bergen. Met de *Parmigiano Reggiano* is ook in de bergen een flinke dam opgeworpen tegen de enorme uitstoot van arbeid en leegloop van het platteland zoals die zich elders heeft voltrokken. De *Parmigiano Reggiano* is de kurk waar de regionale economie, ook buiten de landbouw, voor een belangrijk deel op drijft. Het gaat om niet minder dan 1,570 miljoen ton melk van 22.500 melkveehouders, bijna 20 procent van de melkproductie in Italië en iets minder dan de provincie Friesland.

verband werden ook de westelijke veenweidegebieden en de initiatieven van de WAV als geval opgevoerd (Roep & De Bruin 1994).

Dezien het voorgaande is het geen toeval dat de paden van WAV-leden en voorzittende groep van onderzoekers elkaar regelmatig kruisten en dat ze samen gingen werken aan vernieuwing. Enkele onderzoekers raakten betrokken bij het projectmatig uitwerken van ideeën uit de WAV, zoals *de idee voor Veenweidekaas*.

Met eigen ogen aanschouwen: een studiereis

Ind jaren tachtig brandt ook in Nederland het debat los rond de gevolgen van een industrialisering van de voedselproductie en het veroveren van afzetmarkten op grond van prijsconcurrentie. Daarbij werd onder meer verwezen naar de teloorgang van boerenarbeid als drager van het vermogen om te verbijzonderen en teloorloperige kwaliteiten van voedselproducten, de neerwaartse druk op prijzen voor grondstoffen en eindproducten, de (gezondheids)risico's die worden gelopen door gebrek aan overzicht en toezicht op de wereldwijde productieketens en naar de verwijdering en vervreemding tussen producenten. Wederom tekenend voor de nauwkeurigheid binnen het landbouwbolwerk is dat dit debat vooral gevoed werd door een bont gezelschap van consumenten, producenten, voedseldeskundigen en onderzoekers van buiten Nederland. In dit debat bleef het Nederlandse agro-industriële bolwerk uiteraard niet onbesproken. Als een van 's werelds grootste voedselproducenten waren hierbij grote belangen in het geding. Afgezien van enkele op zich vervelende incidenten was er niks mis met Nederlandse voedselproducten, zo luidde in eerste instantie de sussende reactie. Hier was sprake van onterechte negatieve beeldvorming rond enkele opgeklopte uitschieters. Een imago dat viel op te poetsen met het invoeren van integraal ketenbeheer om beter toezicht te houden op de lange weg van grondstof tot eindproduct en een verkooppraatje richting consument omtrent de onweerlegbare kwaliteit van industrieel bereid voedsel. Op die manier kon wereldwijd het vertrouwen van consumenten in Nederlandse voedselproducten worden behouden, zo dacht men. Door dit blinde vertrouwen in hetgeen tot dusver de slagkracht van het Nederlandse agro-industriële bolwerk was gebleken, zag men ontijdig in dat het hier telkens terugkerende en in omvang toenemende incidenten betrof. Een structureel probleem dus. Pas langzaam drong het door dat de tijden voorgoed veranderd waren. Eind 1993 richtten voortrekkers uit de agro-industrie de Stichting Ter Zake op om een breed open debat te starten rond de broodnodige koerswijziging om de ontstane kloof tussen landbouw en samenleving te kunnen dichten.

Op die tijd waren her en der in het land al vele kleine groepen op bescheiden schaal en op eigen initiatief volop doende om gestalte te geven aan de vernieuwing van landbouw en platteland. Eén van die initiatieven betrof *de idee voor Veenweidekaas* als gebiedsgebonden productie van hoogwaardige boerenkaas in de westelijke veenweidegebieden. Cees van Gaalen had hiertoe het voortouw genomen: een jonge boer die het melkveehouderijbedrijf van zijn ouders had overgenomen, een bedrijf waar van oudsher melk werd verkaasd en bij hoge uitzondering nog zwart en rood witte Blaarkoppen in de grupstal stonden aangebonden. Van Gaalen had zich als lid van de WAV reeds verdiept in het verschijnsel kwaliteitsproductie en voelde zich gesterkt door de publicaties over onder andere *Parmigiano Reggiano* in

Noord-Italië. Als lid van het hoofdbestuur van CBTB West-Nederland stelde hij eind 1989 op de Algemene Bestuursvergadering voor om een studiereis naar Italië te organiseren voor regionale bestuurders om ter plekke met eigen ogen te bekijken of specialiteitenproductie een aantrekkelijk perspectief was voor de westelijke veenweidegebieden. Dit zou goed passen in de doelstelling van CBTB-West Nederland om zoveel mogelijk bestaansmogelijkheden voor boeren te behouden. Om de mede-bestuurders van het belang te overtuigen zou de studiereis een tweeledig doel kunnen dienen, zo valt uit het reisverslag achteraf te lezen:

'1 Door een intensief programma met elkaar te volgen onderlinge banden smeden; 2. door objecten te bekijken die van belang kunnen zijn voor de sector of de regio doen de deelnemers nieuwe ideeën op die gebruikt kunnen worden ter verdere ontwikkeling van de sector of regio.' (CBTB-West Nederland 1990).

Daar waar in de jaren vijftig, zestig en zeventig boerenvoormannen naar het beloftevolle Amerika togen, was men in Nederland onderhand gewend geraakt dat uit alle hoeken van de wereld belangstellenden naar de zo succesvolle Nederlandse landbouw kwamen kijken. Wat konden Nederlandse boeren dan nog van de Italiaanse landbouw leren? Die was toch ver achtergebleven? Het hoofdbestuur was niet meteen overtuigd omtrent het nut van een studiereis, maar het voorstel werd niettemin opgepakt. Uit het reisverslag valt op te maken dat in november 1989 het sectie-bestuur veehouderij van CBTB-West Nederland *'aan de hand van een artikel over hoogwaardige en natuurzuivere kwaliteitsproductie in Italië'* had gesproken en zich de vraag had gesteld *'of het voor het Veenweidegebied van West-Nederland niet belangrijk is om zich op dat gebied te gaan oriënteren.'* (CBTB-West Nederland 1990). Van Gaalen had verwezen naar de relatieve achterstand die delen van het gebied opliepen, de veranderingen in consumentengedrag die leidden tot een toenemende vraag naar natuur- en milieuvriendelijke producten en de grotere nadruk in het overheidsbeleid op het beschermen van natuur en milieu. En op beloftevolle verwachtingen:

'Als we erin slagen een product te ontwikkelen, bijvoorbeeld een Veenweide-kaas, met een duidelijk waarneembare hogere kwaliteit waar een deel van de consumenten een goede prijs voor wil betalen, kan de extra zorg van de boeren om die kwaliteit te bereiken, vergoed worden.' (idem).

Op aandrang van Van Gaalen ging het bestuur accoord met een studiereis onder de vlag van de CBTB. Een studiereis die in eerste instantie alleen voorbehouden zou zijn aan het CBTB-kader vanwege het kadervormend karakter en om eerst zelf de kat uit de boom te kunnen kijken voor anderen erbij betrokken zouden worden. Bij Gedeputeerde Staten van de provincie Zuid-Holland werd een verzoek tot financiële ondersteuning ingediend met daarbij de uitnodiging om mee te gaan. De aanloop naar de provinciale beleidsnota *Ontwikkelingsplan Veenweidegebied* (Provincie Zuid-Holland 1989, 1991) schiep wat dat betreft verwachtingen. Hierin werd gerept over het stimuleren van *'mogelijkheden om de veehouderij in het gebied te versterken door het produceren van een bijzonder zuivelproduct'*. Initiatieven in die richting konden aanspraak maken op een bijdrage uit het Projectenstimuleringsfonds. Een teken dat het provinciale beleid langzaam overstag ging waar het de opvattingen over taak en plaats van de landbouw betrof. De landbouw moest dienstig worden aan het behoud van *'het Groene Hart in de Randstad'* in plaats van andersom.

Om de studiereis doorgang te laten vinden moesten wel voldoende deelnemers onder regionale bestuurders worden geworven. Toen de animo binnen de eigen organisatie te gering bleek, werden ook niet-kaderleden en niet-CBTB'ers gevraagd. Op 15 september 1990 vertrok uiteindelijk een reisgezelschap van 13 CBTB'ers naar Italië aangevuld met de plaatsvervangend consultant Kees Spek van het Consulentschap voor de Landbouw (CL) in Zuid-Holland en Halbe Rozema als lid van het bestuur van de Bond voor Boerderij Zuivelbereiders (BBZ) die op eigen initiatief en voor eigen rekening mee ging gezien de afwerende reactie van de rest van het bestuur.

Vanuit Italië werd de studiereis begeleid door Cees de Roest, al jaren werkzaam in Italië bij het regionale onderzoeksinstituut voor dierlijke productie (CRPA) in Reggio Emilia midden in het productiegebied van wereldvermaarde kwaliteitsproducten als Parmezaanse kaas en Parmezaanse ham. Tijdens de studiereis werden de bijzondere kenmerken van de bereiding en afzet van Parmezaanse kaas belicht, maar werd ook het productiegebied van de *Asiago* in de regio Veneto bezocht. De *Asiago* is net als de Goudse kaas een volmelkse, halfharde kaas. Van de studiereis werd uitgebreid verslag gedaan door de deelnemers. Over de bevindingen verscheen ook een bericht in de westelijke editie van *Ons Platteland* op 16 oktober, het wekelijks verschijnend ledenorgaan van de CBTB-Nederland.

In het verslag wordt de aanleiding voor de studiereis gemotiveerd in de vorm van een vraagstelling. Zo wordt eerst geconstateerd dat bedrijven in delen van het veenweidegebied door relatief minder optimale productie-omstandigheden meer moeite hebben met *'de race naar schaalvergroting en leveren van goedkope melk voor de zuivelindustrie'* dan in andere delen van Nederland. Dan wordt verwezen naar het rapport *Om schone zakelijkheid* van de Commissie Van der Stee uit 1989, nota bene ingesteld door het Landbouwschap, waarin staat dat de Nederlandse zuivelindustrie zich te zeer alleen op bulkproductie heeft gericht en zich met het oog op het behouden en versterken van de concurrentiepositie meer op kwaliteit moet gaan toelagen. Dit mondt uit in de vraagstelling *'wat de mogelijkheden zijn van het produceren van hoogwaardige kwaliteitsproducten op boerenbedrijven in het veenweidegebied'*.

De studiereis heeft de ogen geopend voor een andere realiteit, zo valt in het verslag te lezen:

'Kijk je naar de afzonderlijke delen met een Nederlandse bril, dan vraag je je af moet je daaraan beginnen. Maar kijk je naar het geheel met de bril van de logica van het systeem van kwaliteitsproductie, dan zit het toch ontzettend goed in elkaar. Wat ook weer niet verwonderlijk is daar het al eeuwenlang bestaat. In het systeem van kwaliteitsproductie staat het produceren van kwaliteit voorop. Alles doet men om een zo hoog mogelijke kwaliteit te leveren. Waar de consumenten in Italië een goede prijs voor willen betalen.' (idem).

Zo worden de hogere kosten voor het produceren van hoogwaardige kwaliteit tot ieders verrassing meer dan goed gemaakt. Naast traditionele kwaliteiten bleek als gevolg van toenemende zorg voor milieu en gezondheid het *'natuurzuivere'* karakter van de Parmezaanse kaas ook een belangrijk verkoopargument te worden.

Bulkproductie versus kwaliteitsproductie als richtinggevend in melkveehouderij		
	<i>Bulkproductie</i>	<i>Kwaliteitsproductie</i>
bedrijfsdoel	tegen zo laag mogelijke kosten produceren van grote hoeveelheden melk t.b.v. zuivelindustrie	een zo hoog mogelijke kwaliteit melk produceren geschikt om op ambachtelijke wijze te verwerken tot rauwmelkse kaas
hoe te bereiken?	• grootschalige opzet met 60 tot 100 koeien • hoge droge stof opbrengst per ha: - veel kunstmest - regelmatig grasland vernieuwen - in hoofdzaak Engels raaigras • hoge melkproductie per koe: - voeren van veel krachtvoer - bijproducten uit industrie - fokken op kg melk en kg vet en eiwit	• arbeidsintensiever • natuurlijke graslandproductie: - weinig tot geen kunstmest - gevarieerd gras- en kruidenbestand - extra zorg voor goede mest en aanwending • optimale melkproductie: - zelfvoorzienend in ruwvoer - geen of alleen speciale bijproducten voeren - matig gebruik van speciaal krachtvoer • fokken op kg melk, % eiwit en eiwit-samenstelling • hoge bedrijfshygiëne
product	melk die aan basiskwaliteit voldoet: reinheid, cel- en kiemgetal, boterzuurbacteriën e.d.	melk die ongepasteuriseerd tot een hoogwaardige kwaliteit kaas verwerkt kan worden
verwerking	de zuivelindustrie krijgt een goedkope grondstof die door voorbewerking (pasteuriseren, standaardiseren, homogeniseren, bacto-fugeren, UHT-behandeling etc.) geschikt wordt om diverse zuivelproducten te bereiden	op eigen bedrijf, gezamenlijk met één of twee boeren of in kleinschalige, ambachtelijk werkende kaasfabriekjes tot een natuurzuivere kaas die vrijwel zonder toevoegingen is bereid
afzet	via prijsconcurrentie afzetmarkten in de wereld veroveren, waardoor de zuivelindustrie baat heeft bij een prijsdrukkend, groeiend aanbod van grondstof en altijd tegen een melkquotering is geweest	om een goede prijs te behouden en de extra arbeid en zorg die in het product zit vergoed te krijgen moet de productie zijn afgestemd op de vraag
consument	kan zelf herkomst van product en grondstoffen niet herleiden en stelt daarom steeds hogere eisen aan verwerking (bijv. wat betreft de toevoegingen), eindproduct (residuen) en aan de landbouw; maatschappelijke eisen die tot wetgeving kunnen leiden m.b.t tot mest of dierenwelzijn	herkent het ambachtelijke product met zijn kwalitatief hoogwaardige eigenschappen zoals een betere, meer natuurlijke smaak en weet dat het op natuurzuivere en milieuvriendelijke wijze is geproduceerd en wil daar ook extra voor betalen
politiek/beleid	afhankelijk van marktordening in EG-landbouwbeleid, onder druk van overschotten op wereldmarkt en GATT-onderhandelingen	meer afgeschermd, evenwichtige markt-ordening, waarbij de zorg voor milieu en natuur in het product en prijs is verwerkt
Bron: Verslag van CBTB-studiereis naar Noord Italië (CBTB-West Nederland 1990)		

In het reisverslag wordt ter verduidelijking kwaliteitsproductie tegenover bulkproductie gesteld in de vorm van een aantal belangrijke onderscheidende kenmerken. Op pag. 108 wordt dit iets ingekort weergegeven. Hier wordt de conclusie aan verbonden dat *'vooral de bedrijven die relatief extensief zijn en arbeid over hebben, voor het produceren van bulkproducten te klein zijn of teveel natuurlijk handicaps hebben voor kwaliteitsproductie in aanmerking komen.'* Met een verwijzing naar het onderzoek *bedrijfstijlen in de Zuidhollandse veenweidegebieden* wordt gesteld dat:

'de verscheidenheid onder bedrijven zodanig is dat een aantal categorieën bedrijven binnen een systeem van bulkproductie de beste toekomstmogelijkheden hebben, terwijl andere categorieën bedrijven dat bij een systeem van kwaliteitsproductie hebben. Willen we als landbouworganisatie onze doelstelling om zoveel mogelijk boeren bestaansmogelijkheden te bieden waarmaken en invulling geven aan een marktgericht beleid, dan moeten we met spoed kwaliteitsproductie van de grond krijgen.' (idem)

Naarna een opsomming volgt van de in dit opzicht gunstige voorwaarden in het westelijke veenweidegebieden, zoals: de lagere intensiteit in sommige bedrijfstijlen die een overstap minder groot maakt; de bereidheid in sommige bedrijfstijlen om aandacht te geven aan natuur en milieu in de bedrijfsvoering; dat het gebied vlakker is van de boerenkaas en goede aanknopingspunten biedt voor een bijzondere kaas; dat met name diepe veenweiden een typerend gras- en kruidenbehang hebben en dat veenweidegebieden met hun molens wereldwijd te boek staan als typisch Hollands polderlandschap.

En aantal deelnemers aan de studiereis is zo enthousiast geworden dat ze zich willen inzetten voor het opbouwen van kwaliteitsproductie. In het winterseizoen van 1990-1991 verzorgen zij onder meer lezingen voor collega-boeren uit het gebied en daarna met aanwezigen in discussie te gaan over hoe aantrekkelijk het perspectief van kwaliteitsproductie nu eigenlijk wel is. Door net als bij de Parmezaanse kaas te werken met voorschriften zou men een milieu-, natuur-, dier- en mensvriendelijke melkveehouderij en boerenkaasbereiding kunnen garanderen en richting consument tevens de bijzondere kwaliteiten van veenweiden en boerenkaas uit het gebied kunnen benadrukken. Naar verwachting zou dit resulteren in een hogere marktprijs of op zijn minst behoud van het huidige prijsniveau bij alsmaar dalende prijzen. Door meer vat te krijgen op de afzet moest zich dit ook vertalen in een hogere verkoopprijs van boerenkaas af boerderij.

De studiereis is in haar opzet geslaagd, zo luidt de slotconclusie uit het verslag. De belangrijkste aanbeveling richting CBTB-West Nederland luidt dat die een breed samengestelde werkgroep zou moeten instellen, waarvan de kern gevormd moet worden door boeren en boerinnen die zich in willen zetten voor het op poten zetten van kwaliteitsproductie in de westelijke veenweidegebieden. De verbreding zou tot stand moeten komen door de twee andere landbouworganisaties en de BBZ erbij te betrekken. Verder zou het dienstbaar zijn om het Consulentenschap voor de Landbouw (CL) en de Dienst Landbouw Voorlichting (DLV), beide van het Ministerie van LNV, en de provincie Zuid-Holland te vragen om die werkgroep met raad en leed bij te staan en ook financieel te ondersteunen.

Deze aanbeveling werd in november 1990 door het hoofdbestuur van de CBTB overgenomen. Naar aanleiding van de studiereis en op voorspraak van Cees van Gaalen stond het bestuur niet langer op voorhand afwijzend tegenover de idee van kwaliteitsproductie, ook al kon men zich hierbij nog maar weinig voorstellen. Met het instellen van een bestuurlijk zwaar bezette *Werkgroep specialiteiten productie in het veenweidegebied* kreeg het initiatief een kans om zich te bewijzen. De Werkgroep werd gevormd door: melkveehouder dhr Slingerland als lid van het Hoofdbestuur, zelfkazende melkveehouder dhr Heijkoop als lid van het Dagelijks Bestuur die tevens lid was van de Provinciale Staten van Zuid-Holland, de ambtelijk secretaris van CBTB-West Nederland dhr Hekman, dhr Van Tilburg en dhr De Jong die als zelfkazende melkveehouders deel hadden genomen aan de studiereis, de plaatsvervangend Consulente voor de Landbouw dhr Spek als adviserend lid en tot slot Cees van Gaalen als voorzitter. Van Tilburg werd spoedig vervangen door dhr Van der Kooij, rustend melkveehouder die voorheen ook kaas had gemaakt. De Werkgroep kreeg tot taak om namens het bestuur te onderzoeken wat de mogelijkheden waren voor hoogwaardige, natuurzuivere kwaliteitsproducten. Zij kon daarbij bogen op ondersteuning van het CBTB-secretariaat. In december 1990 vond op uitnodiging van deze CBTB-werkgroep een zogeheten 'ronde tafel gesprek' plaats. Een open en informatieve bijeenkomst over de bevindingen van studiereis en het voornemen om gebiedsgebonden kwaliteitsproductie op te zetten. Hiertoe was een bont gezelschap uitgenodigd die vanwege hun inbreng van belang werden geacht bij het verwirkelijken van dit voornemen en zich daar het liefst aan zouden moeten binden.

Medestanders binden aan de idee en institutionele inbedding

Het met eigen ogen aanschouwen van een voor Nederlandse begrippen ongekende werkelijkheid had gezegd de ogen geopend. Maar dat was nog maar het begin. Om zoiets in Nederland van de grond te kunnen krijgen moest ook het thuisfront worden overtuigd van de beloften van gebiedsgebonden kwaliteitsproductie. Medestanders moesten bij de idee worden betrokken om voldoende armslag te krijgen. De eerste stap was gezet door de CBTB met het installeren van een zwaar bezette Werkgroep, waarmee het voornemen naar de eigen achterban en derden toe enig gewicht kreeg. Maar naast deskundige en financiële ondersteuning was vooral betrokkenheid vanuit de boerenkaaswereld van wezenlijk belang voor het welslagen. In Nederland ontstond langzaam aan een meer open klimaat waarin andere ontwikkelingsmogelijkheden in ieder geval bespreekbaar werden (hoofdstuk 3). Al moest dit wel onder druk van buitenaf en onder op komen, want het 'oude' landbouwbolwerk hield nog altijd onverkort vast aan het groeimodel. Zo stelde dhr Van der Sar van het Landbouwschap op een CBTB-studiedag over *De perspectieven voor de melkveehouderij in de veenweidegebieden* in november 1991 dat schaalvergroting onvermijdelijk was. In 1991 was een melkquotum van 250.000 kilogram en 25 tot 30 hectare nog perspectiefvol, zo stelde hij, in 2005 zou een levensvatbaar bedrijf minstens 400.000 kilogram melk en 40 hectare moeten hebben. In de tussentijd moest fors geïnvesteerd worden in een groei van 10-15 hectare en 150.000 kilogram melk. Daar werd gelijk de conclusie aan verbonden dat dit niet voor iedereen was weggelegd; naar schatting de helft van het aantal bedrijven zou moeten afhaken, zeker in achterstandsgebieden als diepe veenweiden met een te hoge kostprijs, in

verhouding veel kleine bedrijven met een melkquotum tussen 100 en 200 ton en stijgende grondprijzen door de toenemende druk vanuit omringende steden. Al met al geen rooskleurig beeld als het aan alternatieven ontbreekt, zoals in de visie van het Landbouwschap.

Binnen het Ministerie van LNV was door de verbreding van de departementale verantwoordelijkheid met het natuurbeleid en onder grote maatschappelijke druk de wind ook uit een andere hoek gaan waaien. Dit bood ruimte voor een koerswijziging in het beleid (hoofdstuk 3), maar dat ging wel schoorvoetend en niet zonder grote druk van buitenaf. Binnen het ministerie had de 'oude orde' het vooralsnog voor het zeggen en bood veel weerwerk. Het platteland was in de loop van de jaren geherdefinieerd van productie-omgeving tot *multifunctionele groene ruimte*. Het Ministerie van LNV had het niet langer alleen voor het zeggen en moest het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) naast zich dulden als geduchte tegenspeler. Met de *Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra*, kortweg VINEX (VROM 1990), trok VROM hard aan een nieuwe koersbepaling voor het platteland. Het platteland werd op grond van vier hoofdfuncties ingekleurd, waarbij de ruimte voor een optimale agrarische ontwikkeling sterk werd ingeperkt en natuur, recreatie of combinaties van functies juist de ruimte kregen. Verder werden tien gebieden aangewezen, waaronder het Groene Hart, waar een geïntegreerde gebiedsgerichte aanpak van de problematiek rond ruimtelijke ordening en milieu werd voorgestaan; het zogeheten ROM-beleid. Begin jaren negentig werden een aantal interne misstanden bij LNV openlijk aan de kaak gesteld. LNV was een gesloten, eng op productiviteit en export gericht ministerie dat strak van bovenaf werd geleid en waar andersdenkenden niet werden geduld. Onder druk van buitenaf ging de *Operatie Zwaluw* van start die een '*cultuurverandering*' teweeg moest brengen en tot een verruiming van de blik op het platteland moest leiden. De kritiek op de verstarring bij LNV verstomde hiermee niet. In 1992 werd opnieuw een onderzoekscommissie ingesteld onder leiding van oud-minister Smit-Kroes. Het is mede geboren uit lijfsbehoud dat het ministerie allengs werd omgevormd tot 'hoeder van het algemeen belang' in de groene ruimte. Echter tot op heden is het ministerie omstreden en het voortbestaan staat nog steeds op het spel.

Desondanks ontدooide het institutionele klimaat. Dit schiep ruimte voor nieuwe invalshoeken en andere wegen dan het opvoeren van de productie. Naast VROM werd dit vooral gestimuleerd door de provincies. In dit klimaat kregen voorlopers op het gebied van vernieuwing van landbouw en platteland volop aandacht. Ook vanuit het oude landbouwbolwerk om samenleving en politiek te tonen dat de landbouw wel degelijk in beweging kwam. Ook de idee voor Veenweidekaas trok veel aandacht. Dit stemde veel vernieuwers verwachtingsvol voor wat betreft de benodigde medewerking in de vorm van deskundige en financiële ondersteuning. Het zou eenvoudiger zijn medestanders te vinden en te binden: om ruimte voor vernieuwing te creëren. Het instellen van een CBTB-Werkgroep werd in die zin ook beschouwd als eerste bouwsteen. Het aan zich binden van medestanders en het creëren van een nieuwe institutionele inbedding zal ik hierna belichten indachtig de opmerking van een van de boeren uit de WAV dat '*er niets zo machtig is als het bestaande*'.

Het eerste wat de *Werkgroep specialiteiten productie in het veenweidegebied* onder leiding van Cees van Gaalen, zoals al vermeld, deed was diverse belanghebbenden en deskundigen officieel uitnodigen voor een te houden 'ronde tafel gesprek' op 18 december 1990 te Stolwijk *'... met als doel op een open wijze over de voors en tegens van dit initiatief te praten. Om zo een duidelijker beeld voor ogen te krijgen over de noodzaak, haalbaarheid en eventuele vorm ervan en welke rol van de CBTB-West Nederland en de andere twee HLO's hierin kan zijn.'*

De genodigden hadden vooraf het verslag van de studiereis toegestuurd gekregen. Op de avond zelf werd eerst een presentatie verzorgd door enkele deelnemers aan de studiereis. Daarna werd aan de hand van een aantal van tevoren geformuleerde vragen een levendige discussie gehouden over onder meer de relatie tussen bedrijfsvoering en kaaskwaliteit, de marktontwikkelingen en het koopgedrag van consumenten, het onderscheid tussen boerenkaas en fabriekskaas en het overheidsbeleid. Op de bijeenkomst was een breed gezelschap vertegenwoordigd. Naast de leden van de Werkgroep waren dit:

- deelnemers aan de studiereis;
- bestuurders of functionarissen van alle drie HLO's;
- de directeur en boerenkaasdeskundige van de afzetcoöperatie 'De Producent';
- ambtenaren van de Dienst Ruimte en Groen van de provincie Zuid-Holland;
- twee deskundigen op het terrein van boerenkaas en productkwaliteit van het Informatie en Kennis Centrum (IKC)-Veehouderij uit Lelystad, onderdeel van het Ministerie van LNV;
- bestuurders van de Bond van Boerderij Zuivelbereiders (BBZ);
- vertegenwoordigers van het Consulentenschap voor de Landbouw in de provincie Zuid-Holland, ook onderdeel van het Ministerie van LNV;
- de voorlichter Boerenkaas van de Dienst Landbouw Voorlichting (DLV);
- de betrokken onderzoeker van de Landbouwuniversiteit Wageningen.

Tijdens het gesprek geeft de al dan niet vermeende relatie tussen bedrijfsvoering en kaaskwaliteit de meeste stof tot discussie. Het vakmanschap en het gereedschap heeft zeker invloed op de houdbaarheid en structuur van de kaas en schoon werken is dan ook een eerste vereiste voor een goede kwaliteit kaas, zo stellen de kaasdeskundigen van het IKC. Door de receptuur aan te passen kun je een bijzondere kaas maken, maar omtrent de vraag of een extensievere bedrijfsvoering en een lagere kunstmestgift tot een betere kwaliteit of zelfs een voor veenweiden uniek smaakprofiel leidt zijn ze zeer sceptisch. De anderen vertellen daarentegen allerlei anekdotes die niettemin in deze richting wijzen, maar over door onderzoek gestaafde en aldus gegronde verbanden is de aanwezigen niets bekend. Hier is naar beste weten nooit enig onderzoek naar gedaan. De aanwezigen stellen samen vast dat consumenten wel steeds meer oog krijgen voor de wijze waarop geproduceerd wordt. Maar op de vraag of consumenten een ambachtelijke, natuur- en milieu- en dier-vriendelijke en gebiedsgebonden wijze van produceren ook waarderen door meer voor het product te betalen moeten aanwezigen ondanks de gekoesterde verwachtingen evenzeer het antwoord schuldig blijven. Consumenten betalen meer voor een betere kwaliteit, maar waarvoor ze dan meer willen betalen is duidelijk een twistpunt. Wel wordt onderstreept dat mogelijke aanpassingen of beperkingen in de bedrijfsvoering richting consumenten gegarandeerd moeten worden en dat het niet

n een loos verhaal moet gaan of om louter beeldvorming. Het moet gekoppeld n aan een soort keurmerk. Door de deskundigen wordt nog gewezen op het nte en ondoorzichtige karakter van de handel in en afzet van boerenkaas, de ote verdeeldheid en onderlinge broodnijd. De prijsvorming van boerenkaas is otendeels aan het oog onttrokken. Ook wordt opgemerkt dat de verschillen in het aliteitsniveau van boerenkaas groot zijn en dat er relatief weinig goede boeren- as wordt gemaakt. De prijzen die zelfkazers voor af boerderij ontvangen verschil- n dan ook sterk. Niet alleen door kwaliteitsverschillen, ook door de ondoorzichti- tusshandel en het tegen een veel te lage prijs verkopen aan huis. Kortom: het oduceren en afzetten van boerenkaas is omgeven door een zee van ongewisheid.

ovengenoemde vragen en twistpunten blijven ook na de bijeenkomst een belangrij- rol spelen bij het verwerkelijken van Veenweidekaas: hoe moet en hoe kan Veen- eidekaas zich richting consument zo onderscheiden dat de productie ervan ook oor de zelfkazers een economische meerwaarde vertegenwoordigt? Het produce- n en vermarkten van hoogwaardige kwaliteitsproducten was in Nederland umers nagenoeg een onbekend verschijnsel. De benodigde kennis en kunde eromtrent moest derhalve vrijwel van de grond af aan worden opgebouwd. aliteitsproductie was niet relevant en in Nederland liet men zich hier hoogstens laatlunkende zin over uit. Zoals dhr De Man, indertijd directeur van Nestlé, die een interview met het *Wageningse Universiteitsblad* in juni 1986 stelde:

'Het zijn de boeren in andere EG landen die het niet halen. Met de Apenijnse keuter- boertjes zal het op een liberale markt gebeurd zijn. Ik denk dat we hard moeten zijn. Die Apenijnse boertjes zullen elders werk moeten zoeken, bij FIAT bij wijze van spreken.'

an het einde van de bijeenkomst wezen de ambtenaren van de provincie Zuid- olland op het *Ontwerp Ontwikkelingsplan Veenweiden* (Provincie Zuid-Holland 91). Voor initiatieven als deze, gericht op het versterken van de positie van de ndbouw in het gebied, zouden stimuleringsfondsen beschikbaar komen. Een oorstel van de Werkgroep aangaande het opzetten van streekgebonden producten chting provincie met het verzoek om een financiële bijdrage zou welwillend door et college van Gedeputeerde Staten worden ontvangen, zo gaven ze te kennen. Bij e provincie werd reeds geruime tijd gesproken over het stimuleren van landbouw et een verbrede doelstelling en de potentiële markt hiervoor. Op een symposium an de Stichting Veenweiden in 1989, een natuurbeschermingsorganisatie, werd de ee voor een kwaliteitsproduct ook al geopperd (Clausman, Denneman & Smits 90). In 1990 had de provincie de Nederlandse Vereniging van Ecologische ndbouw (NVEL) gevraagd om een modelstudie uit te voeren naar de mogelijkhe- en van ecologische boerenkaasproductie in het veenweidegebied. De conclusie van e modelstudie was dat een omschakeling naar een ecologische bedrijfsvoering edrijfseconomisch interessant was (NVEL 1992). In de *Tussenrapportage Ontwikke- gsplan Veenweidegebieden*, een interne notitie van de provincie Zuid-Holland uit nd 1991, wordt het dan net van start gegane Veenweidekaasproject aangemerkt s perspectiefvol. In het *Ontwikkelingsplan Veenweidegebieden* (Provincie Zuid- olland 1992) wordt voor de jaren van 1991 tot 1994 *'het stimuleren van de tot andkoming van streekeigen landbouwproducten, waarmee wordt getracht de specifieke tuur- en landschapswaarden tot economische waarde te brengen'* expliciet opgenomen. p grond hiervan wordt een projectsubsidie toegekend aan de Stichting Streekeigen

Productie in het Westelijk Veenweidegebied, maar eer het zover was moest er nog heel wat werk verzet worden.

Aan het eind van het 'ronde tafel gesprek' werd door de voorzitter met instemming van aanwezigen vastgesteld dat de bijeenkomst voldoende grond bood voor de Werkgroep om door te gaan met haar opdracht. Begin 1991 toog de Werkgroep aldus aan de slag. Het is ondoenlijk om tot in detail en chronologisch uit te wijden over alle werkzaamheden van de betrokkenen. Terwille van enige bondigheid en overzichtelijkheid vat ik de werkzaamheden samen langs zes hoofdlijnen zoals die door Werkgroep zelf zijn uitgezet en ingezet:

- voortbouwend op het onder meer vanuit de WAV en LUW ingebrachte gedachtengoed toe werken naar *een meer scherpomlijnd beeld* omtrent regionale kwaliteitsproductie in de veenweidegebieden en wat dat naar verwachting zou opleveren;
- *verbreding van het initiatief* naar alle drie HLO's, wat ook in deelname in de Werkgroep tot uiting moest komen;
- aanzetten tot *een institutionele inbedding en een organisatorische vormgeving* van het initiatief en zoeken naar financieringsmogelijkheden;
- *vooronderzoek* middels gesprekken met diverse betrokkenen en deskundigen uit de boerenkaaswereld over mogelijkheden voor en haalbaarheid van een regio-gebonden kwaliteitsproductie;
- het zoeken naar financiering om *aanvullend onderzoek* te laten verrichten;
- het werven van geïnteresseerde zelfkazers uit het gebied voor *het opzetten van een studiegroep* waarbinnen Veenweidekaas verder gestalte zou moeten krijgen.

Uiteraard kregen de bovengenoemde werkzaamheden werkendeweg meer inhoud en vorm; ze waren nauw met elkaar vervlochten. Verder bepaalt de wisselwerking tussen leden van de Werkgroep onderling en vooral die met 'buitenstaanders' in belangrijke mate het verloop en de uitkomsten. In mijn reconstructie leg ik het accent op de wisselwerking met 'buitenstaanders': hoe die gaandeweg bij het verwerkelijken van de idee werden betrokken, hier aan werden gebonden en hoe gaandeweg een streekeigen wijze van produceren en vermarkten meer vaste vorm kreeg.

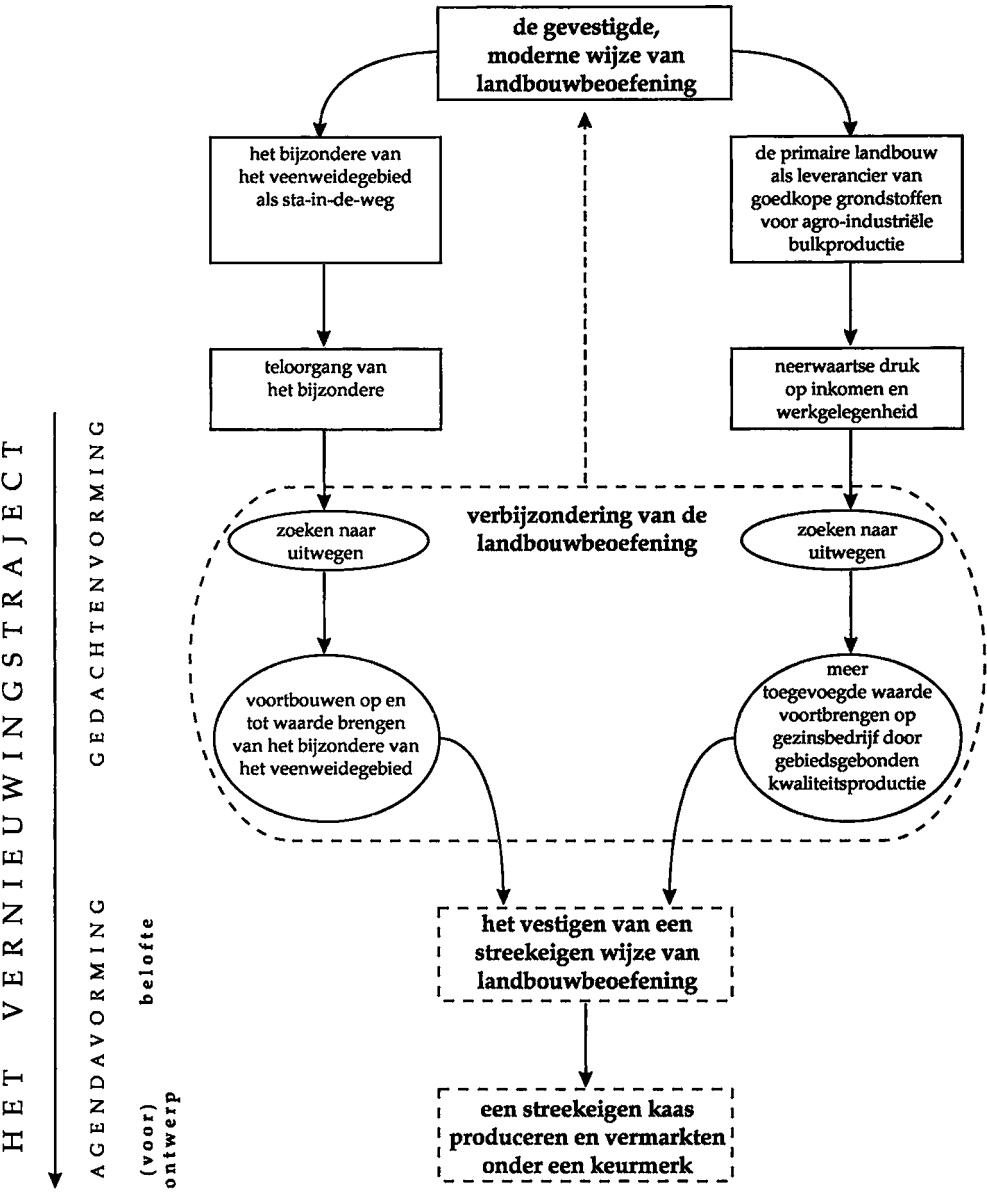
Naar een meer scherpomlijnd beeld: verbijzondering als leidraad

Tegen de achtergrond van hetgeen in hoofdstuk 3 ter berde is gebracht omtrent het bijzondere van veenweiden en met de kennis en kunde ingebracht vanuit WAV en LUW werd in de Werkgroep toegewerkt naar een nadere onderbouwing en aanscherping van hetgeen een gebiedsgebonden kwaliteitsproductie in de veenweidegebieden zou moeten inhouden en waar Veenweidekaas in het bijzonder aan zou moeten beantwoorden. Vanuit het oogmerk dat kwaliteitsproductie een uitweg moest bieden uit een neerwaartse spiraal en derhalve de sociaal-economische positie van melkveehouderijbedrijven moest versterken kwamen de Werkgroepleden al voortbouwend op noties als het behouden en opnieuw leven inblazen van de bijzondere lokale boerencultuur, het stimuleren van lokale ontwikkeling, het bevorderen van duurzame vormen van landbouw, het behoud en uitbouwen van gebiedsspecifieke natuur- en landschapswaarden, het verbinden van een specialiteiten productie aan het bijzondere van veenweiden en met 'streek' als cultuurhisto-

rische aanduiding tot het *richtinggevend*e begrip 'streekeigen'. Ook in taalkundig opzicht was dit een vondst. Met het uitbouwen en vermarkten van het bijzondere van veenweiden, het streekeigene, konden inkomen en werkgelegenheid in de primaire landbouw worden behouden. Langs die weg zou de productie een hogere marktwaarde krijgen, waardoor bij eenzelfde productievolume een hoger inkomen per arbeidskracht kon worden behaald. Een streekeigen wijze van produceren zou zo tegenwicht kunnen bieden aan de gevolgen van een doorgaande modernisering. Zo zou het een uitweg kunnen bieden aan kleinere bedrijven met een relatief extensieve bedrijfsvoering in landbouwkundig gezien minder optimale gebieden. De belofte van streekeigen productie stoelt op twee sporen van verbijzondering van de landbouwbeoefening die elkaar versterken. In figuur 10 wordt deze gedachtengang over het vernieuwingstraject vereenvoudigd weergegeven.

Het eerste spoor moet een uitweg bieden voor de gegroeide patstelling tussen enerzijds het behoud van bijzondere natuur- en landschapswaarden en anderzijds het scheppen van landbouwkundig optimale omstandigheden om maximaal te kunnen produceren. In plaats van het bijzondere als sta-in-de-weg te zien zou de landbouwbeoefening het bijzondere juist verder moeten uitbouwen en tot waarde brengen. Ze moest zich meer gaan toeleggen op het instandhouden en voortbrengen van voor de veenweidegebieden zo bijzondere natuur- en landschapswaarden door bijvoorbeeld weidevogelbeheer, slootkantbeheer of extensief beheer van percelen weiland. Het vereconomiseren zou in eerste instantie kunnen verlopen door het sluiten van beheerovereenkomsten, maar wellicht bood ook natuurproductie goede mogelijkheden. Dit maakte destijds opgang. In plaats van een vergoeding voor geleden schade krijgen boeren betaald voor geleverde natuurprestaties. Bij een lage inschatting van 800 gulden per hectare aan extra opbrengsten uit natuur levert dit bij een melkproductie van 8000 kilogram per hectare 10 cent per kilogram melk op. Het tweede spoor van verbijzondering moet een andere dan gangbare uitweg bieden uit de knijpende marge en inkomensdaling als gevolg van neerwaartse druk op grondstofprijzen en relatief hoge en stijgende productiekosten. In plaats van kostprijsverlaging zou de marge tussen kosten en opbrengsten vergroot kunnen worden middels het voortbrengen van kwalitatief hoogwaardige producten met een grótere marktwaarde af boerderij. De basis voor een meerwaarde moest gelegd worden met een meer duurzame wijze van landbouwbeoefening. Hierbij dienden boeren zich rekenschap te geven van milieu, natuur, dier en mens. Een erkende biologische bedrijfsvoering had ontegenzeggelijk die meerwaarde, maar voor veel melkveehouders zou die stap ineens te groot zijn. Door zelf regels op te stellen kon dit ook handen en voeten krijgen. Het zetten van kleine stappen door velen kreeg zo de voorkeur boven het zetten van een grote stap ineens door een enkeling. Maar de echte meerwaarde zou moeten komen van producten die zich onderscheiden door bijzondere kwaliteiten, liefst voor veenweidegebieden unieke kwaliteiten. Als oude boerenkaasstreek beschikten de westelijke veenweidegebieden over een uitgelezen kans, maar wellicht boden ook andere kwaliteitsproducten uit de veenweidestreek zoals vlees of hoogstamfruit goede mogelijkheden. Door het verbijzonderen van de melkveehouderij en aansluitend daarop de boerenkaasbereiding en door het garanderen van een duurzaam, natuurzuiver geproduceerde Goudse boerenkaas van een kwalitatief hoog niveau zou die boerenkaas zich naar consumenten toe goed kunnen profileren en aldus een hogere marktwaarde vertegen-

Figuur 10 Het vernieuwingstraject

voordigen. Zeker als kon worden aangetoond dat het gebied van herkomst tot liting komt in een uniek smaakprofiel van Veenweidekaas. Eén gulden extra marge er kilogram boerenkaas af boerderij levert minimaal 10 cent extra per kilogram melk op. Gezien de grote verschillen in kwaliteit en prijs was dit beslist geen vertrokken verwachting.

Vaar beide sporen van verbijzondering werden gevolgd viel dubbel voordeel te behalen. In dit geval zou dat minstens 20 cent per kilogram melk zijn en dat is niet gering. Bij een klein bedrijf met een melkquotum van 150.000 kilogram geeft dat een extra arbeidsinkomen van minimaal 30.000 gulden. Het potentieel van streek-eigen productie kon zo volop worden benut. Door investeringen en inzet van extra arbeid zouden de kosten kunnen stijgen, maar dat hoeft niet het geval te zijn. Uit onder meer het bedrijfsstijlenonderzoek bleek al dat vooral op niet sterk gemoder-niseerde bedrijven eigenlijk al min of meer zo wordt gewerkt. Daarbij bleek ook dat 'dubbeldoelboeren' gemiddeld een lagere kostprijs hebben dan 'optimale boeren'. Ze springen zuiniger om met productiemiddelen, jagen niet koste wat kost de productie op, behalen daardoor een hogere efficiëntie en groeien gestaag op grond van eigen besparingen, terwijl ze daarnaast in verhouding hogere opbrengsten behalen door een hogere omzet en aanwas van het vee en een hogere melkprijs door hogere vet- en eiwitgehalten in de melk. Voor het maken van een bijzonder goede boerenkaas waren dit ook stuk voor stuk goede aanknopingspunten. Een streek-eigen wijze van produceren vergt juist op deze bedrijven in verhouding weinig extra inspanning en geringe investeringen. Zeker wanneer al boerenkaas wordt gemaakt. Juist op die bedrijven viel het meeste voordeel te behalen. Een nadelige positie zou zo kunnen omslaan tot een goede uitgangspositie voor streek-eigen productie. En daar was het tenslotte om begonnen.

Naast het vermarkten van het streek-eigene door middel van natuurproductie of voedselproducten konden bij voldoende (gezins)arbeid ook aanverwante of niet-agrarische activiteiten worden opgepakt om langs die weg extra inkomen op het bedrijf te genereren, bijvoorbeeld door plattelandstoerisme. Streek-eigen productie werd door de Werkgroep vooral als *zoekrichting* gezien, een traject waarlangs de verbijzondering van de landbouwbeoefening gaandeweg gestalte zou moeten krijgen en waarin meerdere sporen kunnen samenkomen. Zo kon streek-eigen productie op termijn waarmaken waar het voor stond: behoud van het bijzondere van veenweiden, het doen herleven van de oude boerenkaasstreek en bovenal behoud van werk en inkomen in de landbouw in het groene hart van een sterk verstedelijkte omgeving. Eer het zover was moest streek-eigen productie nog wel van de grond aan af worden opgebouwd, niet alleen in de veenweidegebieden, maar in heel Nederland. Het verwerkelijken van Veenweidekaas als het op streek-eigen wijze produceren en vermarkten van boerenkaas onder een keurmerk (figuur 10) had zo een *voortrekkersrol* te vervullen.

De bovenstaande nadere invulling en fundering in werkgroepverband werd verwerkt in de beleidsnotitie *Streek-eigen productie in de Westelijke Veenweidegebieden* (Roep 1991b) die diende om medestanders bij het voornemen te betrekken en daar ook formeel aan te binden. Op grond van een verwachtingspatroon kreeg het te doorlopen vernieuwingstraject langzaam maar zeker gestalte. Om de *belofte* waar

te maken moest nog heel wat werk worden verzet, wat uitmondt in een *agenda*. Ook werd een meer scherpomlijnd beeld gevormd waar Veenweidekaas aan moest beantwoorden, een soort *voorontwerp*. In studiegroepverband zou dit verder gestalte moeten krijgen. In hoofdstuk 5 doe ik daar verslag van.

Verbreiding naar Drie Hollandse Landbouworganisaties Overleg

Uit de aard van het voornemen om door een gebiedsgebonden specialiteiten productie de bestaansmogelijkheden in veenweidegebieden te vergroten lag het voor de hand om ook de andere twee HLO's erbij te betrekken. In principe moest het een alternatief bieden aan alle boeren. Bovendien stond je ook sterker als de andere HLO's het initiatief ook met woord en daad zouden steunen. Zowel in de vorm van rugdekking tegen kritiek uit eigen gelederen die ongetwijfeld los zou barsten als ook om aan overtuigingskracht te winnen en een goede onderhandelingspositie naar derden toe te verwerven. Ook konden de kosten voor secretariële ondersteuning worden gedeeld. Met het oog op een slagvaardige aanpak werd voorgesteld om de werkzaamheden formeel onder te brengen in een zelfstandig rechtspersoon, bijvoorbeeld een stichting. Door de betrokken HLO's en ook derden op die wijze aan het voornemen te binden krijgt het geheel meer gewicht. Dit maakte tevens een meer duidelijk afgebakende, projectmatige aanpak mogelijk, waaraan de HLO's en derden zich konden verbinden met het ter beschikking stellen van deskundigheid of financiële middelen. Op verzoek van de Werkgroep stemt het hoofdbestuur van CBTB-West Nederland in met deze verbreiding en bundeling van krachten. Om dit ook formeel te kunnen bekrachtigen moet dit voorstel op schrift worden gesteld en officieel worden ingediend bij het bestuur van de Drie Hollandse Landbouworganisaties Overleg, het officiële samenwerkingsverband van CBTB, LTB en HMvL. Dit bestuur kon op haar beurt elk van de drie regionale landbouworganisaties raadplegen over het voornemen. De onderzoeker van de Landbouwuniversiteit nam de taak op zich om in samenspraak met de Werkgroep een en ander op papier uit te werken. Vooruitlopend op deze formele afwikkeling wordt langs informele weg gepeild in hoeverre diverse bestuurders het voornemen steunen. Hieruit blijkt dat er voldoende bestuurlijk draagvlak is. Als gevolg hiervan krijgt de Werkgroep in juni 1991 een secretariaat-medewerker in de persoon van Bart Soldaat toegewezen vanuit de LTB en HMvL, die gingen fuseren tot WLTO. Bart Soldaat werd om te beginnen voor één dag in de week vrijgesteld om aan het initiatief te kunnen werken. In februari 1991 was hij bij het LTB-secretariaat komen werken om onder andere ingezet te worden op de zojuist gestarte interne discussie rond het thema *Verscheidenheid en belangenbehartiging*. Daarvoor had hij als onderzoeker gewerkt in het team rond Van der Ploeg bij de Landbouwuniversiteit Wageningen. Zo was hij in 1990 werkzaam geweest in Umbria in het midden van Italië waar hij gedurende een jaar onderzoek verrichtte naar circuits van productie en consumptie van vlees en het stelsel van kwaliteitsproductie rond het traditionele ras *Chianina* in het bijzonder. Als medewerker van de WLTO heeft hij sedertdien jarenlang getrokken aan het opbouwen van streekeigen productie. Vanaf augustus 1991 nemen ook twee bestuursleden van de WLTO i.o. deel aan de Werkgroep; één namens de HMvL en één namens de LTB. De verbreiding tot een door alle drie HLO's gedragen initiatief is dan voltooid. Een studiegroep van belangstellende zelfkazers, die vooruitlopend op de officiële start van het Veenweidekaasproject,

oor Van Gaalen in juni 1991 voor het eerst bijeen was geroepen stond nu open voor alle HLO-leden.

angezien de veenweidegebieden doorlopen tot in de provincie Utrecht werd in het najaar ook de Gemeenschappelijke Landbouworganisatie (GLO), het samenwerkingsverband van drie landbouworganisaties in Utrecht, gevraagd of ze het initiatief met woord en daad wilden steunen. De studiegroep zou dan ook open staan voor zelfkazers uit Utrecht en de GLO zou plaats kunnen nemen in het te formeren bestuur van de Stichting in oprichting. Pas in juni 1992, als de stichting al is opgericht, besluit het GLO-bestuur weliswaar in principe positief, mits de deelname volwaardig en volledig is. Het inmiddels geïnstalleerde bestuur geeft aan dat dit wat hen betreft inhoudt dat zelfkazers uit Utrecht aan de studiegroep kunnen deelnemen, de GLO vertegenwoordigd zal zijn in het bestuur van de Stichting én dat de GLO een evenredige bijdrage levert aan de kosten van de secretariële ondersteuning. Hierop komt geen antwoord van de GLO. Meer dan een jaar later blijkt uit navraag dat de GLO bezwaren had tegen de evenredige bijdrage en daarom had afgezien van deelname. Het bleef zo een Hollandse aangelegenheid.

Initiatieven van een organisatorisch-institutionele inbedding

Met het oprichten van een zelfstandig rechtspersoon kon het verwerklijken van een gebiedsgebonden kwaliteitsproductie als op zichzelf staand doel op projectmatige wijze ter hand worden genomen. Bovendien kon zo een beroep worden gedaan op de stimuleringsfondsen van de provincie Zuid-Holland, die bij monde van enkele ambtenaren al te kennen had gegeven hier voor in te zijn. Om over en weer meer duidelijkheid te scheppen werd in april 1991 een bijeenkomst belegd tussen leden van de Werkgroep en de ambtelijke leiding van de Dienst Ruimte en Groen. Het initiatief werd wederom geprezen, het paste prima in het beleidsvoornemen. Om subsidie te verkrijgen moest het initiatief bijdragen aan een 'duurzame ontwikkeling van de landbouw' en de aanvraag voldoen aan doelstellingen uit het *Ontwikkelingsplan Veenweidegebieden*. Terloops werd de aanwezige onderzoeker van de landbouwuniversiteit op het hart gedrukt een goed projectvoorstel te schrijven. Dit zou zonder enige twijfel gehonoreerd worden *mits* het uit naam van alle drie HLO's werd ingediend. Het provincie-bestuur wilde geen scheve gezichten, maar wilde ook de vingers niet branden aan een in landbouwkringen toch omstreden project door slechts met één en nog wel de kleinste landbouworganisatie in zee te gaan. De provincie zette zo een premie op samenwerking. Dit spoorde extra aan tot het oprichten van een projectorganisatie. Ook dit is in werkgroepverband nader uitgewerkt en op schrift gesteld (Roep 1991b). Om aan te geven hoe boeren uit het gebied dit zelf ter hand kunnen nemen volgt een *Plan van Aanpak* dat uit drie delen bestaat: 1 een voorstel tot het oprichten van een Stichting Streekeigen Productie voor de drie HLO's met een omschrijving van mogelijke taken en een stappenplan; 2 een beknopte verkenning van de sociaal-economische potenties van streekeigen productie; 3 een aanzet tot een Veenweidekaas-project. Na goedkeuring door het Dagelijks Bestuur van CBTB-West Nederland wordt deze notitie ingebracht in het Drie HLO-overleg. In de zomer van 1991 gaan de HLO's in principe akkoord met het oprichten van een stichting. Zij onderstrepen het belang van een zo breed mogelijke aanpak van de specifieke regionale problematiek van de westelijk veenweidegebieden. Voor de stichting ook formeel een feit kon worden moesten

eerst nog allerlei juridische, bestuurlijke en financiële aspecten nader worden uitgewerkt. Nadat in november de statuten door CBTB en WLTO waren vastgesteld werd op vrijdag 13 december 1991 te Stolwijk de *Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied* officieel opgericht. Onder de Stichting werd het werk van de Werkgroep voortgezet.

Nadere oriëntatie en vooronderzoek

Vormen van gebiedsgebonden kwaliteitsproductie, voortaan aangeduid met streekeigen productie, hadden weliswaar in landen als Frankrijk en Italië een eigen plaats, maar waren in Nederland een vrijwel onbekend verschijnsel. Een onbekendheid die gepaard ging met wantrouwen en zelfvoldaanheid omtrent het bestaande. Op het moment dat een groep boeren uit Nederland zich wil toelagen op streekeigen productie stuit zij niet alleen op onwil, maar ook op geïnstitutionaliseerd onvermogen. Er is nauwelijks enige kennis en kunde voorhanden aangaande bijzondere verbanden tussen grasland, voer, koe, melk en kaas en hoe die voor veenweidegebieden verbijzonderd zouden kunnen worden. Voorzover die er was is die teloorgegaan door de modernisering. Die leemtes betroffen niet alleen het produceren, maar ook het vermarkten. Om de mogelijkheden voor en haalbaarheid van Veenweidekaas als streekeigen product aan te geven ging de Werkgroep niettemin driftig op zoek naar allerlei relevante stukjes en beetjes kennis en kunde die een eerste onderbouwing konden geven voor de beoogde verbijzondering van boerenkaas uit veenweidegebieden. Door de onderzoeker van de Landbouwuniversiteit werden oriënterende gesprekken gevoerd met diverse deskundigen uit de (boeren)kaaswereld, zoals: zelfkazers, de BBZ en de NVEL, detaillisten en grootwinkelbedrijven, diverse (tussen)handelaren, de coöperatieve afzetorganisatie 'De Producent', DLV en deskundigen van velerlei pluimage bij onderzoeksinstituten als IKC, PR, ROC Zegveld, CLM en de Vakgroep Milieubiologie van de Universiteit Leiden. Hierbij kon worden teruggevallen op onderzoeken naar kwaliteitsproductie in het buitenland en de studiereis naar de *Parmigiano Reggiano*. Maar ook op de bevindingen van de twee boerenkaasdeskundigen van IKC-Veehouderij die in de zomer van 1991 toevalligerwijs ook een studiereis naar Italië hadden gemaakt en het een en ander ook met eigen ogen hadden aanschouwd (Oosterhuis & Van den Have 1991).

Tijdens het vooronderzoek bleek dat het initiatief voor het produceren van een streekeigen product met bijzondere kwaliteiten onder een keurmerk door menigeen positief werd ontvangen. Al bestond wel de nodige twijfel over het kunnen onderbouwen van bijzondere verbanden tussen een streekeigen wijze van produceren en kwaliteitskenmerken van boerenkaas als smaak en structuur; vooral waar het gaat om het leggen van verbanden tussen unieke kwaliteiten en gebied van herkomst. Niettemin waren er wel aanknopingspunten voor dergelijke verbanden tussen voer, melk en kaas. Maar zoals al gezegd had men van deze verbanden weinig kaas gegeten; de bestaande kennis en kunde was niet gefundeerd op een dergelijke vraagstelling. Een product dat zich als streekeigen zou kunnen onderscheiden bood wel een goede kans om in te spelen op veranderingen in koopgedrag bij consumenten, zo wisten detaillisten, handelaren en ook de afzetcoöperatie te melden. Maar het omzetten van die potentiële vraag naar een meerwaarde voor boerenkaasproducenten zou nog heel wat voeten in de aarde hebben, zo werd erbij gezegd. Voor wat betreft de eigen betrokkenheid en inzet bij het verwerkelijken reageerden de

meesten afwerend op een paar zelfkazers en een enkele detaillist na. De boerenkaaswereld bleek inderdaad niet zo eenvoudig te doorgronden. Naast een eerste indruk van leemtes in kennis en kunde gaf het vooronderzoek ook zicht op de te verwachten complicaties rond het Veenweidekaas-project; van medestanders en tegenstanders, van hindernissen van sociale of natuurlijke aard die genomen moesten worden voor Veenweidekaas een feit zou zijn. Duidelijk werd ook dat aandeweg allerlei mogelijkheden en beperkingen tegen elkaar af moesten worden afgewogen: keuzes over hoe verder te gaan. Iedere keuze met betrekking tot een bepaald aspect zou de keuzemogelijkheden met betrekking tot andere aspecten tot op zekere hoogte beperken of vastleggen. Zoals afwegingen met betrekking tot de productie: welke type kaas, welk zuursel en welke kwaliteitskenmerken? Aan welke voorschriften moet graslandbeheer, melkproductie en kaasbereiding voldoen? Maar ook met betrekking tot het vermarkten: welke afzetkanalen zijn relevant? Hoe moet de opslag, distributie en verkoop gestalte krijgen? En hiermee samenhangend: met wie gaan we in zee om een en ander voor elkaar te krijgen, wie zal meewerken en aan wie kunnen we tegenwerking verwachten? Op grond van dit vooronderzoek (Roep 1991a) zette de Werkgroep de hoofdlijnen uit van het traject waarlangs Veenweidekaas gestalte zou moeten krijgen.

Aanvullend onderzoek en financiering

Voor een betere fundering van streekeigen productie en Veenweidekaas in het bijzonder vereiste meer zicht op uit een oogpunt van verbijzondering relevante verbanden tussen graslandproductie, melkproductie, kaasbereiding, rijping en specifieke kwaliteitskenmerken van boerenkaas. Hieromtrent bestonden wel enige aanknopingspunten en vermoedens, zo bleek uit het vooronderzoek, maar om hier meer zicht op te krijgen was meer onderzoek nodig. In de ogen van de Werkgroep was hierbij een belangrijke rol weggelegd voor de te vormen studiegroep van zelfkazers. Onder begeleiding konden zij op eigen bedrijven experimenteren om zo de nodige kennis en kunde op te doen over bijzondere verbanden. Dit zou ondersteund en aangevuld moeten worden met onderzoek door gerenommeerde instituten. In de loop van 1991 heeft de Werkgroep gezocht naar geschikte onderzoekpartners en gesprekken gevoerd met onder andere de Wetenschapswinkel van de Landbouwuniversiteit, CLM, PR en ROC Zegveld en zijn onderzoeksvoorstellen geschreven om vorm te geven aan een mogelijke samenwerking. Tevens werd nagedacht over de opzet en afstemming tussen onderzoek in studiegroepverband en onderzoek door derden. Uiteindelijk vormde de financiering een groot struikelblok, zodat van de aanvankelijke ambities niet veel overbleef. De meest betrouwbare en trouwe financieringsbron was de provincie Zuid-Holland. Op basis van de notitie *Streek-eigen productie in de Westelijke Veenweidegebieden* werd in overleg met betrokken ambtelijke functionarissen in de loop van 1991 een begroting opgesteld voor de Stichting i.o. en op te starten projectactiviteiten. Op grond hiervan werd een aanvraag voor financiering ingediend. Naast een startsubsidie voor de Stichting kon per jaar vanaf 1992 een aanvraag worden gedaan ter financiering van activiteiten gerelateerd aan het Veenweidekaas-project. Zo werd de Stichting voor de jaren 1992, 1993 en 1994 een subsidie verstrekt van achtereenvolgens 12.000, 9000 en 9000 gulden ter dekking van een deel van de exploitatie-kosten. De kosten van de secretariële ondersteuning werd begroot op 25.000 gulden per jaar en kwam volgens afspraak voor rekening van de HLO's als oprichters van de Stichting. De provincie

Noord-Holland reageerde weliswaar ook positief op het initiatief, maar aangezien het Veenweidekaas-project zich buiten de provinciegrenzen afspeelde werd geen subsidie verstrekt.

Bij het fonds van de Wetenschapswinkel van de Landbouwwuniversiteit Wageningen, die optreedt als bemiddelaar tussen armlastige maatschappelijke organisaties en de Landbouwwuniversiteit, was een verzoek ingediend dat werd gehonoreerd. Begin 1992 ging een onderzoek van start dat zich richtte op:

- 1 het vergaren en ordenen van aanwezige kennis over relevante verbanden tussen bedrijfsvoering en kwaliteitskenmerken en alsook de afzetmogelijkheden;
- 2 het aangeven van kennisleemtes en kennisbehoefte vanuit het perspectief van streekeigen productie;
- 3 het aanreiken van aanknopingspunten of richtlijnen voor het ontwerpen, ontwikkelen en introduceren van een Veenweidekaas en
- 4 het opstellen van een agenda met tijdpad als houvast voor de Stichting en studiegroep bij het te doorlopen traject.

Dit onderzoek werd uitgevoerd in twee delen door onderzoekers geplaatst bij en begeleid vanuit de vakgroep Rurale Sociologie en de vakgroep Marktkunde en gecoördineerd vanuit de Wetenschapswinkel. Tevens werd een begeleidingsgroep geformeerd, waarin naast voornoemde begeleiders ook de Stichting als opdrachtgever en een aantal bij het initiatief betrokken zelfkazers zitting hadden. Naast het aanreiken van aanknopingspunten en handvatten voor het opzetten van streekeigen productie is dit onderzoek richtinggevend geweest voor het verdere verloop van het Veenweidekaas-project. Niet alleen door de twee eindrapporten (Vergeer & Nijmeyer 1992; Pohlmann 1993) die het opleverde, maar vooral door de voortdurende gedachtenwisseling tussen onderzoekers, begeleiders, deelnemers aan de studiegroep, de Werkgroep en later de Stichting. Niet alleen tijdens bijeenkomsten van de begeleidingscommissie, maar vooral ook door alle informele contacten en terugkoppelingen tussen betrokkenen. Het onderzoek had het karakter van een gezamenlijke zoektocht, waarbij het af te leggen traject gaandeweg gestalte kreeg. Al doende werden boerenkaas, zuursels, koeien, zelfkazers, boerenkaasdeskundigen, handelaren, bestuurders en wat al niet gemobiliseerd vanuit het perspectief van de beoogde verbijzondering en zo opnieuw met elkaar in verband gebracht. Voorzover mogelijk en naar vermogen droegen CLM, PR en ROC Zegveld, IKC en DLV hier aan bij en niet in de laatste plaats de studiegroep zelf.

Vanwege een gebrek aan financiering waren de mogelijkheden beperkt en werd veel werk vooruitgeschoven. Pas na de oprichting van de Stichting kon een bescheiden begin worden gemaakt met het werven van fondsen ten behoeve van advisering en onderzoek door derden. Om een idee te geven: in 1992 werden de kosten van een ambitieus activiteitenplan voor 1992 tot en met 1994 begroot op een totaalbedrag van 2.251.665 gulden. Daarvan was 1.484.584 gulden gedekt door eigen inbreng vanuit Stichting, de HLO's, de studiegroepdeelnemers gerekend naar uren en geldelijke bijdragen en de inbreng die derden als de Vakgroep Rurale Sociologie van de LUW, het Proefstation Rundveehouderij, de Wetenschapswinkel van de LUW en DLV voor eigen rekening zouden nemen. Het resterende bedrag bedroeg derhalve 766.071 gulden voor de jaren 1992 tot en met 1994. Voor 1992 bedroeg het

nog te financieren bedrag 161.895 gulden. Bij de provincie Zuid-Holland werd een aanvraag ingediend voor de helft. Naast de provincie werd ook het Ministerie van LNV, de Rabobank Nederland en het Ministerie van VROM benaderd met een verzoek om bij te dragen in de kosten van het project. Bij LNV werd dit verzoek op voorhand al afgewezen: het zou om een te kleine groep boeren gaan en de betekenis van het initiatief voor de landbouw als geheel werd te gering geacht. De Rabobank wees in een schrijven een verzoek voor een bijdrage uit haar Projectenfonds eveneens af, omdat formeel gezien *'met het project een regionaal belang wordt gediend, terwijl het RABO-Projectenfonds in principe openstaat voor bijdragen aan projecten met een landelijke werking of uitstraling'* en voorts *'het verstrekken van een bijdrage zou kunnen leiden tot een belangentegenstelling, omdat de Rabobank immers ook relaties onderhoudt met zuivelcoöperaties'*. Door deze afwijzingen moesten de ambities zoals gezegd flink terug geschroefd worden. Vanwege *'het geringe perspectief voor het Groene Hart'* was het Veenweidekaas-project ook afgevoerd van de lijst met de te stimuleren projecten die door de Stuurgroep Groene Hart waren opgenomen in haar *Eindrapport* in 1992 (Zuid-Holland 1991). Deze stuurgroep was gevormd op initiatief van VROM om te komen tot een bestuurlijk gecoördineerde nadere uitwerking van de Vierde nota en een Plan van Aanpak voor het ROM-beleid. Naast VROM bestond de stuurgroep uit de drie betrokken provincies en de ministeries van LNV en Verkeer & Waterstaat. Desondanks kende VROM voor 1993 een subsidie van 40.000 gulden toe uit de beschikbare ROM-gelden. De afwijzingen én toezeggingen zijn treffend voor de nog immer verstarde oude orde anno 1992 en voor het oude landbouwbolwerk waar meewarig werd aangekeken tegen vernieuwende activiteiten van kleine groepen boeren in den lande. Daar kwam maar heel langzaam verandering in. Frappant is wat dit betreft de opmerking van de toenmalige hoofddirecteur van de Rabobank dhr Wijffels die in 1993 op officiële wijze het eerste exemplaar van *Pionieren op het Platteland* (Van Broekhuizen & Renting 1993) in ontvangst mocht nemen. In dit boekwerk werden allerlei vernieuwende initiatieven beschreven, zoals het Veenweidekaas-project (Tielrooy, Pohlmann & Roep 1991). Wijffels reageerde met de woorden dat dit *'de echte ondernemers'* betrof en daarom steun verdienden.

Opzetten van een studiegroep

Op grond van ervaringen uit de WAV en de LUW werd overeengekomen dat het verwerkelijken van de idee voor Veenweidekaas plaats moest vinden binnen een te vormen studiegroep van geïnteresseerde zelfkazers. Zij moesten gestalte geven aan de vernieuwing, omdat zij te zijner tijd ook Veenweidekaas moesten gaan produceren en vermarkten en daar profijt van moesten trekken. Vanuit de huidige situatie konden de zelfkazers naar eigen goeddunken en in eigen tempo, stap voor stap toewerken en toegroeien naar het produceren en verwerken van Veenweidekaas. Om werkbaar te blijven moest de groep niet te groot worden. De groep zou als het ware het voorwerk verrichten waar anderen te zijner tijd ook van konden profiteren. De studiegroepleden werden gezien als *drag*ers van het op te bouwen vermogen tot verbijzondering van de landbouwbeoefening. De opzet van het Veenweidekaasproject werd daar ook weloverwogen op toegesneden. Zo moest een en ander geschieden onder de hoede van de op te richten Stichting. Binnen de Werkgroep werd terdege beseft dat het verwerkelijken van Veenweidekaas in eerste dr

Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied

De in december 1991 door WLTO en CBTB-West Nederland opgerichte Stichting heeft volgens de statuten tot doel: *'het ontplooiën van initiatieven en het tot uitvoering brengen daarvan middels streekeigen productie en aanverwante projecten, die het behoud en de ontwikkeling van de specifieke kwaliteiten van het Westelijk Veenweidegebied ten doel hebben ...'* De WLTO krijgt drie en de CBTB twee zetels in het bestuur. De exploitatiekosten worden ook naar rato van het aan leden gedeeld. Nadat CBTB-West Nederland ook opging in de WLTO kwam deze verdelingsleutel te vervallen.

Initiatiefnemer Cees van Gaalen wordt de eerste voorzitter. Naast de voorzitters van de Sectie Veehouderij van beide landbouworganisaties krijgen ook twee zelfkazers uit de WLTO zitting in het bestuur, waarvan een tevens lid is van de studiegroep Veenweidekaas. Met het oog op beleidsmatige aspecten en financiële ondersteuning krijgt de provincie Zuid-Holland een adviserende rol toebedeeld. De provincie Zuid-Holland had een startsubsidie van 30.000 gulden subsidie verstrekt t.b.v. de exploitatiekosten van 1992-1994. Op grond van projectvoorstellen werd jaarlijks een subsidie verstrekt in het kader van het *Ontwikkelingsplan Veenweiden*. T.b.v. het Veenweidekaas-project werd zo voor 1992 54.000 gulden en voor 1993 50.000 gulden verstrekt. De provincie Noord-Holland kreeg ook een adviserend rol toen in Waterland projecten van start gingen.

Formeel is de Stichting verantwoordelijk voor het opzetten en uitvoeren van projecten, maar binnen die verantwoordelijkheid krijgen studiegroepen of werkgroepen alle ruimte. In de praktijk trekken de voorzitter en de toegevoegd secretaris, daartoe een dag in de week vrijgesteld vanuit het WLTO-secretariaat, de kar bij het leggen en onderhouden van contacten, werven van fondsen, voorbereiden en opzetten van nieuwe projecten, werven van ondernemers voor en begeleiden van studiegroepen, het in werkgroepverband afstemmen van deskundige ondersteuning door derden, door het begeleiden van aanvullend onderzoek, enzovoorts. Intensief werk dat met het opstarten van nieuwe initiatieven ook in omvang toenam.

Het Veenweidekaas-project vervulde een voortrekkersrol. Formeel ging het begin 1992 van start en werd het eind 1994 afgerond met de oprichting van de CoVeP en het op de markt brengen van Veenweidekaas. De Stichting kreeg een nieuwe rol als houder van en toezichthouder op het collectieve handelsmerk Veenweidekaas met bijhorend reglement. De CoVeP werd verantwoordelijkheid voor het wel en wee van Veenweidekaas, maar de Stichting bleef hier nauw bij betrokken.

Na het Veenweidekaas-project werd volop werk gemaakt van het verder uitbouwen streekeigen productie door:

- Verbreding van het assortiment aan streekeigen producten met o.a. *Veenweideham* van met wei afgemeste varkens, *Proosdijsap* van hoogstamfruit en biologische zuivelproducten;
- Mee opzetten van streekeigen productie in WCL-gebied *Waterland* met o.a. lamsvlees, rundvlees en schapenkaas en oprichten van een zusterorganisatie aldaar;
- Oppakken van regio-marketing, plattelandstoerisme en opzetten van een Landwinkel-formule;
- Overschakelen op *Groene Hart Producten* aangezien dat meer positieve associaties opriep dan Veenweide-producten en ook een grotere naamsbekendheid kent door alle politieke aandacht voor het *Groene Hart*;
- Ombouwen van de Stichting naar een onafhankelijk beheerder van het keurmerk *Groene Hart Producten* en uitbesteden van secretariële ondersteuning en projectwerkzaamheden aan het WLTO-projectenbureau;
- Samen met o.a. *Stichting Zeeuwse Vlegel* en *Stichting Waddengroep* te streven naar een landelijk erkend keurmerk voor streekeigen producten dat in 1999 resulteerde in de koepelorganisatie *Stichting Streekeigen Producten Nederland*;

Van aanvang af financierde de provincie Zuid-Holland projecten. Later volgden bijdragen van VROM uit de ROM-gelden voor het Groene Hart, van de provincies Noord-Holland en Utrecht en van LNV uit WCL-gelden voor Waterland en de *Kwaliteitsimpuls Groene Hart*.

Bron: Jaarverslagen van 1992 tot 1998

de boerenkaaswereld. Veenweidekaas moest daarin een eigen, vaste plek zien te verwerven. Het werd geacht bij te dragen aan het behoud van werk en inkomen voor een hogere prijs voor boerenkaas af boerderij, zodat zeker de kaashandel het project met argusogen zou volgen. Het *lokaliseren* van de verwerkelijking in een studiegroep van zelfkazers onder de hoede van een Stichting werd gezien als de beste manier om te zorgen dat de nog te bewerkstelligen meerwaarde te zijner tijd ook daadwerkelijk bij de Veenweidekaasproducenten zelf terecht zou komen. De zelfkazers konden op die manier zelf richting geven aan het vernieuwingstraject, en vermogen dat zij echter nog in belangrijke mate ontbeerden en juist werkendeweg moesten opbouwen. Onder de Stichting moesten ze daartoe niettemin alle gelegenheid krijgen. Om zoveel mogelijk grip op verloop en uitkomsten te geven moesten alle overwegingen en afwegingen in studiegroepverband plaatsvinden.

Niettemin zouden deskundigen op velerlei relevante terreinen wel een nuttige rol kunnen spelen bij de (weder)opbouw van het vermogen tot verbijzondering. Zij konden daar zelf ook het nodige van opsteken. Maar ze maken echter deel uit van, en belichamen in meer of mindere mate ook de gevestigde orde. Ze vertegenwoordigen een specifieke kijk en specifieke belangen. En het was maar de vraag in hoeverre ze daar uit konden worden losgemaakt. Indien ze erbij worden betrokken moeten zij, voorzover mogelijk, gehouden worden aan het verwerkelijken van veenweidekaas in studiegroepverband, dat wil zeggen dienstbaar zijn aan de studiegroep. Niettemin zou er altijd sprake zijn van wisselwerking en vertaalslagen die het verloop van het proces hoe dan ook zouden beïnvloeden. Ongetwijfeld zouden ook allerlei vragen rijzen waarop vooralsnog geen antwoord kon worden verwacht, vragen die mogelijk alleen met kostbaar onderzoek door derden vielen te beantwoorden. Los van de vraag of daar wel een financieringsbron voor te vinden zou zijn en of op alle vragen wel een antwoord viel te geven, zouden vergelijkbaar onderzoek en de uitkomsten ervan ook geduid moeten worden vanuit het perspectief van streekeigen productie. De Stichting had hierin een belangrijke taak te vervullen; vanuit een scherp zicht op hetgeen met streekeigen productie werd beoogd, diende zij naar vermogen ruimte te scheppen voor de beoogde vernieuwing in studiegroepverband. Echter ook de Stichting moest nog een eigen positie verwerven binnen de gevestigde orde. De grip op het te doorlopen vernieuwingstraject moet werkendeweg worden verstevigd. Vernieuwers staan daarbij voor een *lemma*: om de grip op het vernieuwingstraject te verstevigen kunnen zij medestanders mobiliseren, maar tegelijkertijd geven ze daarmee het stuur voor een deel ook weer uit handen. Medestanders hebben zo hun eigen projecten en kunnen gaan samenwerken.

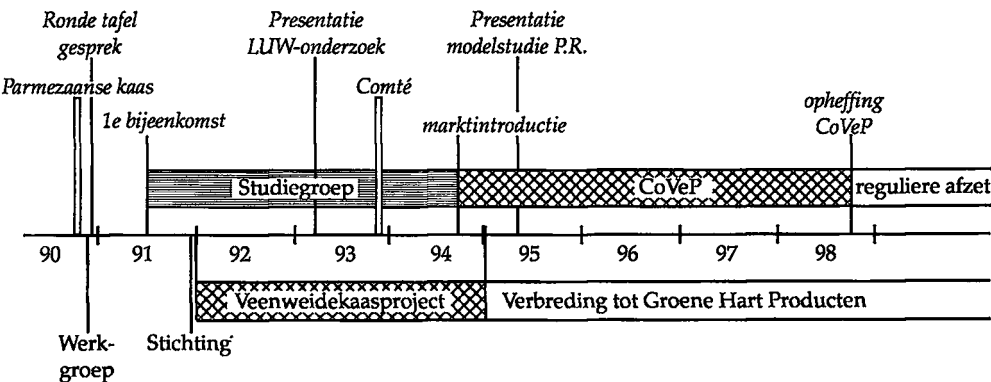
Op 13 december 1991 werd te Stolwijk, een jaar na het 'ronde tafel gesprek', op feestelijke wijze de oprichting van de *Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied* gevierd. De Werkgroep specialiteiten productie in het veenweidegebied had haar taak volbracht en werd opgeheven. Het verschijnsel streekeigen productie had daarmee een bescheiden plaats verworven binnen de Nederlandse landbouw (zie pag. 124). Een bestaansrecht dat in de jaren daarna verder werd uitgebouwd om stand te kunnen houden.

5 Verwerken van een idee

het Veenweidekaasproject

In dit hoofdstuk wordt de studiegroep gevolgd bij het projectmatig verwerken van de idee voor Veenweidekaas. Hoe Veenweidekaas werkendeweg gestalte krijgt in studiegroepverband staat in dit derde bedrijf voorop. In de tijd gaat dit deels gelijk op met het tweede bedrijf. Om de lezer houvast te bieden zijn in figuur 11 enkele belangrijke gebeurtenissen uitgezet langs een tijdspad. Het derde bedrijf vangt aan bij de eerste bijeenkomst van belangstellenden in juni 1991 en eindigt met de officiële presentatie van de eerste Veenweidekaas door de nieuw opgerichte Coöperatie van Veenweidekaasproducenten (CoVeP) op 9 september 1994. Eerst verhaal ik over de samenstelling en werkwijze van de studiegroep. Daarna schets ik hoe het vernieuwingstraject aanvankelijk breed werd ingezet om vervolgens door het aanscherpen van het ontwerp en het inperken van de agenda te worden toegesneden op hetgeen naar vermogen valt te werken. De vluchtige idee voor Veenweidekaas krijgt zo meer vaste vormen in een nieuwe socio-materiële configuratie. Hoe uitgebreid ook, het blijft niet meer dan een beknopte weergave. Het is bij lange na ook niet het hele verhaal, want na het op de markt brengen gaat het vernieuwingsproces gewoon door. Het komt dan aan op het vermarkten van Veenweidekaas teneinde de belofte van een streek-eigen product met hogere toegevoegde waarde waar te kunnen maken. Om belangstellende lezers tegemoet te komen vat ik het wel en wee na de marktintroductie in 1994 tot op heden kort samen. Met een korte nabeschouwing rond ik mijn etnografie van een bijzonder geval van vernieuwing af.

Figuur 11 Enkele belangrijke gebeurtenissen door de tijd heen

In en om de studiegroep: samenstelling en werkwijze

Nadat de HLO's te kennen hadden gegeven in principe akkoord te gaan met het oprichten van een Stichting en het opstarten van een Veenweidekaasproject werd vooruitlopend op de formele afhandeling door de Werkgroep gestart met het werven van zelfkazers voor de beoogde studiegroep. Uiteraard moesten gegadigden iets zien in Veenweidekaas en zich bereid verklaren om daar gezamenlijk naar toe te werken. Vanwege de voorttrekkersrol die de studiegroep zou krijgen op het in Nederland braakliggende terrein van streekeigen productie stelde de Werkgroep ook als voorwaarde dat alleen reeds zelfkazende melkveehouders uit de westelijke veenweidegebieden in aanmerking zouden komen en vooralsnog geen melkveeouders die dit overwogen te gaan doen. De deelnemers hadden dan in ieder geval al enige kennis en kunde over boerenkaas in huis, een fundament waar in studiegroepverband op kon worden voortgebouwd. Verder kregen deelnemers aan de studiereis naar Italië voorrang. Om ook leden van de WLTO erbij te betrekken gingen WLTO-bestuursleden uit de Werkgroep zelfkazers uit hun achterban polsen.

Op 19 juni 1991 kwamen de gegadigden op uitnodiging van de Werkgroep voor het eerst bijeen te Stolwijk. Als voorzitter van de Werkgroep en daaropvolgend de Stichting ging Cees van Gaalen ook de bijeenkomsten van de studiegroep leiden om een goede wisselwerking te waarborgen. Uiteraard had hij als zelfkazer ook belangstelling voor Veenweidekaas. Op de eerste bijeenkomst waren welgeteld 13 personen aanwezig, waaronder tien zelfkazers en drie deskundigen van instellingen waarvan werd verwacht dat ze de studiegroep met raad en daad zouden kunnen bijstaan: een medewerker van het CBTB-secretariaat, de voorlichter boerenkaas van DLV en een zeer ervaren boerenkaasdeskundige van de afzetcoöperatie 'De Producent'. Van de tien zelfkazers kwamen er twee uit de provincie Utrecht en acht uit de provincie Zuid-Holland. Drie zelfkazers, met inbegrip van Cees van Gaalen, hadden aan de studiereis naar Italië deelgenomen. De andere zeven waren uitgenodigd omdat ze bij navraag interesse hadden getoond.

Onder hen was zelfkazer Arie Hoogendoorn uit Kamerik, in die tijd voorzitter van het bestuur van de Bond van Boerderij Zuivelbereiders (BBZ). Vanwege die dubbele rol rezen bij andere studiegroepleden bij tijd en wijle vragen over de motieven om deel te nemen: als oprecht geïnteresseerde zelfkazer die wat zag in het produceren van Veenweidekaas of als pottenkijker vanuit het bestuur van de BBZ die een oogje in het zeil kwam houden. Deze argwaan werd mede gevoed doordat ook in kringen rond het bestuur van de BBZ een idee voor kwaliteitsborging circuleerde. In overleg met adviseurs en handelaren uit de boerenkaaswereld overwoog het bestuur van de BBZ om zich hiervoor te beijveren. Op die manier kon het kwaliteitsniveau in de breedte omhoog worden opgekrikt en middels een merk ook worden geschaagd. De BBZ ging echter uiterst terughoudend te werk vanwege de gerede twijfels over het draagvlak hiervoor bij haar achterban: een bont gezelschap van eigenzinnige en onderling verdeelde zelfzuivelaars. Om uitsluitel te verkrijgen over de betrokkenheid en inbreng vanuit de BBZ is dit na enige tijd in een gesprek tussen de voorzitter van de studiegroep c.q. Stichting en de voorzitter van de BBZ expliciet aan de orde gesteld. De BBZ gaf bij monde van haar voorzitter te kennen het Veenweidekaasproject met grote interesse te volgen als een initiatief waar wat

van te leren viel. De BBZ beschouwde de studiegroep eerder als wegbereiders dan als een bedreiging. De BBZ zou de Stichting en studiegroep van de wederwaardigheden rond het voornemen van de BBZ op de hoogte houden. Vanuit deze intentie werd dan ook doorgewerkt. Arie Hoogendoorn is zo tot het eind toe bij de studiegroep betrokken gebleven.

Net als in de Werkgroep het geval was moesten ook de studiegroepleden eerst worden bijgepraat over het waarom, wie, hoe en wat. Ook zij moesten zich het perspectief van streekeigen productie eigen maken en nagaan wat een en ander voor hen zelf zou gaan inhouden. En dat vergt tijd. Tijdens de eerste bijeenkomst begon de voorzitter de aanwezigen bij te praten over de gedachte achter het initiatief: over de lange aanloop en over de plaats en taak die de studiegroep onder de vleugels van een nog op te richten stichting was toebedacht. Hij wees erop dat deelname aan de studiegroep niet vrijblijvend zou zijn. Iedere deelnemer en de groep als geheel werd geacht zich in te spannen vanuit het oogmerk te zijner tijd ook Veenweidekaas te gaan produceren en vermarkten. De reeks bijeenkomsten in het najaar van 1991 hebben zo in het teken gestaan van een uitvoerige gedachtenwisseling over aanleiding, uitgangspunten en verwachtingen omtrent Veenweidekaas. Aldoende vormde zich geleidelijk aan ook in studiegroepverband een gemeenschappelijk gedragen gedachtengoed en *een meer scherpomlijnd beeld van waar het met Veenweidekaas naar toe moest*. Een tot vervelens toe terugkerend proces. Met name wanneer nieuwe leden bij de groep kwamen of als nieuwe feiten of gezichtspunten ter tafel kwamen kon weer van voren af aan worden begonnen met het doordenken en doorpraten waar het eigenlijk om ging, waar het naar toe moest en wat al dan niet binnen het bereik van de studiegroep en haar leden lag. Na de eerste bijeenkomst was de groep inmiddels uitgebreid met enkele WLTO-leden, zodat in december 1991 18 zelfkazende bedrijven in de studiegroep waren vertegenwoordigd. Van ieder bedrijf was het bedrijfshoofd of de opvolger aanwezig, van oudsher is dat vrijwel altijd nog de boer die gewoonlijk op het land en in de stal werkt, of degene die zich met de kaasbereiding en verkoop aan huis bezig hield en dat is van oudsher de levensgezellin of (toekomstige) boerin. Soms waren beiden aanwezig.

De bijeenkomsten in het najaar van 1991 mondden uit in een reeks werkzaamheden die gedurende de eerste helft van 1992 in studiegroepverband zouden worden opgepakt. Dit werd later uitgebouwd tot een officieel *Werkprogramma* dat door zou lopen tot juni 1993. Over de inhoud hiervan kom ik nog terug. Nadat de financiering door de provincie Zuid-Holland eind 1991 zo goed als rond was kon dit Werkprogramma formeel door de net opgerichte Stichting worden bekrachtigd. Voor het Veenweidekaasproject begin 1992 officieel een aanvang nam, verplichtten de leden van de studiegroep en de net opgerichte Stichting zich ook wederzijds aan de uitvoering van het Werkprogramma. Ook dit werd op schrift gesteld. Zo werd van de studiegroepleden verlangd dat ze een deel van de werkzaamheden zelf zouden bekostigden. Vooral waar het tot meer inzicht in het wel en wee van hun eigen bedrijf zou leiden, zoals het bijhouden en verwerken van bedrijfseconomische en productie-technische gegevens. Daar hadden ze zelf hoe dan ook baat bij, zo luidde de redenering. Bovendien zou het mede bekostigen van het Werkprogramma de betrokkenheid bij het vernieuwingsproces versterken. Naarmate de werkzaam-

Studiegroepleden anno 1992

Anker, Gerrit en Ria
melkquotum 280.000
intensieve bedrijfsvoering

Van Blokland, Piet en Joke
melkquotum
intensief, tevens mestvarkens

Booy, Martien en Betsy
melkquotum 480.000

Van Egmond, Jos en Jacqueline
melkquotum
tevens mestvarkens

Van Gaalen, Cees en Maria
melkquotum 300.000
Blaarkoppen in grupstal

Den Hartogh, Jan en Marijn
melkquotum 350.000
extensieve bedrijfsvoering

Hoogendoorn, Arie
melkquotum 300.000
meer dan 6000 bezoekers per jaar
voorzitter BBZ

Hoogendoorn, Sjaak
melkquotum 240.000
intensieve bedrijfsvoering
lid werkgroep Melkveehouderij CLM

Van Leeuwen, Theo en Lydia
melkquotum 225.000
kruising Blaarkop, MRIJ e.a.

De Pater, Jan en Janneke
melkquotum 413.000

Van Schie, Jan en Roos
melkquotum 244.000
MRIJ, dubbeldoel, extensief
toerisme op kleine schaal

De Vries, Marinus en Anja
melkquotum 407.000
demonstratie-bedrijf Milieu

CoVeP van 1994-1998; en daarna

CoVeP; in 1998 gestopt met Veenweidekaas

afgehaakt in 1994; kon niet aan reglement voldoen,
wel betrokken bij proefopzet Veenweideham

CoVeP; zijn Veenweidekaas blijven produceren
sinds 1998 is Betsie Booy voorzitter van de BBZ

CoVeP, Jos was voorzitter;
zijn Veenweidekaas blijven produceren,

CoVeP; Cees voorzitter Stichting; sinds 1996 EKO en
producent van Wilde Weide, in 1994 bedrijf in stijl her-
bouwd; in 1999 gestart met 'Landwinkel'

CoVeP; hebben in 1996 het bedrijf
naar Groningen verplaatst

geen producent van Veenweidekaas;
toerisme uitgebouwd tot 'Poldersport'
vanaf 1999 voorzitter Stichting Kwaliteitszorg Boeren-
kaas

CoVeP; sinds 1997 EKO en producent van Wilde Weide

CoVeP, Lydia verzorgde verkoopadministratie;
zijn Veenweidekaas blijven produceren, Theo actief in
Natuurvereniging

CoVeP; in 1997 afgehaakt, teveel beslommeringen

CoVeP, Jan was penningmeester, Roos bestuurslid
Stichting; zijn Veenweidekaas blijven produceren,
vanaf 1999 omschakeling naar EKO

CoVeP, Marinus was secretaris;
in 1998 gestopt met Veenweidekaas, voorziiter van
Natuurvereniging

eden vorderden namen de verplichtingen toe. Tenslotte was alles erop gericht dat de leden van de studiegroep zelf gingen produceren en vermarkten. Zo zouden ze zich zelf moeten houden aan de gezamenlijk op te stellen regels die een streekeigen melkveehouderij en kaasbereiding moesten waarborgen. Op de korte of lange termijn zou de bedrijfsvoering en bedrijfsopzet daar op afgestemd moeten worden. Van geval tot geval kon dat nogal anders uitpakken vanwege de sterk uiteenlopende uitgangssituaties op de deelnemende bedrijven. Door het vernieuwingsstrategie hier op te enten werd iedereen de gelegenheid geboden om naar vermogen toe te werken naar de beoogde vernieuwing. Hierbij gold weliswaar in principe de weg van geleidelijkheid, maar desondanks konden de aanpassingen in enkele gevallen aanzienlijke investeringen ineens vergen. Zoals de aankoop van grasland om de melkveehouderij te kunnen extensiveren; of het vernieuwen van de kaasmakerij om aan de hoge kwaliteitseisen te kunnen voldoen. Ieder lid van de studiegroep stond zo herhaaldelijk voor de keuze: doorgaan of afhaken. De start van het eerste en later een tweede Werkprogramma voor de periode van juni 1993 tot de zomer van 1994 vormden zo cruciale keuzemomenten. En uiteraard de keuze om zich officieel vast te leggen op het produceren en vermarkten van Veenweidekaas door lid te worden van een hiertoe in de zomer van 1994 opgerichte coöperatie, maar daar om ik ook nog op terug.

So haakten begin 1992, bij de aanvang van het eerste Werkprogramma, acht van de veertien deelnemende bedrijven af vanwege de bijkomende verplichtingen, alle beslommeringen die deelname aan de studiegroep met zich mee zou brengen of omdat ze er bij nader inzien voor henzelf weinig voordeel van verwachtten. Door vervanging werd de studiegroep weer aangevuld met deelnemers van drie andere bedrijven. Tijdens het doorlopen van het eerste Werkprogramma werden geen nieuwe leden meer in de studiegroep opgenomen, want dat zou de groep te zeer phouden. En om werkbaar te blijven moest de groep ook niet te groot worden. Aldus telde de studiegroep tijdens het tweede jaar, lopend van najaar 1992 tot voorjaar 1993, 20 leden afkomstig van 13 bedrijven. Voor de start van het tweede Werkprogramma in 1993 vielen nog eens drie bedrijven af. De studiegroep werd weer aangevuld met deelnemers van twee nieuwe bedrijven.

Deze groep van 12 bedrijven (op pag. 130 worden ze kort getypeerd) heeft het traject tot aan de marktintroductie op 9 september 1994 doorlopen. Op alle 12 bedrijven werd weliswaar melk verkast, maar de bedrijfsomvang en de bedrijfsvoering verschilden nogal. Zo varieert het melkquotum van 225 tot 480 ton melk, de melkproductie van acht ton tot ruim 16 ton per hectare en de melkgift per koe van 6500 tot 9000 kilogram. In samenhang hiermee variëren ook de krachtvoergift per koe, de stikstofkunstmestgift per hectare en het stikstofoverschot per hectare sterk. Ook het veeslag op de bedrijven loopt sterk uiteen: van 'ouderwetse' Blaarpoppen of echte MRIJ-dubbeldoelkoeien met relatief hoge vet- en eiwitgehalten en meer vlees tot hoogproductieve zuivere Holstein Frisians. Op die bonte verscheidenheid van gestold vermogen wordt in studiegroepverband voortgebouwd. Een verscheidenheid die ontspruit aan een door boerenarbeid gedragen vermogen om de landbouw op uiteenlopende wijze te beoefenen (hoofdstuk 3). Ieder van de betrokken studiegroepleden brengt zo een eigen kennen en kunnen in; is *drager van en bijzonder vermogen*. Waar de een voortrekker is op het gebied van de integratie

van natuur en milieu in de bedrijfsvoering, bekleedt een ander sinds jaar en dag allerlei bestuurlijke functies en weet een derde alles van fokkerij, mineralenbeheer of weidevogelbeheer. Op enkele bedrijven worden, net als voorheen, nog altijd varkens afgemest met kaaswei. Op andere bedrijven wordt vrijwel alle kaas aan huis verkocht en op weer een ander bedrijf worden jaarlijks meer dan 6000 bezoekers ontvangen en vermaakt. Al deze stukken en beetje vermogen worden bijeen gebracht in studiegroepverband vanuit het oogmerk het te bundelen en verder uit te bouwen vanuit het perspectief van verbijzondering. In 1994 zou dit onder meer uitmonden in het oprichten van de Coöperatieve Vereniging van Veenweidekaasproducenten (CoVeP) om de opslag en afzet in eigen hand te kunnen houden. Negen van de 12 bedrijven zouden zich aansluiten bij de CoVeP.

In de aanloop naar het eerste Werkprogramma kwam de studiegroep telkens bijeen te Stolwijk. Met het oog op de grootte werd de studiegroep bij de start van het eerste Werkprogramma in twee groepen gesplitst die elk afzonderlijk bijeen kwamen. Net als bij de WAV kwamen deze groepen bij toerbeurt bijeen op een bedrijf van een van de deelnemers. Tegelijk hiermee rouleerden ook het leiding geven aan en het verslag opmaken van de bijeenkomsten onder de deelnemers. Iedereen kwam zo in alle opzichten aan bod. Een aantal keren werd onder leiding van Cees van Gaalen een gezamenlijke bijeenkomst gehouden. Dan werd onder meer de voortgang besproken en waar nodig gezamenlijk besluiten genomen. Het bood ook de gelegenheid om de studiegroep vanuit de Stichting bij te praten over financieringsperikelen, rapportages aan derden en 'de buitenwereld'. Een belangrijk onderdeel vormde ook het zelf keuren van meegebrachte kazen onder toezicht van genodigde deskundigen uit de boerenkaaswereld. Een enkel keer werd een gast uitgenodigd om over een relevant thema te komen spreken, zoals over mineralenboekhouding of natuurbeheer.

Tijdens het eerste jaar was de aandacht vooral gevestigd op hetgeen Veenweidekaas moest inhouden, het leren kennen van het eigen bedrijf en dat van een ander, het nader invullen waar het met Veenweidekaas naar toe moest (*ontwerp*) en het werk dat daarvoor verzet moest worden (*agenda*). Vanaf najaar 1992, het tweede jaar, werd toegewerkt naar het op de markt brengen van Veenweidekaas in de loop van 1993. Begin 1993 bleek dit niet haalbaar te zijn. De voorbereidende werkzaamheden vroegen veel meer tijd dan verwacht. En de vanuit het WLTO-secretariaat aan het Stichtingsbestuur toegevoegde secretaris was slechts voor een dag vrijgesteld. Om niet te overhaast en onvoorbereid te werk te gaan werd de marktintroductie na ampele overweging uitgesteld tot na de zomer van 1994. Om geen kostbare tijd te verspillen door alles twee keer te doen en elkaar over en weer te informeren, hetgeen vooral veel van de begeleiders vroeg, en om de slagvaardigheid en besluitvaardigheid van de studiegroep te vergroten, kwam de groep vanaf september 1993 weer in zijn geheel bijeen. Waar eerst een ambitieus en breed traject was ingezet, werd het nu vernauwd en toegespitst op hetgeen naar verwachting viel hard te maken.

De studiegroep werd zagezegd steevast ondersteund door een aantal deskundigen vanuit meerdere instellingen. Formeel verliep die ondersteuning via de Stichting als verantwoordelijke voor het Veenweidekaasproject; zij moest toezien op en naar

derden toe ook verantwoording afleggen over de voortgang van het Veenweidekaasproject. In samenspraak met de studiegroep probeerde de Stichting zoveel mogelijk ter zake deskundigen in te schakelen, maar moest daartoe ook de benodigde financiële ruimte zien te verschaffen. Om uitvoering te geven aan deze taken kon de Stichting volgens afspraak op kosten van de oprichters CBTB en WLTO beschikken over WLTO-medewerker Bart Soldaat voor één dag in de week. Nadat ook de CBTB in de WLTO opging kwam alles voor rekening van de WLTO. De toegevoegd secretaris verrichtte alle voorkomende werkzaamheden uit hoofde van en ten dienste van het bestuur van de Stichting. Ten behoeve van het Veenweidekaasproject betrof dit het mee opstellen en op schrift stellen van de werkprogramma's, zorg dragen voor financiering, verzorgen van rapportages, het onderhandelen met derden en al zo wat meer. Daarnaast betrof dit het voorbereiden en opstarten van nieuwe projecten en het verder uitbouwen van de Stichting (zie onderaan pagina 124). Een en ander meestal in nauw overleg en in samenwerking met de voorzitter Cees van Gaalen. Tezamen trokken zij in belangrijke mate het vernieuwingsproces. Dit werk vroeg op den duur zoveel tijd dat er eenvoudig weg tijd te kort was om alles naar behoren te laten verlopen. Een verzoek van de Stichting richting WLTO om de medewerker voor twee dagen vrij te stellen werd afgewezen. De WLTO kon het zich niet veroorloven om er nog meer geld in steken.

Vanaf de eerste bijeenkomst was ook Adriaan Boer als boerenkaasdeskundige intensief bij de studiegroep betrokken. Ook hij had een ietwat dubbele rol. Allereerst was hij in de ogen van betrokkenen onomstreden als ervaren deskundige op het gebied van de boerderijkaasbereiding en rijping. Maar hij was werkzaam bij de 'De Producent', de afzetcoöperatie voor boerenkaas, waar uiteraard het belang van de leden voorop stond. Een aantal leden van de studiegroep was ook aangesloten bij de 'De Producent'. Die stond overigens niet afwijzend tegenover het initiatief, maar stelde zich wel terughoudend op. Op de achtergrond speelde mee dat 'De Producent' te zijner tijd de opslag en afzet van Veenweidekaas kon verzorgen. Het probleem wat daarbij opdook was, dat een coöperatie geen onderscheid mag maken tussen de leden, terwijl dit voor de toekomstige producenten van Veenweidekaas wel gedaan zou moeten worden. Als alternatief werd aangedragen dat de Veenweidekaasproducenten in spe te zijner tijd een eigen vereniging zouden oprichten die opslagruimte en deskundigheid zou inhuren van 'De Producent'. Maar daartoe moesten de reeds aangesloten studiegroepleden dan wel weer van hun leveringsplicht worden ontheven. Toen begin 1994 het moment was aangebroken om een besluit te nemen over de opslag van Veenweidekaas en de Stichting om een offerte vroeg, bleek de coöperatie in verhouding tot het huren van opslagruimte bij een particuliere kaashandelaar veel duurder te zijn. Ook na enig aandringen hield de 'De Producent' bij monde van directeur De Vries vast aan de relatief hoge prijs en zette zich zo buitenspel. Wellicht doelbewust om commotie onder de eigen leden te voorkomen, maar daarover valt geen uitsluitsel te geven.

Van de Dienst Landbouwvoorlichting (DLV) te Gouda was de voorlichter Boerenkaas Ben Weijers vanaf de eerste bijeenkomst van de studiegroep betrokken bij het Veenweidekaasproject. Daar kwam later Gerrit Looijen als graslanddeskundige bij. Met hun kennis en kunde droegen zij bij aan de productie-technische ondersteuning van de studiegroep. Ook hun inbreng en de vergoeding daarvan is herhaaldelijk

onderwerp van overleg en onderhandeling geweest tussen Stichting en DLV. Hierin speelde mee dat DLV verwickeld was in een verzelfstandiging. De volledige publieke financiering door het Ministerie van LNV werd afgebouwd. DLV moest de kosten voor diensten volgens het profijtbeginsel gaan doorberekenen aan haar afnemers. Voor de inbreng in het Veenweidekaasproject vroeg DLV in eerste instantie een volledige vergoeding. De Stichting ging hier niet mee akkoord. Zij vond het zelfs ongehoord om juist in dit geval een volledige vergoeding te vragen. DLV had hoegenaamd geen deskundigheid in huis omtrent streekeigen productie en kon derhalve het project ook niet trekken. Integendeel, de DLV kon juist wat leren van haar betrokkenheid bij het Veenweidekaasproject, zo stelde de Stichting, en had daar dus ook profijt van. In overleg werd de vergoeding bijgesteld naar 50 procent van de kosten voor personele inbreng.

Na de eerste bijeenkomst nam ook de reeds bij de Werkgroep betrokken onderzoeker van de Landbouwwuniversiteit Wageningen gedurende het eerste half jaar van 1992 intensief deel aan de bijeenkomsten van de studiegroep. Net als in de Werkgroep was de inbreng bij het Veenweidekaasproject vooral gericht op het zoeken naar de juiste vormgeving en inbedding van het te doorlopen vernieuwingstraject en het op schrift stellen hiervan. Gaandeweg verschoof de inbreng van het opzetten, begeleiden en uitvoeren van het eerste Werkprogramma naar het ten dienste van de Stichting mee helpen opzetten en begeleiden van onderzoek door derden als CLM en PR. Vanaf najaar 1992 tot juni 1993 is alleen aan de gezamenlijke bijeenkomsten van de studiegroep deelgenomen. Nadien werd meer afstand betracht om zich minder intensief met het verloop te hoeven bemoeien en om de studiegroep meer haar eigen gang te laten gaan. Daar komt bij dat de armslag om vanuit de LUW zonder vergoeding aan het project te werken, ook steeds kleiner werd. Daarbovenop ontbrak het aan de gewenste deskundigheid omtrent productie-technische en marketing kwesties. Vanaf najaar 1993 werd de studiegroep en de voortgang van het project vooral op afstand gevolgd door alle verslagen van de studiegroep en de Stichting te lezen.

In de aanloop naar de marktintroductie werd door tussenkomst van de Stichting vanaf begin 1994 op projectbasis een marketingdeskundige ingeschakeld om de Veenweidekaasproducenten in spe wegwijs te maken in verkoop- en marketingtechnieken door samen met hen een marketingplan op te stellen en de uitvoering hiervan te begeleiden. Het gaat daarbij om zaken als presentatie, het benaderen van mogelijke afnemers, het opstellen van leveringsvoorwaarden, de wijze van facturering en het opzetten van de distributie. Deze marketingdeskundige had ervaring opgedaan bij grootwinkelbedrijven wat niet altijd goed bleek te sporen met de schaal van en de intenties bij Veenweidekaas. Ook bij het vermarkten van streekeigen producten bleek weer hoezeer gesproken kon worden van een geïnstitutionaliseerd onvermogen. Het bleek buitengewoon moeilijk om bekwame personen aan te trekken die hun kennis en kunde ter beschikking wilden stellen. Daar komt dat geen subsidie werd verkregen voor een Afzet & Promotie Plan van de CoVeP. Dit keer wees ook de provincie Zuid-Holland de subsidieaanvraag af met het argument dat ze geen subsidie verstrekten aan producenten ter versterking van hun marktpositie. Hierdoor kon geen professionele marketing-deskundige worden ingeschakeld, terwijl dit juist van groot belang werd geacht voor het welslagen. Ook dit

moest derhalve zelf met vallen en opstaan in coöperatieverband ter hand worden genomen.

Een tussenbeschouwing: de studiegroep en 'de buitenwereld'

Met het oog op de gewenste vernieuwing was de studiegroep een belangrijke plaats en taak toebedacht bij het verwerkelijken van de idee voor Veenweidekaas. In studiegroepverband zouden de zelfkazers uit het gebied het vernieuwingsproces naar vermogen kunnen sturen om zo zelf de vruchten van hun werk te kunnen plukken. Het vernieuwingsproces werd zagezegd *gelokaliseerd* in een studiegroep onder de hoede van een stichting en op de bedrijven van de deelnemers. Daarmee werd het vernieuwingstraject *geënt* op de socio-materiële verscheidenheid in de studiegroep. Dit *gestold vermogen*, als uitdrukking van wijze waarop de leden van studiegroep naar vermogen de landbouw beoefenden, vormde zo het *fundament* waarop de beoogde vernieuwing gestalte moest krijgen. Door aan te sluiten bij en voor te bouwen op de *kennis en kunde van de deelnemende zelfkazers* omtrent het bijzondere van hun eigen bedrijven moest de groep zelfkazers van meet af aan stevig *grip* krijgen op het te doorlopen vernieuwingstraject: waar het naar toe moest (*ontwerp*) en het werk dat daartoe verzet moest worden (*agenda*). En om die grip te behouden werd voor *de weg der geleidelijkheid* gekozen, dat wil zeggen uitgaande van het eigen kennen en kunnen stap voor stap en weloverwogen toe werken naar een nieuwe werkelijkheid. De zelfkazers zouden zo *primaair drager* worden *van het door henzelf op te bouwen vermogen om streekeigen boerenkaas te produceren en te vermarkten*. Alle anderen die direct of zijdelings bij het verwerkelijken in studiegroepverband betrokken raakten, zoals allerlei deskundigen, adviseurs en andere belanghebbenden, zouden zich in deze rolverdeling moeten schikken. Zij moesten dienstbaar zijn aan de belangrijke *voortrekkersrol* die de studiegroep had te vervullen. De studiegroep moest zo de ruimte krijgen om haar eigen weg te zoeken.

In de vorm van de Stichting in het kader van een Veenweidekaasproject had deze manier van werken een eigen institutionele inbedding gekregen, die zo deels ook formeel werd vastgelegd. Hiermee werd een zekere ruimte om te vernieuwen gevestigd die van de gevestigde orde was afgeschermd en afgebakend. Een ruimte die niet volledig van de omgeving was afgesloten, maar daar juist op bijzondere wijze mee werd vervlochten. Door medestanders bij de beoogde vernieuwing te betrekken en op allerlei manieren zo hecht mogelijk aan het vernieuwingsproces te binden: politici, ambtelijke functionarissen, onderzoekers van landbouwkundige onderzoeksinstituten, collega-boeren, boerenkaasdeskundigen, kaashandelaren, marketingmanagers en noem maar op. Zo ontstaat als het ware een 'wereld hierbinnen' die ligt ingebed in een 'wereld daar buiten'. Om die afzondering ten opzichte van 'buitenstaanders' blijvend te kunnen legitimeren moeten studiegroep en Stichting zich naar 'de buitenwereld' toe ook presenteren en verantwoorden. Op die manier moeten medestanders blijvend worden gebonden en tegenstanders op een afstand worden afgehouden. Bij het verwerkelijken in studiegroepverband moet goed zicht worden gehouden op hetgeen zich zoal in 'de wereld daarbuiten' afspeelt om tot een Veenweidekaas te komen die daar te zijner tijd stand kan houden.

Voordracht door Jan de Groot, vice-voorzitter 2-HLO en bestuurslid van de Stichting, tijdens de presentatie van 'Streekeigenwijs produceren' op 30 maart 1993 te Zegveld (iets ingekort)

Velen maken zich zorgen om de toekomst van de landbouw in het Veenweidegebied. Niet alleen vanuit de agrarische sector. Ook natuurorganisaties als het Noord- en Zuid-Hollands Landschap en de Vogelbescherming, want de toekomst van de landbouw en van natuur en landschap zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden in het veenweidegebied. Sterker nog: zonder een economisch gezonde agrarische sector is er m.i. geen perspectief voor het veenweidegebied zoals de maatschappij zich dat wenst. De overheid geeft echter blijk van weinig vertrouwen in de boer als beheerder van natuur en landschap, onterecht. Als boeren de gelegenheid wordt geboden om vanuit de eigen mogelijkheden natuur- en landschapsbeheer in hun bedrijfsvoering in te passen en daar een reële beloning voor krijgen, dan is er zeker draagvlak in de agrarische sector te vinden. Dan zal blijken dat boeren op een effectieve en efficiënte wijze natuur en landschap kunnen beheren. Vooralsnog blijven overheidsplannen op het vlak van inrichting en gebruik van het Veenweidegebied, maar ook op het vlak van milieubeleid, als het zwaard van Damocles boven het gebied hangen. Het blijft zaak te zoeken naar lichtpuntjes. Het Veenweidekaasproject is zo'n lichtpuntje. Uit het rapport blijkt dat onder voorwaarden de productie en afzet van Veenweidekaas een reëel perspectief heeft. Toch is enige voorzichtigheid geboden om twee redenen. In de eerste plaats omdat een succesvolle ontwikkeling en vermarkting meer voeten in de aarde heeft dan je op het eerste gezicht zou denken. Het onderzoek reikt weliswaar handvaten aan, maar dit en volgend jaar moet nog heel veel werk worden verzet. Ten tweede is sprake van een politiek spanningsveld bij dit soort projecten. Aan de ene kant steken boeren hun nek uit om hun maatschappelijke verantwoording te nemen en dat moet zeker ook gedaan worden. Dat dergelijke initiatieven op steeds meer steun kunnen rekenen vanuit overheid, onderzoek, voorlichting en maatschappelijke organisaties is mooi en nodig. Aan de andere kant bestaat bij overige boeren de terechte zorg, om niet te zeggen angst, dat dergelijke initiatieven door overheid en maatschappelijke organisaties gebruikt gaan worden als breekijzer om het hele gebied of zelfs de hele sector deze normen voor te schrijven. Tegen die gedachtengang wil ik toch sterk waarschuwen. Het treffen van vergaande maatregelen op gebied van milieu en natuur kan ook voor de deelnemers aan het Veenweidekaasproject alleen als daar een beloning tegenover staat in de vorm van een hogere opbrengstprijis voor Veenweidekaas. De hogere kosten moet dus doorberekend kunnen worden aan de consument en op zijn minst gecompenseerd worden. Die conclusie staat gelukkig ook in het rapport. Ik wil Provincie en Rijk dan ook oproepen het Veenweidekaasproject te steunen, maar dan niet met de politieke bijbedoeling om op basis van dit project een beleid voor het hele gebied te formuleren, maar vanuit de gedachte dat het een oplossing is voor een bepaalde groep boeren en dan nog alleen als ze daar ook financieel voordeel bij hebben. De HLO's steunen de Stichting en het Veenweidekaasproject vanaf het begin in woord en daad. Dat we daarbij onze nek uitsteken blijkt uit twee verwijten die we vaak krijgen. Binnen de eigen organisatie klinkt nogal eens de kritiek dat dergelijke projecten slechts interessant zijn voor zeer kleine groepen boeren en dat het niet terecht is om een onevenredig deel van mensen en middelen van de organisatie daaraan te besteden. Op die kritiek heb ik twee antwoorden: je kunt niet langer stellen dat er maar één oplossing is voor de problemen van alle boeren. We moeten toe naar het op creatieve wijze zoveel mogelijk oplossingen bedenken voor verschillende groepen boeren. De Stichting heeft dat in ieder geval als doelstelling. Verder is het aantal deelnemers nu weliswaar klein, maar ik zie hen als voorlopers. Als dit project succesvol is kunnen op termijn veel grotere groepen boeren meedoen. De reikwijdte en het belang van dit project is dus groter dan het huidige aantal deelnemers. Het tweede verwijt van buiten de organisatie is dat we ons als LO's bemoeien met iets wat niet tot onze taken behoort; de ontwikkeling en afzet van agrarische producten. Dat is toch een taak van afzetorganisaties als coöperaties, veilingen en dergelijke? Het is echter niet nieuw dat LO's zich rechtstreeks met de markt bemoeien. Zijn niet veel van huidige verwerkings- en afzetcoöperaties juist door de LO's opgericht? Daarnaast rekenen we het uitdrukkelijk tot onze verantwoordelijkheid boeren in dit soort projecten te ondersteunen als en zolang dat niet opgepakt wordt door de reguliere verwerkende industrie en afzet. Tot nu toe hebben we geen signalen gehad dat zij dit soort initiatieven op een serieuze manier wil oppakken.

Ik denk dat je inderdaad eigenwijs moet zijn, in de goede betekenis van het woord, om mee te doen aan een project als dit. Als deelnemer in het project en als Stichting moet je soms oproeien tegen de stroom in. Koppigheid en doorzettingsvermogen zijn dan essentiële eigenschappen.

Omgekeerd dringt die 'wereld daarbuiten' zich ook op. Door buitenstaanders die bij tijd en wijle meer in meer of mindere mate betrokken raken bij het werken in studiegroepverband. Maar ook door de betrokken zelfkazers zelf, die als zelfkazer en in allerlei andere hoedanigheden tevens deel uitmaken van talloze andere socio-materiële configuraties die ver in tijd en ruimte kunnen uitstrekken (zie de Inleiding). Ook zij vertegenwoordigen die pluriforme en heterogene buitenwereld binnen de studiegroep. Maar die 'wereld daarbuiten' kan zich ook op andere wijze dan door middel van handelingsbekwame personen doen gelden. Naast mensen belichamen ook talloze niet-mensen het vermogen tot medewerking dan wel tegenwerking. Dit kunnen dragers zijn in de vorm van nieuwe beleidsinstrumenten, een veranderd consumptiepatroon, een gewijzigde marketingstrategie van een grootwinkelbedrijf of een speciale krachtvoerbrok voor zelfkazers. Maar ook opspelende boterzuurbacteriën tijdens de rijping of andere verstoring van 'natuurlijke' aard. Al deze dragers kunnen een bijdrage leveren aan het vermogen tot verbijzondering of daar juist een obstakel toe vormen. En meestal is het van beiden iets. Vernieuwen vindt plaats in een complex krachtveld van op elkaar inwerkende en doorwerkende ordeningsprocessen. Om de belofte van Veenweidekaas gestand te kunnen doen moet de studiegroep haar weg zoeken om dit complexe geheel van ordeningsprocessen op effectieve wijze te kunnen herordenen.

Hierbij komen zij ook voor *het dilemma van vernieuwen* te staan. Om ruimte voor vernieuwing te creëren en om grip te krijgen op het te doorlopen vernieuwingstraject moeten zij vermogen zien te mobiliseren door medestanders aan de beoogde vernieuwing te binden. Om zo tegelijkertijd ook weer hun grip op het vernieuwingstraject te verliezen, want middels die medestanders dringt de buitenwereld zich onmiskenbaar aan hen op. Medestanders maken deel uit van en representeren een verscheidenheid aan met elkaar verknoopte socio-materiële verbanden. Dit geldt evengoed voor de leden van de studiegroep, ook zij vertegenwoordigen op allerlei wijze de buitenwereld. Op enig punt kunnen medestanders, dat geldt evengoed voor leden van de studiegroep of bestuursleden van de Stichting, verworpen tot dwarsliggers of zelfs tegenstanders. Het afgelegde traject valt zo te beschouwen als de resultante van dit complexe krachtenveld van medewerking en tegenwerking, van de soms onvoorspelbare wijze waarop sociale, natuurlijke en heterogene ordeningsprocessen op elkaar in- en doorwerken.

In zijn voordracht tijdens de officiële presentatie van het onderzoekrapport 'Streek-eigenwijs produceren' (zie pag. 136) schetst Jan de Groot, destijds voorzitter van de WLTO en bestuurslid van de Stichting, een beeld van (een deel van) het krachtenveld waarin het Veenweidekaasproject zich voltrok.

Toewerken naar een scherpomlijnd ontwerp en agenda

In hoofdstuk 4 is in twee bedrijven uitgebreid beschreven hoe een lange voorgeschiedenis qua gedachtenvorming zich in werkgroepverband uitkristalliseerde in de notie van streek-eigen productie als verwachtingsvolle zoekrichting, als tegenhanger van een doorgaande modernisering. De idee voor Veenweidekaas kreeg daarmee ook een nadere invulling als *een streek-eigen boerenkaas produceren en vermarkten onder een keurmerk* (figuur 10, pag. 116). De essentie van streek-eigen productie draait

om het uitbouwen en tot waarde brengen van het bijzondere, het streekeigene, langs twee sporen die elkaar idealiter moeten versterken. Door een verbijzondering van de melkveehouderij moeten de unieke natuur- en landschapswaarden van veenweidegebieden duurzaam worden gewaarborgd. Een verbijzondering van de boerenkaasbereiding moet vervolgens een bijzonder goede kwaliteit Goudse boerenkaas waarborgen. Het streekeigene van Veenweidekaas zou nog meer gestalte kunnen krijgen als een verbijzondering van de melkveehouderij op aantoonbare wijze tot uitdrukking zou komen in een voor het veenweidegebied uniek smaakprofiel. *Veenweidekaas zou zich dan naar afnemers en consumenten toe kunnen onderscheiden als een exclusieve boerenkaas met argumenten als gegarandeerd duurzaam, gegarandeerd goed voor natuur en landschap van veenweiden, gegarandeerd van een hoog kwaliteitsniveau en met een voor het gebied van herkomst unieke smaak. Naar verwachting zou Veenweidekaas daarmee een hoge verbruikswaarde vervullen voor consumenten die veel waarde hechten aan een of meerdere van deze argumenten. Door die consumenten daarop aan te spreken en het verhaal rond Veenweidekaas over te brengen zouden ze Veenweidekaas niet alleen willen kopen, maar ook bereid zijn om daar in verhouding meer voor te betalen. Op zijn best zou een vergoeding voor een duurzaam beheer van milieu, natuur en landschap bij de prijs van Veenweidekaas zijn inbegrepen. Dit werd dan ook het ultieme streven.*

Het ontwerp voor Veenweidekaas, als min of meer scherpomlijnd beeld van waar het naar toe moet, was zo al aanzienlijk ingeperkt door een aantal richtinggevende keuzes. Kort samengevat moest toegewerkt worden naar: het vermarkten van een type *Goudse boerenkaas*, bereid op *melkveehouderijbedrijven in de westelijke veenweidegebieden* onder een *keurmerk gekoppeld aan een reglement*, waarmee consumenten *garanties* krijgen omtrent het op *duurzame wijze voortbrengen* van de voor veenweidegebieden *kenmerkende natuur- en landschapswaarden én de bijzondere kwaliteitskenmerken* op een *hoog niveau* van die Goudse boerenkaas. Dit schetst gelijk de contouren van het te doorlopen vernieuwingstraject, waarbij Veenweidekaas steeds vastere vorm moet krijgen om zich staande te kunnen houden en de beloftes waar te maken. Vooralsnog is het ontwerp omgeven door een zee van onzekerheid en talloze vragen die een antwoord behoeven om gefundeerde keuzes te kunnen maken. Om een idee te geven van de vele vragen waar in studiegroepverband mee werd geworsteld geef ik hiervan slechts een korte opsomming.

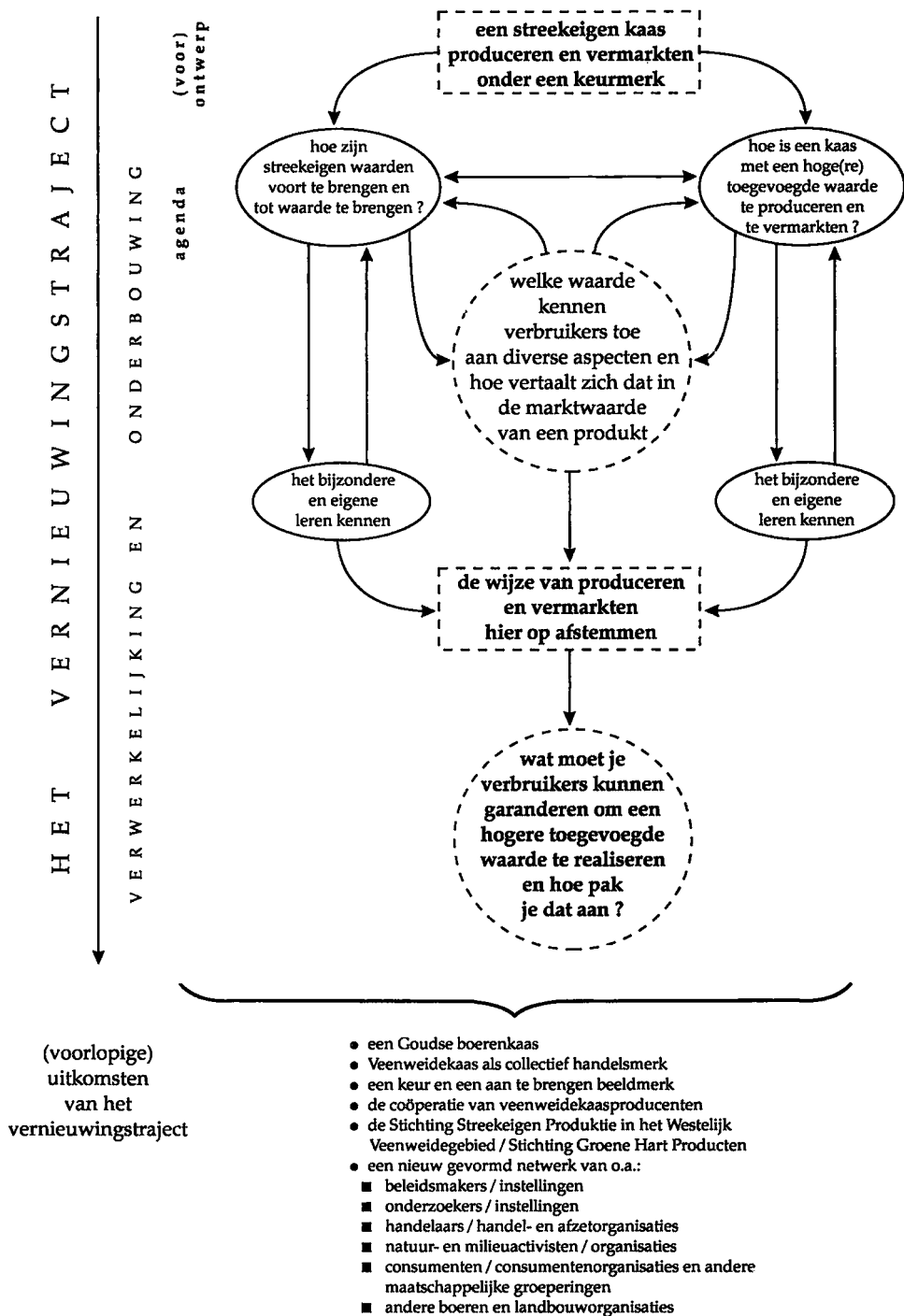
Wat is nu zo bijzonder aan het Veenweidegebied en hoe valt dit streekeigene af te bakenen? Hoe kun je de melkveehouderij duurzamer maken en wat voor eisen moet je stellen wil je consumenten overtuigende garanties geven? Wat zijn streekeigen natuur- en landschapswaarden en hoe kunnen die op een melkveehouderij worden voortgebracht? Hoe kun je dat aan consumenten overbrengen om ze bij het bijzondere van veenweidegebieden te betrekken? Zijn ze dan ook daadwerkelijk bereid om Veenweidekaas te kopen en in verhouding meer te betalen dan voor een gewone (boeren)kaas? Waaraan voldoet een kwalitatief hoogwaardige Goudse boerenkaas en hoe valt dat vast te stellen? Wat beïnvloedt de kwaliteit? Wat is het verband tussen graslandbeheer, fokkerij en voeding van melkkoeien, melkproductie, samenstelling van de melk, kaasbereiding en kwaliteitskenmerken van de kaas? In hoeverre onderkennen en waarderen consumenten verschillen in kwaliteit? Aan welke kwaliteitseisen zal een Veenweidekaas minimaal moeten voldoen en wat

betekent dat voor de wijze van bereiden, opslag en rijping? Welke gegarandeerde kwaliteitsaspecten van Veenweidekaas zullen voor consumenten doorslaggevend bij aankoop: een milieuvriendelijke, een diervriendelijke of een natuur- en landschapvriendelijke wijze van produceren of is dat het uiterlijk of de smaak? Of letten consumenten vooral op de prijs in plaats van bijzondere kwaliteiten? Wat kost het produceren van Veenweidekaas en wat voor opbrengstprijis moet hier tegenover staan willen de Veenweidekaasproducenten een redelijk inkomen kunnen behalen? Hoe kan de potentiële groep consumenten worden bereikt? Hoe kunnen die consumenten van de bijzondere kwaliteit van Veenweidekaas worden overtuigd en welke (meer)prijs zijn zij bereid te betalen voor de geboden garanties in verhouding tot gewone boerenkaas? Waar kan Veenweidekaas worden verkocht, hoeveel en tegen welke prijs? Wat zijn de afzetmogelijkheden voor Veenweidekaas? Zijn de bestaande afzetkanalen toereikend of moet nieuwe kanalen aangeboord worden? Wie zijn potentiële afnemers of interessante handelspartners? Hoe moet het met de opslag en distributie? Hoeveel kan er worden geproduceerd en door wie? Hoe kun je het produceren en vermarkten van Veenweidekaas als echt streekproduct beschermen tegen oneigenlijk of misleidend gebruik van herkomstaanduidingen? Hoe kunnen consumenten er zeker van zijn de producenten zich ook aan de regels houden en wie ziet daar op toe? Wat voor herkenningsteken moet op een Veenweidekaas worden aangebracht?

Het is slechts een deel van enorme, welhaast onuitwarbare, kluwen aan vragen bij het onderbouwen en verwerklijken. Niettemin moet in studiegroepverband hier een weg in worden gezocht. Door het op effectieve wijze herordenen van het complexe geheel van ordeningsprocessen zal de beoogde vernieuwing gestalte moeten krijgen. Een nieuw stukje werkelijkheid waarin kievieten, gele lissen, maaimachines, koeien, melk, kazen, melkveehouder, kaasbereiders, kaashandelaren, kaasverkopers, consumenten en wat al niet meer ten opzichte van elkaar een min of meer vaste plek hebben gekregen. In figuur 12 (pag. 140) is dit deel van het vernieuwingstraject beknopt weergegeven. Tijdens het doorlopen van het traject van gedachtenvorming, agendavorming, onderbouwing en verwerklijking krijgt de beoogde vernieuwing steeds meer gestalte, inhoud en vorm komen geleidelijk aan meer 'vast' te liggen teneinde stand te kunnen houden in 'de buitenwereld'. Het onderbouwen en verwerklijken gaat gepaard met het steeds verder aanscherpen van de beoogde vernieuwing en het inperken van de agenda. Het traject wordt steeds meer toegesneden op bestendige uitkomsten. Wat doet er werkelijk toe, wat minder of in het geheel niet? Wat valt op gedegen wijze te onderbouwen en wat (vooralsnog) niet? Wat kun je afnemers en consumenten verkopen? Zo wordt het zekere voor het onzekere genomen, worden vooralsnog onbegaanbare wegen vermeden, worden leemtes omzeild en losse draadjes en rafelranden zoveel mogelijk aan het oog onttrokken. Kortom: er moet nog heel wat werk worden verzet.

In het tweede bedrijf van hoofdstuk 4 is al vermeld dat begin 1992 gelijk met de start van het Veenweidekaasproject een onderzoek van start ging naar '*de perspectieven voor de productie en afzet van Veenweidekaas in het westelijk veenweidegebied*'. Dit onderzoek werd uitgevoerd door de Landbouwuniversiteit in opdracht van de Stichting en bekostigd uit het Fonds Wetenschapswinkel en leverde twee rapporten op (Nijmeijer & Vergeer 1992; Pohlmann 1993). Dit onderzoek heeft, zoals ook al

Figuur 12 Het traject van ontwerp naar werkelijkheid

as vermeld, in belangrijke mate bijgedragen aan het aanscherpen van het ontwerp en het inperken van de agenda. Vooral door de wisselwerking tijdens de duur van het onderzoek tussen onderzoekers en begeleiders en de tussentijdse terugkoppelingen naar de studiegroep en de Stichting. Uit dit onderzoek bleek hoezeer het bijzondere in Nederland uit beeld was geraakt en ook was teloorgegaan. Voorzover erake was van enige kennis en kunde om te verbijzonderen bleek dit sterk veronvold, slecht onderbouwd en vooral te stoelen op ervaringen van een enkele boerenkaasbereider, deskundige of handelaar. Middels het onderzoek kon het ontwerp wel nader worden aangescherpt en de agenda ingeperkt, maar veel relevante vragen met betrekking tot een nadere onderbouwing en verwerkelijking van Veenweidekaas bleven open. Bovendien rezen tal van nieuwe vragen. Ook werden aanwijzingen gevonden voor verbanden tussen een streekeigen wijze van produceren en een uniek smaakprofiel, maar die waren nog niet 'hard' te maken en ze waren niet specifiek genoeg. Zo zijn vele verbanden bekend tussen de samenstelling van het voer, de genetische aanleg van de koe, de samenstelling van de melk, de wijze van bereiden en kwaliteitskenmerken van kaas, zoals de smaak. Alleen zijn die verbanden nooit bekeken op hun relevantie voor het funderen van streekeigenheid, zoals in landen als Italië en Frankrijk overigens wel wordt gedaan. Gezien van een gebrek aan kennis en kunde komt daar nog bij dat deskundigen, in enkeling uitgezonderd, vol scepsis en ongeloof waren over het kunnen onderbouwen van streekeigenheid of geen heil verwachten van streekeigen productie. Vanuit het Landbouwkundig Onderzoek met LNV als belangrijkste financier hadden studiegroep en Stichting vooralsnog weinig te verwachten. Dat gold overigens ook voor andere initiatieven in Nederland op het gebied van streekeigen productie. Gezien de omvang van het geïnstitutionaliseerde onvermogen, de geringe schatting van het beloftevolle perspectief en de grote mate van onwil om mee te werken en zich te binden aan de opbouw van het vermogen tot verbijzondering van melkveehouderij en boerenkaasbereiding in de richting van streekeigenheid zat er voor studiegroep en Stichting niet veel anders op dan in alle bescheidenheid met haarze middelen zoveel mogelijk zelf van de grond af aan op te bouwen. Ervan uitgaande dat ook langs die weg bestaansrecht kon worden verworven. LNV en het Landbouwkundig Onderzoek zouden zo op den duur voor een voldoende feit worden geplaatst. Het zelf kunnen onderbouwen en waarborgen van het streekeigene bij het produceren en vermarkten van Veenweidekaas heeft daarmee in belangrijke mate de agenda van de studiegroep bepaald.

Onderbouwing en verwerkelijking in studiegroepverband

zoals hiervoor al vermeld stonden de eerste bijeenkomsten van de studiegroep in de tweede helft van 1991 en eerste helft van 1992 vooral in het teken van het overleggen en het zich eigen maken van het verrichte voorwerk: de gedachten achter het project, de verwachtingen ervan, hetgeen voor ogen stond ofwel het voorontwerp van Veenweidekaas en de verwachtingen ten aanzien van de studiegroep als geheel, van de deelnemende melkveehouders en van andere betrokkenen. Hiermee was de gedachtenvorming en agendavorming allerm minst afgerond, maar geleidelijk aan verschoof het zwaartepunt naar het verwerkelijken van de beoogde vernieuwing: wat moest daartoe in studiegroepverband zoal opgepakt worden? Volgens de gehanteerde ontwerpprincipes moest de bestaande verscheidenheid in land-

1e Werkprogramma studiegroep Veenweidekaas van begin 1992 tot juni 1993

Na de aanloop tot mei 1992 wordt besloten om vanaf juni 1992 in twee groepen stelselmatig te gaan werken aan het leren kennen, onderbouwen en uitbouwen van het streekeigene door te speuren naar relevante verbanden tussen voer, melk en kaas. Bij het opstellen van regels ten behoeve van een productie-reglement voor Veenweidekaas zal dan rekening worden gehouden met de bevindingen. De deelnemers moeten zelf het fundament leggen door systematisch allerlei gegevens bij te houden, te verwerken en met elkaar door te spreken met het oog op relevante verbanden. Hierbij wordt zoveel mogelijk aangesloten op bestaande gegevensregistratie-systemen, zoals die o.a. door DLV worden aangeboden. Tevens kunnen de deelnemers bogen op deskundige ondersteuning vanuit DLV. Sommige registratie-systemen zijn bij wet of vanuit de zuivelfabriek verplicht. Het pakket aan extra registratie-systemen ziet er als volgt uit:

- DeelAdministratieRundveehouderij (DELAR) of DELAR-BK met extra module voor boerenkaas
- Mineralenbalans
- Boerenkaas-toets op uitrusting en wijze van werken
- Te nemen extra sector-monsters ter analyse bij COKZ
- Graslandgebruikkalender
- Bemestingadviesprogramma (BAP)
- Grondonderzoek over hele bedrijf
- Inventarisatie van grasbestand per perceel
- Kaaslogboek bijhouden, m.n. bijzonderheden of afwijking op de regel vermelden
- Registratie van voer, m.n. overgangen en voeren bijproducten
- Kaaskeuringen
- Extra melkonderzoeken: Coli en Lacto-bacteriën
- Medicijnenlogboek
- Natuurbeheer, cursus ontwikkeld

Sommige zelfkazers doen minimaal aan gegevensregistratie, andere houden uit zichzelf al veel extra gegevens bij. Vanwege de extra kosten en rompslomp hoeft niet iedereen aan alle registratie-systemen deel te nemen, maar wel minimaal aan DELAR, BK-toets en Mineralenbalans. De extra kosten voor gegevensregistratie, inclusief begeleiding door DLV, wordt begroot op gemiddeld 2075 gulden per deelnemer.

Naast deze gegevensregistratie vinden in de zomer van 1992 een aantal eenvoudige praktijkproeven plaats op enkele bedrijven naar invloeden van een extensief versus een intensief graslandbeheer, van wel of geen bijproducten voeren, van wel of geen salpeterzuur toevoegen en van verschillende zuursels op de consistentie en smaak van boerenkaas. Om zo proefondervindelijk een onderbouwing of aanknopingspunten te vinden voor een verbijzondering van de bedrijfsvoering in de richting van een grotere streekeigenheid. Een verbod op het voeren van bepaalde bijproducten, het verplicht voeren van type krachtvoer of een extensief graslandbeheer zou dan wellicht gefundeerd als regel opgenomen kunnen worden in een productie-reglement.

Deze enorme bulk aan gegevens zou daartoe ook aan een wetenschappelijke analyse onderworpen moeten worden om allerlei relevante verbanden op te sporen. Dit zou dan weer kunnen dienen als vertrekpunt voor het onderbouwen en uitbouwen van streekeigenheid door gerenommeerde onderzoeksinstituten. Bij gebrek aan financiering is dit echter achterwege gebleven.

uwbeoefening, van graslandbeheer tot de bereiding en afzet van boerenkaas, als vertrekpunt dienen voor een geleidelijke verbijzondering naar een streekeigen wijze en produceren en vermarkten.

Om om iets bijzonders te kunnen verwerkelijken moest men in studiegroepverband eerst het bijzondere, het eigene leren kennen. Dit zoeken naar en kennen van het bijzondere ter fundering van het streekeigene vormde een belangrijk deel van het werk in studiegroepverband. Dit streekeigene moest dan een vertaalslag krijgen naar een stel op schrift te stellen regels of keur waar de wijze van produceren en het eindproduct aan moest voldoen alvorens het eindproduct, in dit geval Goudse boerenkaas, in aanmerking zou komen voor het predikaat Veenweidekaas. Dit keurmerk moest afnemers en consumenten de nodige garanties bieden omtrent de kwaliteit van streekeigenheid.

In 1991 was het plan opgevat om als zelfkazers een hele reeks activiteiten te ondernemen gericht op het leren kennen van het bijzondere. Dit werd gegoten in een officieel Werkprogramma dat tot juni 1993 zou lopen. Later volgde nog een tweede Werkprogramma tot de zomer van 1994. Op pagina 142 is het eerste Werkprogramma beknopt weergegeven. Dit Werkprogramma maakte op haar beurt weer deel uit van een ambitieus programma waarin alle van 1992 tot 1994 te ondernemen activiteiten rond Veenweidekaas waren opgenomen (hoofdstuk 4, tweede bedrijf). Voor financiering werd het complete programma onder meer ingediend bij de provincie Zuid-Holland. Na een informele toezegging eind 1991 door de provincie over de hoogte van de te verstrekken subsidie voor 1992 kon het Veenweidekaas-project begin 1992 officieel van start gaan. Op 7 januari 1992 maakte de studiegroep een nieuwe start met deelnemers van 13 bedrijven die zich hadden verplicht aan de uitvoering van het eerste Werkprogramma. De kosten voor de uitgebreide gegevensregistratie bedroeg 2075 gulden per deelnemer. Te zijner tijd kregen ze de helft terugbetaald uit de subsidie die de provincie Zuid-Holland had verstrekt.

Naast de marktintroductie van Veenweidekaas op 9 september 1994 werd zo in de loop van de tijd om de studiegroep een veelheid aan door elkaar lopende activiteiten opgepakt die zich grofweg als volgt laten indelen:

- Leren kennen van het bijzondere ter fundering van een verbijzondering in de richting van het streekeigene door studiegroepleden op eigen bedrijven;
- Aanvullend onderzoek ter fundering van het streekeigene door derden;
- Opstellen van reglement waar een Goudse boerenkaas aan moet voldoen om in aanmerking te komen voor het keurmerk Veenweidekaas;
- Het organiseren van afzet, opslag en distributie.

Van de hand van deze grove indeling zal ik uitweiden over de ondernomen werkzaamheden die tot de marktintroductie van Veenweidekaas leidden.

Leren kennen van het bijzondere door registratie en uitproberen

Om het bijzondere te leren kennen en om het effect van aanpassingen in de bedrijfsvoering op bijvoorbeeld de kwaliteit van de kaas te kunnen vaststellen werd gesproken dat alle studiegroepleden zoveel mogelijk gegevens gingen bijhouden over diverse aspecten van de bedrijfsvoering. Naast geobjectiverde metingen met

instrumenten worden ook kwalitatieve of zintuiglijke indrukken en beoordelingen door de producenten zelf of door deskundigen van groot belang geacht. Zo was afgesproken om opvallende, van het gewone afwijkende bevindingen tijdens de kaasbereiding of rijping te noteren in een Kaaslogboek om later verbanden te kunnen leggen met allerlei bijzondere kwaliteitsaspecten van een kaas. Naast chemisch-fysische en bacteriologische kwaliteitsaspecten gaat het daarbij ook om een zintuiglijke beoordeling van kaas op ondermeer uiterlijk en smaak. Een aantal keren per jaar werd in studiegroepverband een kaaskeuring gehouden. Al doende leren de deelnemers kwaliteitsverschillen tussen kazen door zien, proeven, ruiken en tasten te onderscheiden, te benoemen en te beoordelen. Door de bij de studiegroep betrokken boerendeskundigen werden de kazen gekeurd volgens een in de (boeren)kaaswereld gangbare methode. Hierbij worden punten toegekend aan een aantal te onderscheiden, zintuiglijk waarneembare, kwaliteitsaspecten. De totaalscore zegt dan iets over de kwaliteit van de kaas. Om de kaaskwaliteit van de studiegroepleden te kunnen vergelijken met die van anderen gingen deelnemers ook mee doen aan regionale boerenkaaskeuringen. De zintuiglijke beoordeling van kazen kon zo naast de uitkomsten van laboratorium-analyses van kaas worden gelegd en naast analyses van melk en alle andere gegevens betreffende bedrijfsvoering.

Uiteraard ging deze omvangrijke, arbeidsintensieve en ook kostbare registratie van allerlei gegevens gepaard met een discussie over hetgeen zinvol zou zijn in het licht van Veenweidekaas en hetgeen haalbaar en ook betaalbaar zou zijn. Bij de opzet en ook tijdens de registratie kwamen allerlei vragen naar voren: wat wil je meten, wat meet je nu eigenlijk met bepaalde instrumenten of volgens bepaalde methoden en wil je dat wel weten, zijn er wel instrumenten of analyses beschikbaar voor wat je wilt weten, moet je uitzien naar andere methoden of laat je het voor wat het is.

Zo is de wijze van beoordelen van de kaaskwaliteit en het omschrijven van de hoge kwaliteitseisen waar Veenweidekaas aan zou moeten voldoen veelvuldig onderwerp geweest van discussie. Is de gangbare manier van beoordelen wel toereikend om de beoogde bijzondere kwaliteiten van Veenweidekaas te omschrijven? In de gangbare keuringsmethode wordt een kaas vrijwel alleen beoordeeld op afwijkingen van een zuiveltechnologisch ideaal. Er zijn maximaal 100 punten te vergeven over vier categorieën. In de categorieën uiterlijk, consistentie en doorsnede zijn maximaal 60 punten te behalen en in de categorie geur en smaak maximaal 40. Als een kaas afwijkt qua uiterlijk ('onverzorgd'), consistentie (zoals 'griezig'), doorsnede (bijvoorbeeld 'spleten') of geur en smaak (zoals: 'zout', 'wrang', 'gistig', 'ranzig' of 'scherp') worden door de keurmeesters punten in mindering gebracht. Bij de categorie smaak en geur is 36 punten het maximum voor een kaas zonder afwijkingen, terwijl slechts vier punten zijn te vergeven voor een kaas die zich in positieve zin onderscheid qua smaak. Een kaas waar in zuiveltechnologisch opzicht niks mis mee is kan dus maximaal 96 punten krijgen. De kritiek op deze methode is dat hierdoor weliswaar mooi ogende maar 'vlak' smakende kazen de hoogste scores krijgen, terwijl handelaren, detaillisten en consumenten juist meer waarde hechten aan een boerenkaas die zich qua smaak duidelijk onderscheid. Deze manier van beoordelen met nadruk op het beoordelen van afwijkingen zou te zeer ontsproten zijn aan een zuiveltechnologie gericht op de bereiding van fabriekskaas. Het

helst zogezegd een negatieve kwaliteitsdefinitie, als afwijking van hoe het zo realiter zou moeten zijn (hoofdstuk 3). Om de problematische kwaliteit van de fabriekskaas uit de begintijd te verbeteren is de zuiveltechnologie lange tijd sterk gericht geweest op het zoeken en opheffen van allerlei storende invloeden bij de bereiding van fabriekskaas: door te pasteuriseren, te homogeniseren, te standaardiseren of anderszins voor te bewerken. Dit zuiveltechnologisch traject ligt ten grondslag aan het op grote schaal kunnen vervaardigen van zuivelproducten van een uniforme basiskwaliteit tegen een concurrerende prijs en daarmee de opmars van de zuivelindustrie.

De studiegroep heeft zo met de vraag geworsteld of het omschrijven van kwaliteitskenmerken meer op de ambachtelijke bereiding van boerenkaas uit rauwe melk moest worden toegesneden en de methode van beoordeling derhalve meer gericht moest zijn op het positief waarderen van de bijzondere geur en smaak van boerenkaas. Want juist daarin onderscheidt boerenkaas zich sterk van fabriekskaas en kan het zich naar consumenten toe ook profileren. Dit werd ook beaamd door de afhandelaars en detaillisten. Van het opzetten van een nieuw beoordelingssysteem werd niettemin afgezien. Het was eenvoudiger en doeltreffender dit gewoon aan producenten, handel en consumenten onderling over te laten. De studiereis naar *Gruyère du Comté* in 1993 was in dit opzicht ook verhelderend, zo blijkt ook uit de *Conclusie en Aanbevelingen* van het reisverslag (zie pag. 146).

Het registreren werd, in soms wat gewijzigde vorm, steeds voortgezet. Dit heeft tot een enorme brij aan gegevens geleid, die op zinvolle wijze verwerkt moesten worden: zoeken naar relevante verschillen en specifieke verbanden binnen een bedrijf, tussen bedrijven en in de tijd. Het kennen van uiteenlopende realiteiten zou meer inzicht moeten geven in het bijzondere, het streekeigene en meer grip geven op hoe streekeigen natuur en landschapswaarden en een kwalitatief hoogwaardige boerenkaas konden worden voortgebracht. Het nauwgezet volgen, meten, beschrijven en vergelijken heeft zeker geleid tot een vergroting van het inzicht in relevante samenhangen en daarmee het vakmanschap van betrokken zelfkazers. Hierbij konden in eerste instantie een beroep doen op de vaste begeleiders: graslanddeskundige Gerrit Looijen en boerenkaasdeskundigen Ben Weijers van DLV en Adriaan Boer van 'De Producent'.

Als het verlengde van de registratie gingen deelnemers ook wat nauwgezetter experimenteren om zo meer inzicht te krijgen op de invloed van veranderingen in de bedrijfsvoering op de kwaliteit van voer, melk en uiteindelijk kaas: zoals minder kunstmest strooien, ander krachtvoer, bijvoeren van bieten of hooi, ander zuursel of geen kaasplastic meer te gebruiken. In de zomer van 1992 zijn op bescheiden schaal enkele proeven gedaan. Van de proeven en de bevindingen heeft Hester Melrooy verslag gedaan. Zo werd ook een ruilproef uitgevoerd. Hierbij werd de melk afkomstig van een bedrijf met intensief en een bedrijf met extensief graslandbeheer tegen elkaar geruild. Naast de nodige hilariteit leverde een dergelijke ruilproef opzet de nodige verbazing op over hoe anders de kaasbereiding verloopt met melk afkomstig van een ander bedrijf. Hoezeer op ieder bedrijf sprake is van een bijzondere, op ervaringskennis berustende afstemming tussen alle te verrichten handelingen, de melk van dat moment en het voor handen zijnde gereedschap

Studiereis naar France-Comté*De indruk van 'Gruyère de Comté'*

De Comté is een beschermde streekgebonden kaas met hoofdzakelijk een streekgebonden afzet. Het 'Institut National d'Appellation d'Origine' (INAO) zorgt voor handhaving van de voorschriften en het 'Comité Interprofessionnel du Gruyère de Comté' voor de promotie en afzet ondersteuning. Wat opviel is dat iedereen die op enige wijze betrokken bij het product is er voor 100% achter staat. Die trots laat men ook zien in de promotie en daar zouden we nog wat van kunnen leren. Het product is belangrijk voor het behoud van werkgelegenheid en leefbaarheid van het platteland. Met het oog op die rol verleent de nationaal en regionale Franse overheid dan ook aanzienlijke financiële steun. De structuur van de verwerking is anders dan in Nederland en vindt plaats in kleine coöperaties. Zo wordt veel waarde gehecht aan de invloeden van het gebied en de voeding. In Nederland komt hier langzaam aan ook meer belangstelling voor. Bij de Comté gaat het vooral om het verkopen van regels m.b.t. ambachtelijkheid, natuurlijkheid en oorsprong. Als uitgangspunt geldt als de regels worden nageleefd de kwaliteit normaal gesproken vanzelf goed is.

Voor thuis: Conclusies en Aanbevelingen

- Er liggen kansen voor ambachtelijke zuivel als we vooruit lopen op maatschappelijke ontwikkelingen en leider worden in kwaliteitsbesef. We moeten het duurzaam produceren zo snel mogelijk in de hand krijgen, sneller dan de overheid en burgers van ons vragen!
- Kwaliteit en keurmerk moet centraal staan. Het zal niet leiden tot een geweldige meerprijs, maar het geeft wel vertrouwen en helpt kortingen op de prijs te voorkomen. Een deel van de voorschriften is moeilijk in de Nederlandse situatie te gebruiken, met name het verbod op het gebruik van kuilvoer.
- Sterk overwogen moet worden om bij de productie van Veenweidekaas en wellicht ook van boerenkaas in het algemeen de weg op te gaan van een grotere natuurlijkheid van het product. Dit houdt in uiterste instantie in: afzien van toevoegingen als salpeter en chloorcalcium, gebruik van bedrijfseigen zuursels en niet plastificeren van de kaas.
- Bij de promotie moet goed onderzocht worden welk aspect de consumenten het meest aanspreekt.
- Bij de Comté wordt gewerkt vanuit een bepaalde traditie, ook wat betreft de oorsprongsbescherming. Wij staan pas aan het begin. Gebaseerd op traditie wil niet zeggen stilstand. Het product en de manier van produceren moeten voortdurend verbeterd en bij de tijd gehouden worden.
- In Nederland moet kwaliteitsbesef onder producenten verbeterd worden, door introductie van een hygiëne-code en meer scholing. Dit is in de eerste plaats een taak voor de Bond van Boerderij Zuivelbereiders. De DLV i.s.m. IKC dient te werken aan het ontwikkelen van een opleidingsprogramma voor zelfkazers, vergelijkbaar met de opzet in Frankrijk.
- Boerenkaas in het algemeen en Veenweidekaas in het bijzonder moeten zich onderscheiden door meer nadruk te leggen op ambachtelijkheid. De laatste tientallen jaren is het verschil tussen boerenkaas en fabriekskaas steeds kleiner geworden. Enerzijds doordat in de boerenkaasbereiding steeds meer gebruik wordt gemaakt van de 'industriële' technieken; anderzijds omdat de zuivelfabrieken kwalitatief steeds betere kazen zijn gaan maken, zelfs ook van rauwe melk.
- Er is geen werkelijke tegenstelling tussen boerenkaas en Veenweidekaas en ze zijn niet elkaars concurrenten; concurrent is de fabriekskaas. Het gezamenlijke streven moet zijn om het kwaliteitsniveau te verhogen. Veenweidekaas moet in principe voor alle boerenkaasmakers in de westelijke veenweidegebieden haalbaar en economisch interessant zijn.
- In Nederland is er nog veel te weinig steun vanuit de overheid voor streekeigen productie en de rol die dat kan spelen in het behoud van werkgelegenheid en de leefbaarheid van het platteland. Streekeigen productie moet in Nederland meer geaccepteerd worden, erkenning krijgen en meer ruimte tot ontwikkeling. Het zou een goede zaak zijn als ook in Nederland een organisatie ontstond voor streekeigen productie, zoals het INAO. Internationale samenwerking met dit soort organisaties zou goed zijn, met name op het gebied van promotie en uitwisseling van ervaringen.

Uit Verslag van een studiereis naar de France-Comté van 1-5 november 1993 in het kader van het Veenweidekaasproject (Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied, 1994; hier iets ingekort weergegeven)

tijdens de kaasbereiding.

Een meer diepgaande en systematische analyse van de enorme schat aan gegevens op samenhangen tussen de wijze van produceren en productkenmerken en de effecten van wijzigingen in de wijze van produceren vanuit de invalshoek van streekeigen productie ging het vermogen van de studiegroepleden echter ver te boven. Daartoe zouden gerenommeerde onderzoeksinstituten worden ingeschakeld, want inzicht in die bijzondere verbanden was niettemin essentieel. Vanwege de beoogde aanspraak op het streekeigene, maar ook met het oog op de ingrijpende gevolgen die voorschriften ten aanzien van het gebruik van kunstmestgift, de hoogte van mineralenverliezen, de samenstelling van het ruwvoerrantsoen, de hoogte van de krachtvoergift of samenstelling van het krachtvoer, de fokkerij of het te gebruiken zuursel zou kunnen hebben.

Aanvullend onderzoek ter fundering van het streekeigene

De Stichting heeft meerdere pogingen ondernomen om gerenommeerde onderzoeksinstituten bij het Veenweidekaasproject te betrekken, onder meer om het streekeigene nader te kunnen funderen. Door tussenkomst van de Wetenschapswinkel lukte het om de Landbouwwuniversiteit in 1992 een verkennend onderzoek uit te laten voeren. Verder is tevergeefs geprobeerd om de in het gebied gelegen proefboerderij 'ROC Zegveld' in te schakelen voor experimenten met bedrijfsvoering in relatie tot de kaasbereiding en het monitoren van technische en economische effecten van aanpassingen die zouden voortvloeien uit het productie-reglement. Door het PR in Lelystad is wel een modelstudie uitgevoerd, maar ook dat verliep allerminst soepel. Andere pogingen om het Landbouwkundig Onderzoek en het Praktijkonderzoek bij het project te betrekken stuitten op onwil, onvermogen of een gebrek aan financiering (hoofdstuk 4, tweede bedrijf). Door een gebrek aan financiering kon ook het CLM, dat vanuit haar achtergrond wel het belang van dergelijk vernieuwende projecten inzag, slechts in beperkte mate worden ingeschakeld. Zo heeft CLM in opdracht van de Stichting een conceptversie van het productie-reglement kritisch doorgelicht en van advies voorzien (Terwan, Biewinga & Wesselo 1994).

Streekeigen productie was en is tot op heden geen geïstitutionaliseerde invalshoek in het Landbouwkundig Onderzoek. Streekeigen productie was begin jaren negentig in Nederland vooralsnog een hoogst onbekend fenomeen met weinig relevantie. Dit bleek ook uit reacties van het Ministerie van LNV op subsidie-aanvragen. Streekeigen productie kwam niet voor op de agenda van het reguliere onderzoek. Binnen de reguliere stroom onderzoeksgelden richting Landbouwkundig Onderzoek werd hier dan ook geen budget voor beschikbaar gesteld. Zeker wat streekeigen productie aangaat kon je met recht spreken van een geïstitutioniseerd onvermogen. Er was nauwelijks enige kennis en kunde voor handen. Hooguit op raakvlakken door onder meer de toenemende aandacht voor bijzondere verbanden tussen de wijze van landbouwbeoefening en de milieu- en natuureffecten ter plaatse. Maar over relevante verbanden tussen productieproces en productkenmerken vanuit het perspectief van streekeigen productie was nauwelijks enige kennis en kunde voor handen. En dat gold evenzeer voor het vermarkten van streekeigen producten. Om onderzoek naar streekeigen productie binnen het gevestigde Landbouwkundig

Onderzoek van de grond te krijgen moest de Stichting het eerst op de agenda zien te krijgen en dus met name LNV van de relevantie zien te doordringen. Dit bleek een kwestie van de lange adem te zijn. Op de korte termijn moest de financiering van aanvullend onderzoek komen uit buiten-reguliere middelen van subsidieverstrekkers; vaak kleine geldpotjes waarvan de bestemming nog niet vast lag. Zo moest niet alleen menig onderzoeker van onderzoeksinstituten van het perspectief van streekeigen productie en de legitimiteit van de vraagstelling worden overtuigd, maar ook subsidieverstrekkers. Daarbij kon de Stichting terugvallen op het bescheiden fundament dat inmiddels was gelegd met het voorwerk in werkgroepverband (Roep 1991a, 1999b), de groeiende ervaringskennis in studiegroepverband en onderzoeken van Nijmeijer & Vergeer (1992), Oortwijn (1992) en Pohlmann (1993).

Voorzover de benaderde onderzoekers en onderzoeksinstituten te kennen gaven streekeigen productie serieus te nemen en in het kader van het Veenweidekaasproject daarmee aan de slag te willen bleek de financiering een struikelblok. Door subsidies van de provincie Zuid-Holland en later ook van VROM konden niettemin, zij het in beperkte mate, een aantal aanvullende onderzoeken worden verricht. Zo hebben medewerkers van het PR te Lelystad een modelstudie verricht naar de verwachte technische en bedrijfseconomische effecten op melkveehouderijbedrijven die Veenweidekaas wilden gaan produceren en daartoe aan een productie-reglement moesten voldoen. Een onderzoek dat werd begeleid vanuit de Stichting als opdrachtgever, de boerenkaasdeskundige van het IKC-Veehouderij en de onderzoeker van de Landbouwwuniversiteit. De Stichting en de leden van de studiegroep wilden meer zicht hebben op de bedrijfseconomische gevolgen van een mogelijke achteruitgang in graslandopbrengst en melkproductie door productie-beperkende regels. Bovendien wilden ze onderbouwd zien wat Veenweidekaas af boerderij minimaal zou moeten opbrengen om een aanvaardbaar inkomen te behalen. Aanvankelijk werd het principe van evenwichtsbemesting voor fosfaat als uitgangspunt gekozen. Daarmee werd voortgebouwd op rekenmodel voor 'duurzame graasveehouderij' van Hermans & Vereijken (1991). Om tot een evenwicht in bemesting te komen wordt in dit model de hoogte van de melkproductie gekoppeld aan de beschikbare grond. Door dit model uit te breiden met een bedrijfseconomisch module en te stellen dat het netto bedrijfsresultaat (d.i. opbrengsten minus kosten inclusief arbeidskosten) minimaal nul moet zijn kan een uitspraak worden gedaan over de vereiste bedrijfsvoering en bedrijfsopzet. Dit model was al enkele malen toegepast, ook voor veenweidegebieden (Hermans 1992, 1993). Ten behoeve van het Veenweidekaasproject werd nog een speciale kaasmodule aan het model toegevoegd. Om te zien waar de grenzen van een 'duurzame Veenweidekaasproducent' zouden liggen en wat dan de opbrengstprijzen van Veenweidekaas moest zijn, werd uitgegaan van het aantal hectares, het melkquotum, het vet- en eiwitgehalte van een doorsnee studiegroepplid. De uitkomsten van deze modelstudie werden echter niet gepubliceerd, omdat anderen binnen het PR vonden dat met name de bedrijfseconomische uitspraken onvoldoende gefundeerd waren. Om de Stichting en de studiegroep tegemoet te komen werd een nieuwe modelstudie uitgevoerd. Dit keer met een bedrijfseconomisch rekenmodel als uitgangspunt. Hiermee werden de inkomenseffecten van het produceren van Veenweidekaas onder uiteenlopende uitgangspunten door middel van een gevoeligheidsanalyse doorberekend. Deze modelstudie leverde een bedrijfseconomische onderbouwing

van de kostprijs en het te verwachten inkomenseffect bij diverse marktprijzen van Veenweidekaas. De uitkomsten van deze studie zijn wel gepubliceerd (Antuma Van Scheppingen 1995). Een belangrijke conclusie uit dit rapport luidt dat het mogelijk voor relatief kleinere bedrijven met een melkquotum van 200.000 tot 250.000 kg melk per jaar ondanks de investeringen en extra arbeid aantrekkelijk zou zijn om over te schakelen op het produceren van Veenweidekaas. Het produceren van Veenweidekaas zou de inkomenspositie aanzienlijk kunnen versterken. Tijdens de aanbesteding van de publicatie op ROC 'Zegveld' in april 1995 werd door de betrokken medewerkers van het PR overigens ruiterlijk toegegeven, dat ze (nog) niet in staat waren om technische en economische effecten van de in het productie-reglement genoemde regels voor bijvoorbeeld mineralenbeheer of natuur- en landschapsbeheer mee te nemen in een modelstudie. Daartoe was eerst uitgebreid praktijkonderzoek nodig en dat had de Stichting en studiegroep juist van meet af aan voor ogen gestaan. De oorspronkelijke vraagstelling van de studiegroepleden bleef aldus onbeantwoord: wat betekent het voor mijn bedrijf en het inkomen als ik moet voldoen aan het reglement? En omgekeerd geredeneerd: welke eisen waren praktisch haalbaar voor de meeste studiegroepleden, zowel op de korte als lange termijn?

In de zomer van 1993 en de daaropvolgende winter hebben een paar leden van de studiegroep meegedaan aan een krachtvoerproef opgezet door mengvoerbakfabrikant 'Lato Lato' in samenwerking met 'De Producent', DLV en WLTO. Uit commerciële overwegingen wilde de mengvoerbakfabrikant het drukkend effect van een nieuwe krachtvoersamenstelling op het vetgehalte in melk op enkele melkveebedrijven uittesten. In verband met de vetquotering voor melkveehouders zou dit een interessant product kunnen zijn. Tevens wilde de mengvoerbakfabrikant een specifiek voor zelfkazers vervaardigde krachtvoerbrok bij het onderzoek betrekken. Het te beproeven brok was het aandeel plantaardige oliën met langere ketens met meer onverzadigde vetzuren groter dan gebruikelijk. Naast verlaging van het vetgehalte door een betere penswerking zou dit naar verwachting ook doorwerken op de samenstelling van melk. In de kaastechnologie was bekend dat een groter aandeel langere en onverzadigde vetzuurketens een positieve invloed heeft op de consistentie, de vetzuursplitsing tijdens de rijping en daarmee op de kwaliteit van de kaas. Door het lagere smeltpunt wordt de zuivel soepeler en door een lager vetgehalte ontstaat een betere caseïne-vet verhouding in de wrongel waardoor ook de samenhang groter wordt. De kans op schadelijke gasvorming en spleten en dus smaakafwijkingen wordt zo kleiner. Aangezien de grondstoffen voor deze vetverlappende of melkvet verbeterende krachtvoerbrokken niet op prijs kon worden gekocht zoals te doen gebruikelijk, waren ze in verhouding wat duurder dan de andere brokken. Om melkveehouders en zelfkazers te kunnen overtuigen moesten de vermeende positieve invloeden dus proefondervindelijk op melkveebedrijven worden vastgesteld. Uit de proeven bleek inderdaad dat het vetgehalte ten opzichte van een controlegroep was gedaald en dat de samenstelling van de vetzuren uit het vetpunt van de kaaskwaliteit waren verbeterd (Hoogenboom 1994a, 1994b). Ook werd een positief effect op kaaskwaliteit waargenomen, maar ondanks die verschuiving durfde men niet hardop te concluderen dat de smaak was verbeterd. Dit onderzoek gaf weliswaar een aantal duidelijke aanwijzingen, maar voor de studiegroep en de Stichting waren die niet voldoende gegrond om in het productie-

reglement eisen te gaan stellen aan de samenstelling van het voederrantsoen. Ook dit vergde hierop toegesneden praktijkonderzoek. Door de Stichting werd hiertoe ook een voorstel ingediend bij ROC 'Zegveld' die daar op zich ontvankelijk voor was. Er moest dan een kaasinstallatie geplaatst worden om proeven te kunnen doen met de kaasbereiding, zoals de effecten van verschillende voederrantsoenen op de kaaskwaliteit.

Beschermen van merknaam, ontwerpen van beeldmerk en opstellen van reglement

Veenweidekaas was in eerste instantie niet meer dan een geuzennaam. Over andere namen werd wel nagedacht, maar door alle publiciteit was de naamsbekendheid inmiddels zo groot, dat besloten werd aan Veenweidekaas vast te houden. Om de aanduiding tegen oneigenlijk gebruik te kunnen beschermen heeft de Stichting eind 1992 Veenweidekaas als *collectief handelsmerk* gedeponeerd bij het 'Benelux Merkenbureau'. Het gebruik van de merknaam kreeg daarmee een privaatrechtelijke bescherming. De Stichting werd merkhouders van het handelsmerk, dat volgens de wet alleen uitgegeven mag worden aan producenten die aan nader op te stellen voorwaarden voldoen. De uitgifte en merkvoering kan zo gekoppeld worden aan een productie-reglement dat eveneens in beheer komt van de Stichting. De Stichting dient dan ook toe te zien op naleving van de regels. Als blijkt dat aan het reglement wordt voldaan mag een producent het keurmerk 'Veenweidekaas' op zijn kaas voeren. Naast een merknaam en voorwaarden was een beeldmerk vereist. In opdracht van de Stichting werd in overleg met de studiegroep een beeldmerk ontworpen. Dit werd een rond etiket waarin de symbolen bij uitstek van het veenweidegebied werden verwerkt: groene vlakken doorsneden door blauwe strepen, een grutto en een gele lis. Voor om de kaas heen werd een zwart-witte banderol ontworpen met een koe, een lis en een grutto, zodat ieder afgesneden stuk herkenbaar zou blijven als Veenweidekaas.

Ter bescherming en uit oogpunt van promotie werd nog overwogen om bij de Europese Commissie een *Beschermde Oorsprongsbenaming* (BOB) aan te vragen. Met ingang van 1992 was daartoe een Europese verordening van kracht geworden. Met de Bond van Boerderij Zuivelbereiders werd daar ook over gepraat, omdat de BBZ een BOB-aanvraag overwoog voor Goudse boerenkaas. Bij navraag en uit een gesprek met ambtenaren in Brussel tijdens de studiereis naar de Franse *Jura* in november 1993 bleek, dat een publiekrechtelijke BOB-erkenning niet de mogelijkheden tot marktregulering bood wat met een collectief handelsmerk privaatrechtelijk wel kon: de omvang van de productie afstemmen op de vraag. Na een BOB-erkenning zou iedereen in het gebied die aan de voorwaarden voldeed Veenweidekaas mogen produceren. Om die reden werd dan ook van een BOB-aanvraag afgezien. Bij de BBZ speelde het probleem dat veel van hun leden verspreid waren over heel Nederland en een beperking tot de oude boerenkaasstreek derhalve op veel weerstand zou stuiten. Bovendien was er bij het Ministerie van LNV, Landbouwschap en Productschappen weinig animo te bespeuren om werk te maken van de Europese richtlijn. Integendeel, in Nederland werd een dergelijke oorsprongbescherming beschouwd als een slinkse manier van zuidelijke lidstaten als Frankrijk en Italië om concurrerende Nederlandse producten buiten de deur te houden. In tegenstelling tot Nederland hebben Frankrijk en Italië wel een rijke traditie op het gebied van streekgebonden kwaliteitsproducten.

et het productie-reglement of keur in samenhang met de controle op naleving oesten productie en consumptie opnieuw kenbaar en herkenbaar met elkaar orden verbonden. Door het verhaal achter het keurmerk over te brengen moeten nsumenten weten waar ze aan toe zijn. Dit vormt de kern van Veenweidekaas et opstellen van het reglement heeft dan ook veel tijd gekost, waarbij studiegroep Stichting regelmatig derden om deskundig advies hebben gevraagd. Zo zijn vele rsies gepasseerd voordat in 1994 op voorstel van de studiegroep het bestuur van Stichting op formele wijze een laatste versie bestempelde tot het reglement waar eenweidekaasproducenten zich aan dienden te houden. Bij het opstellen van de gels ging het niet alleen om wat nu wel of niet geregeld moest worden, maar ook e precieze formulering van een op te nemen regel. Enerzijds moest het reglement ldoende om het lijf hebben om consumenten en allerlei maatschappelijke organi- ties te kunnen overtuigen van de aanspraken, anderzijds moest rekening worden houden met de mogelijk verstreckende gevolgen die regels konden hebben voor e producenten. Zoals al vermeld werd hierbij voor de weg der geleidelijkheid kozen: door te beginnen op een niveau dat voor de studiegroepleden met een delijk inspanning viel te behalen om daarna indien nodig de regels in de tijd eeds verder aan te scherpen. Een ander belangrijk punt was hoe, door wie en op elk moment de controle op naleving van het reglement moest plaatsvinden. Een n belangenverstrengeling tussen de Stichting als hoeder van het Veenweidekaas- roject enerzijds en merkhouder anderzijds moest worden voorkomen.

em van der Kooij had als lid van de Werkgroep in 1991 al een lange opsomming maakt van allerlei, soms zeer gedetailleerd uitgewerkte aspecten die mogelijk- rwijs in een reglement opgenomen konden worden om de beoogde aanspraken op et gebied van milieu, natuur, landschap, gezondheid, dierenwelzijn en allerlei oductkenmerken naar consumenten toe gestalte te geven. Afgezien van de ndering van alle regels was de Werkgroep al tot de conclusie gekomen dat met n heel uitgebreid en zeer gedetailleerd geformuleerd stelsel van regels eenvoudig- eg niet viel te werken. Een reglement moest simpel, helder en voldoende onder- ouwd zijn; een regel moest zoveel mogelijk een onderdeel of veld van het hele oductieproces beslaan en het reglement moest een aansporing vormen om in de iste richting te werken. Bij het opstellen van het reglement in studiegroepverband erden eerst de aspecten of velden genoemd waarover in het reglement zeker iets ogenomen moest worden om zich voldoende van een eenzijdig op productie erichte landbouw te kunnen onderscheiden en met recht aanspraak te kunnen aken op streek eigenheid. Hiervoor werden dan werkendeweg regels opgesteld en et verlengde hiervan werd gezocht naar een geschikt controle-instrument.

december 1992 werd zo een eerste versie besproken met daarin aandacht voor: e rol en taken van de Stichting, een gebiedsomschrijving, milieueisen, natuur- en ndschapsbeheer, veevoeding en veeverzorging en rechten en plichten van merk- oerende bedrijven. Tijdens deze bijeenkomst werd een kleine groep gevormd die gels zou voorbereiden die betrekking hadden op de kaas: eisen aan melkkwaliteit, aasbereiding, opslag en rijping en de kwaliteit van de kaas. De groep komt onder ndere met de belangrijke aanbeveling om wat betreft de kaaskwaliteit te kiezen oor een *deskundige beoordeling van het eindproduct* en dus af te zien van het vastleg- en van de kaasbereiding tot in detail. Op het moment dat de kazen rijp zijn voor

Reglement voor de productie, opslag en verkoop van Veenweidekaas

1 De Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied:

- is houder van het merk 'Veenweidekaas';
- is verantwoordelijk voor het opstellen en bijstellen van het productie-reglement;
- draagt zorg voor het laten uitvoeren van een onafhankelijke controle.

2 Gebiedsbepaling

Het merk wordt uitsluitend verleend voor Boerenkaas die geproduceerd is op agrarische bedrijven die zich geheel bevinden in het veenweidegebied in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht.

3 Natuur- en landschapsbeheer

Elk merkvoerend bedrijf moet over een goedgekeurd natuurbedrijfsplan beschikken met maatregelen, streefwaarden en tijdspad.

4 Milieubeheer

Elk merkvoerend bedrijf moet jaarlijks een landelijk erkende mineralenboekhouding bijhouden en doen toekomen aan de Stichting en voldoen aan gestelde maximale verliesnormen van:

- 300 kilogram N per hectare en 50 kilogram P_2O_5 per hectare voor 1994;
- 250 kilogram N per hectare en 40 kilogram P_2O_5 per hectare voor 1995;
- vanaf 1996 fasering tot nader vast te stellen eindnormen.

Het opstellen van een Bedrijfsmilieuplan is raadzaam voor 1994 en verplicht vanaf 1995.

5 Veevoeding

- a. geen toevoeging van geneesmiddelen aan het voer voor het melkvee;
- b. registratie van alle verstrekte voermiddelen: soort, hoeveelheid, samenstelling;
- c. vanaf drie weken voor aanvang van kaasmaken en tijdens kaasmaken mogen niet gevoerd worden: uien, alle koolsoorten en witlof;
- d. krachtvoerders mogen alleen betrokken worden van mengvoerfabrikanten die werken volgens de GMP-code.

6 Veeverzorging en fokkerij

- registratie van verstrekte medicijnen aan de hand van het wettelijk vastgestelde logboek;
- gebruik van groei- of melkgiftstimulerende hormonen, waaronder BST, zijn verboden;
- het gebruik van door klonering of genetische manipulatie verkregen embryo's is verboden.

8 Kaasbereiding

- bereiding van Veenweidekaas volgens het procédé en voorschriften geldend voor Goudse boerenkaas;
- gebruik makend van natuurlijk stremsel;
- beperking toevoeging van salpeter tot maximaal 30 milliliter per 100 liter;
- gebruik van kleurstoffen is verboden;

10 Kaaskwaliteit

- door de Stichting wordt een keurmeester aangesteld die elke kaas van circa drie maanden op grond van een keuringsrapport goed moet keuren alvorens die kaas in aanmerking komt voor het predikaat *Veenweidekaas*;
- de merkvoerders dienen minimaal eenmaal per jaar aan een kaaskeuring deel te nemen en moeten dan minimaal 90 punten in totaal krijgen, waarvan minimaal 34 punten voor geur en smaak.

de verkoop zou een onafhankelijke keurmeester moeten vaststellen of de kaas in kwestie voldoet aan de nog nader te omschrijven kwaliteitseisen. Indien dit niet het geval zou zijn mocht de kaas geen keurmerk krijgen en als Veenweidekaas worden verkocht. Een Veenweidekaasproducent zou er dan veel aan gelegen zijn om zoveel mogelijk kaas onder het keurmerk te krijgen en de productie daar ook op afstemmen. Dit zou veel beter aansluiten bij de hoge mate van ambachtelijkheid van de boerenkaasbereiding en maakte ook een kosten-efficiënte controle mogelijk.

In latere versies van het reglement worden ook allerlei kwesties rond controle, sancties en beroepsmogelijkheden verder uitgewerkt. In september 1993 gaan de leden van de studiegroep na in hoeverre een ieder aan de regels van inmiddels de vierde versie zou kunnen voldoen, wat zij daarvoor al gedaan hadden en wat zij nog zouden moeten doen. Dit om na te gaan hoe selectief de regels zijn geformuleerd en wie in 1994 in staat zou zijn om kaas te leveren die aan alle regels zou voldoen. De vierde versie wordt voor commentaar en advies voorgelegd aan deskundigen van CLM en aan de 'Kaaskenners', een groep detaillisten met kaasspecialzaken waarmee men al enige tijd in gesprek was over opzet en afname. Op grond van dit commentaar en advies vonden nog een aantal wijzigingen plaats voordat in januari 1994 de studiegroep voor de laatste keer haar commentaar kan geven. Op voorstel van de studiegroep stelde het bestuur van de Stichting in maart 1994, na nog enkele kleine aanpassingen, op formele wijze het reglement vast dat als uitgangspunt diende voor het toen aanstaande kaasmaakseizoen van 1994 (zie pag. 152 voor de eerste, ingekorte, officiële versie van het Reglement).

De zorg voor het milieu, en met name het terugdringen van mineralenverliezen, was een van de aspecten waarop Veenweidekaas zich van de gangbare landbouw moest onderscheiden. Maar dan vooral in de zin van voorop lopen en vooruit lopen op het aangekondigde overheidsbeleid. Aansluiting zoeken bij de eisen die aan de biologische landbouw werden gesteld onder het EKO-merk, zoals het niet plastificeren van kaas en geen kunstmest gebruiken, ging vooralsnog te ver. Al werd dit op lange termijn zeker niet uitgesloten. Maar de meeste studiegroepleden zouden op de korte termijn redelijkerwijs niet aan de EKO-normen kunnen voldoen. In plaats daarvan zijn *normen voor toegestane stikstof- en fosfaatverliezen per hectare* opgenomen. In verloop van een paar jaar zouden die worden aangescherpt tot nog nader te bepalen eindnormen. De aangekondigde wetgeving op dit punt en de opgedane ervaring zou daarbij als ijkpunt dienen. Ook dit maakte een geleidelijke aanpassing van het bedrijf onder het keurmerk Veenweidekaas mogelijk. De betrokken ondernemers zetten zo hun bedrijf niet op het spel. De extra inspanningen konden meer in pas lopen met de extra inkomsten. De Veenweidekaasproducenten in spe kregen zo ook de tijd om de nodige kennis en kunde op te doen. Ten tijde van het opstellen van het reglement was maar weinig bekend over de effecten van het drastisch terugdringen van mineralenverliezen. Ook was er veel onenigheid en onzekerheid over hoe hoog de verliesnormen uiteindelijk moesten worden vanuit het oogpunt van duurzaamheid en wat vanuit landbouwkundig oogpunt nog op redelijke wijze te realiseren viel. Om in aanmerking te komen voor het keurmerk moesten Veenweidekaasproducenten een landelijk erkende mineralenboekhouding bijhouden, die jaarlijks met een schriftelijke akkoordverklaring door de boekhouder aan de Stichting moest worden overlegd. Naast een *mineralenboekhouding* werd ten behoeve van

een integrale milieuzorg de verplichting opgenomen om met ingang van 1995 een *Milieubedrijfsplan* in te dienen.

Natuur- en landschapsbeheer werd van meet af aan gezien als een belangrijke invulling van een streekeigen wijze van produceren. Dit zou met het product verkocht moeten worden. Hiermee hadden enkele deelnemers al de nodige ervaring opgedaan, voor anderen was het daarentegen een nieuw aandachtsveld. Tijdens de bijeenkomsten van de studiegroep werden ervaringen uitgewisseld en ter plekke ook aanschouwd. Het beheer of uitbouwen van natuur- en landschapswaarden kan op vele manieren gestalte krijgen. Om zoveel mogelijk aan te kunnen sluiten bij ieders mogelijkheden werd gekozen voor het opstellen van een *Natuurbedrijfsplan*. Dit kon dan worden opgenomen in het reglement. Om zelf een Natuurbedrijfsplan op te kunnen stellen werd in het najaar van 1993 onder meer een cursus natuurbeheer gevolgd bij de Volkshogeschool Bergen. De reeds aanwezige natuur- en landschapswaarden op ieder bedrijf en mogelijkheden om die uit te bouwen waren reeds geïnventariseerd door Otto Vloedgraven van de Stichting Natuur- en Landschapbeheer Zuid-Holland samen met het studiegroeplid Sjaak Hoogendoorn die ook over de nodige deskundigheid beschikte. Uitgaande van de bestaande waarden en binnen de eigen mogelijkheden stelde een ieder vervolgens een Natuurbedrijfsplan op voor een periode van vier jaar. Daarin wordt vermeld welke waarden worden nagestreefd, in welk tijdbestek men dat denkt te realiseren en wat voor activiteiten daartoe worden ondernomen. Dit instrument werd zagezegd opgenomen in het reglement. Om het keurmerk te mogen voeren moest ieder bedrijf over een door de Stichting goedgekeurd Natuurbedrijfsplan beschikken. Daarbij liet de Stichting zich adviseren door de Stichting Natuur en Landschapbeheer Zuid-Holland, die als onafhankelijke organisatie ook zou toezien op de naleving. Opmerkelijk is dat deze manier van werken gaandeweg veel enthousiasme teweeg bracht, ook bij studiegroepleden die aanvankelijk wat terughoudend waren. De opsomming van bestaande waarden ingetekend op een plattegrond van het bedrijf met foto's had duidelijk ook een promotionele waarde, zeker bij huisverkoop. Het maakt voor klanten aanschouwelijk waar het om gaat en wat op het bedrijf zoal gedaan wordt.

Regelen van afzet en het oprichten van een coöperatie

Met op het duurzame wijze bereiden van een kwalitatief hoogwaardige, streekeigen boerenkaas waren slechts de eerste stappen gezet op weg naar een hogere netto toegevoegde waarde. Om dat metterdaad te kunnen realiseren moest Veenweidekaas tegen een nog nader te bepalen prijs af boerderij worden verkocht om vervolgens haar weg te vinden naar de consument, door verkoop aan huis of door een handelskanaal naar andere verkooppunten. Naast de productie, opslag en eindcontrole op de kaaskwaliteit moest ook de afzet naar derden worden geregeld. Zoals afnemers werven en afspraken maken over hoeveel ze willen afnemen en wat voor hen de marge tussen inkoop- en verkoopprijs zal worden. Maar ook het opzetten van de distributie naar alle verkooppunten en niet te vergeten het verzorgen van promotie. Het vinden van geschikte partners in de tussenhandel en de detailhandel heeft de gemoederen in en rond de studiegroep van meet af aan flink bezig gehouden. Niet alleen omdat de boerenkaashandel ondoorzichtig was, maar vooral omdat ook hier commerciële belangen op het spel stonden. De *Veenweidekaasproducenten* moesten een plek zien te veroveren op de volle schappen van winkeliers.

In de aanloop naar het Veenweidekaasproject waren in Werkgroepverband al verkennende gesprekken gevoerd om meer zicht te krijgen op de handel en wandel in de boerenkaaswereld (Roep 1991a). Hier kwam een vervolg op met onderzoek door de LUW (Nijmeijer & Vergeer 1992, Pohlmann 1993). De huidige afzetkanalen en de gehanteerde marktstrategieën voor boerenkaas werden systematisch in kaart gebracht en beoordeeld op geschiktheid voor de afzet van Veenweidekaas. Om Veenweidekaas tot waarde te brengen was niet alleen een duidelijke marktstrategie vereist, maar was het vooral zaak om de juiste partners te vinden in het bonte gezelschap van elkaar beconcurrerende (boeren)kaashandelaren. Lang niet alle groot-, tussen- of detailhandelaren bleken interesse te hebben voor Veenweidekaas zeker niet als dat betekende dat de producenten zelf in verregaande mate wilden bepalen hoe Veenweidekaas moest worden verkocht en wat de marge voor de handel zou zijn. Enkele houders van kaasspeciaalzaken, verenigd in de 'Kaaskenners', zagen in Veenweidekaas wel goede mogelijkheden om zichzelf beter naar het kopend publiek te kunnen profileren, een goede marge te behalen en als manier om de eigen inkomsten op peil te houden.

In februari 1992 werd een speciale studiebijeenkomst over afzetmogelijkheden belegd. Voor die bijeenkomst waren vijf reeds eerder benaderde groot- of tussenhandelaren, enkele detaillisten, een vertegenwoordiger van de belangenorganisatie voor kaasspeciaalzaken het 'Vakcentrum' en de directeur van 'De Producent' uitgenodigd. Hen werd gevraagd hun opvattingen te geven over Veenweidekaas en een inschatting te geven van de afzetmogelijkheden. Ter sprake kwamen onderwerpen als waar Veenweidekaas aan zou moeten beantwoorden, waarop de kaas zich moest onderscheiden, aan wie en waar de kaas het beste verkocht kon worden en wie de meest geschikte afzetpartners zouden zijn. Tijdens de bijeenkomst werden de eerdere bevindingen merendeels bevestigd: de boerenkaaswereld en met name de handel is niet echt doorzichtig. Uit commerciële overwegingen waren ook de aanwezigen niet geneigd om het achterste van hun tong te laten zien. Ook werden de bevindingen uit onderzoek bevestigd dat afzetkanalen kunnen worden onderscheiden op grond van de invalshoek naar productkwaliteit, prijs, verkoopondersteuning en klantenbereik. De keuze van het afzetkanaal was dan ook van groot belang, omdat ze elkaar tot op zekere hoogte ook beconcurreren of uitsluiten. Zoals met kaasspeciaalzaken en grootwinkelbedrijven duidelijk het geval is. De kaasspeciaalzaken werden naast huisverkoop dan ook als de meest geschikte verkooppunten voor Veenweidekaas gezien. Kaasspeciaalzaken moeten zich van grootwinkelbedrijven, die primair op prijs concurreren, onderscheiden door iets bijzonders aan te bieden, zowel qua productassortiment als door presentatie. Door het persoonlijke contact met de klant kunnen zij het verhaal rond Veenweidekaas ook beter overbrengen. Daarbij trekken zij juist klanten die iets bijzonders willen en daarbij minder op de prijs letten. Als geen ander zouden zij in staat om Veenweidekaas tegen een goede prijs te verkopen. Al hangt dit wel sterk af van de detaillist in kwestie en de lokatie van zijn winkel. Dit werd ook bevestigd door de aanwezigen. Veenweidekaas moest een eigen gezicht krijgen, zo werd nog beklemtoond. Door uit te gaan van Goudse kaas werd weliswaar voor een veilige weg gekozen, want daarover is veel kennis en kunde voor handen, maar daarmee kom je in een overvol marktsegment terecht; een verdringingsmarkt van aanbieders. Veenweidekaas zou zich duidelijk van gewone Goudse boerenkaas moeten onderscheiden

om zich ertussen te wringen. Hier waren de aanwezigen het wel over eens. Maar waarop Veenweidekaas zich naar de consumenten toe moest profileren bestond geen eensgezindheid. Zo zag de één goede verkoop ondersteunende argumenten in de extra zorg voor milieu, natuur en landschap op de producerende bedrijven, terwijl de ander daar minder van verwachtte. Wel waren ze het eens dat een bijzondere smaak of een concurrerende prijs doorslaggevende aankoopmotieven van klanten waren. Over welke richting Veenweidekaas dan qua smaak en prijs op moest gaan liepen de meningen vervolgens weer uiteen. Evenals de vraag of de smaak van Veenweidekaas zo uniform mogelijk moest zijn of dat de variatie in smaak tussen bedrijven juist een sterke troef was die uitgespeeld moest worden. De belangrijkste conclusie van de bijeenkomst was dat de Veenweidekaasproducenten hun afzetpartners vooral moesten zoeken bij tussenhandelaren en detaillisten, want beide partijen konden daar profijt van trekken. Met enkele detaillisten van 'De Kaaskenners' die belangstelling hadden getoond voor het verkopen van Veenweidekaas in hun winkels werd nadien nog veelvuldig overlegd over allerlei kwesties samenhangend met de afname en verkoop van Veenweidekaas, zoals: kwaliteit, hoeveelheid, in- en verkoopprijs van de kaas, de organisatie van controle en distributie, de financiële afwikkeling, de promotie en de eisen waar de detaillisten aan moesten voldoen om Veenweidekaas te mogen verkopen. Een aantal van hen kreeg de primeur bij de verkoop van Veenweidekaas.

In de aanloop naar het op de markt brengen van Veenweidekaas moesten dus nogal wat knopen worden doorgehakt met betrekking tot de afzet. Van zwaarwegend belang was naast het vinden van geschikte partners die Veenweidekaas konden verkopen, hoeveel een en ander zou gaan kosten en in hoeverre de Veenweidekaasproducenten zelf grip konden houden op de afzet en prijsvorming om niet overgeleverd te zijn aan de grillen van de handel. Daar komt nog bij dat als de kaas rijp was om te verkopen een eindcontrole op de kaaskwaliteit moest plaatsvinden voordat het keurmerk aangebracht mocht worden. Dit stelt bijzondere eisen aan de organisatie en deskundigheid van betrokkenen en brengt ook extra kosten met zich mee. Bovendien neemt de complexiteit meer dan evenredig toe met het aantal schakels; elke schakel in het afzettraject tussen producent en consument levert een veelvoud van vast te leggen en na te lopen afspraken op. Bovendien moet elke schakel een marge hebben, waardoor de spoeling dun wordt en de prijs af boerderij juist weer onder druk komt. Wil Veenweidekaas de beoogde hogere netto toegevoegde waarde opleveren voor de producenten dan moesten de kosten van het afzettraject en de tussenschakels zoveel mogelijk worden beperkt. Dit strookte ook met de gedachte om de relatie tussen productie en consumptie uit de anonieme sfeer te halen en te streven naar zo directe mogelijke relatie tussen producent en consument; de consument wist dan waar ie aan toe was. Ook dit pleitte voor het zoveel mogelijk in eigen hand houden van het afzettraject.

Het naar de markt toebrengen van Veenweidekaas ging zo gepaard met verkennen, onderhandelen en het maken en op schrift stellen van legio afspraken: tussen de studiegroepleden onderling als toekomstige Veenweidekaasproducenten; tussen de toekomstige Veenweidekaasproducenten en de Stichting; tussen de Veenweidekaasproducenten, de Stichting en derden die bij de afzet betrokken werden. Om efficiënt te werk te gaan ging vanaf december 1993 een kleine werkgroep zich toeleggen op

et regelen van de afzet en het voorbereiden van de marktintroductie van Veenweidekaas na de zomer van 1994. Bij het begin van het project was 1993 genoemd als het jaar waarin Veenweidekaas officieel geïntroduceerd zou worden. Maar zoals al eerder vermeld werd dit in maart 1993 uitgesteld tot 1994; studiegroep en Stichting vonden het vele werk eenvoudig weg niet op tijd rond zetten. Er werd nog overwogen om enkele bedrijven in het voorjaar 1993 alvast officieel te laten starten met de productie van Veenweidekaas, maar uiteindelijk kwamen ze tot de conclusie dat je Veenweidekaas maar één keer officieel kunt introduceren en dat je het dan ook meteen goed moest doen. Gezien de vele open einden werd het risico van een te voorbarige introductie te groot bevonden en werd de officiële marktintroductie naar 1994 verschoven. Het kaasmaakseizoen 1993 werd wel gebruikt om proef te draaien; men te zien wie in staat was om aan de vereisten van Veenweidekaas te voldoen, maar mogelijke knelpunten lagen en wat voor inspanningen deze en gene derhalve nog moest verrichten. Tijdens het winterseizoen 1993/1994 hebben voorzitter en toegevoegd secretaris van de Stichting een rondgang gemaakt langs alle leden van de studiegroep om de stand van zaken te bespreken en te vernemen of Veenweidekaas konden of wilden leveren.

Bij het voorbereiden van de marktintroductie en het opzetten van de afzet werd de studiegroep wederom bedolven onder een stortvloed aan kwesties die nog moesten worden uitgewerkt en geregeld. Om enige orde te scheppen stelde de werkgroep afzet een draaiboek op van ruim vier pagina's en werd een attentielijst afgewerkt die alleen maar langer leek te worden. Zo onderhield de werkgroep Afzet contacten met de 'De Kaaskenners', werden gegadigden gezocht voor de opslag en distributie en offertes aangevraagd. Om zelf voldoende grip te kunnen houden op de afzet (volume en prijs), om elke Veenweidekaas gedurende het gehele traject van producent tot gebruiker te kunnen volgen, om de eindcontrole van de kazen door een onafhankelijke keurmeester efficiënt te laten verlopen en vanwege talloze andere te regelen organisatorische, financiële en logistieke kwesties, werd na rijp beraad in het voorjaar 1994 de knoop doorgehakt; de Veenweidekaasproducenten in spe gingen over tot het oprichten van een eigen opslag- en afzetorganisatie. De producenten zouden kaas van twee weken oud centraal opslaan, al werd de kaas pas na drie maanden door de coöperatie aangekocht. Na de eindcontrole door de onafhankelijke keurmeester was de kaas rijp voor verkoop. Eventueel konden de producenten hun kaas dan weer terugkopen om het aan huis te verkopen. Het oprichten van de Coöperatie van Veenweidekaasproducenten (CoVeP) was gezien de geplande marktintroductie wel haastwerk. De werkgroep Afzet verrichtte het voorbereidende werk. Verder werd een kostprijsberekening uitgevoerd om prijsindicaties te verkrijgen; voor de prijs af boerderij oftewel de inkoopprijs voor de coöperatie, de verkoopprijs voor de CoVeP of inkoopprijs voor detaillisten of Veenweidekaasproducenten en voor de consumentenprijs in de winkels van detaillisten en de boerderijwinkels. Verder moest een inschatting worden gemaakt van de afzet in het eerste jaar om voor 1994 een productieschema op te kunnen opstellen: de hoeveelheid kaas die iedere producent, uitgesmeerd over het kaasmaakseizoen, zou mogen leveren. Ook moest een onafhankelijke keurmeester worden aangetrokken door de Stichting, moest worden besloten wat te doen met kaas die niet aan de strenge kwaliteits-eisen voldeed en moest een administratie worden opgezet om elke kaas te kunnen volgen van kaashak tot consument. En niet te vergeten: er moest promo-

tie-materiaal komen. Zoals al vermeld was na tussenkomst van de Stichting op projectbasis een marketingdeskundige ingehuurd die de studiegroep bij zou staan op weg naar de marktintroductie. Weer een ander probleem vormde de voorfinanciering van de opslag van de kaas. De kaas moest immers minimaal drie maanden rijpen alvorens verkocht te kunnen worden. Door de betaling van aan de coöperatie geleverde kaas uit te stellen, namen de *Veenweidekaasproducenten* dit grotendeels voor hun rekening. Om een en ander met betrekking tot opslag, distributie en promotie te kunnen financieren sloot de CoVeP een krediet af bij een bank.

Na alle voorbereidingen werd op 9 september 1994 op officiële en feestelijke wijze de eerste Veenweidekaas gepresenteerd op het melkveebedrijf 'De Eenzaamheid' van de familie Van Schie.

Een korte terugblik op het doorlopen vernieuwingstraject

Met de officiële marktintroductie van Veenweidekaas eindigt mijn verhaal in drie bedrijven over een buitengewoon geval van vernieuwing, over hetgeen daar zoal aan vooraf ging en wat daar zoal bij kwam kijken. Het zal de lezer duidelijk zijn dat met de marktintroductie het vernieuwingsproces nog (lang) niet ten einde is. Zo valt nog veel te verhalen over *hoe* het vermarkten van Veenweidekaas in coöperatieverband allengs is verlopen en *hoe* een streekeigen wijze van produceren en vermarkten in de westelijke veenweidegebieden en elders in Nederland gestaag werd uitgebouwd. Ook dat is zonder twijfel een buitengewoon belangwekkend verhaal. Niettemin breek ik mijn verhaal hier af, omdat het naar ik meen al veelzeggend is over het vernieuwend werken. In hoofdstuk 6 kom ik daar in beschouwen-de zin op terug.

Mijn verhaal heeft derhalve een open einde. Om belangstellende lezers enigszins tegemoet te treden omtrent het verdere verloop schets ik zeer summier hoe het de CoVeP en de negen Veenweidekaasproducenten sedertdien is vergaan. Daarna blik ik kort terug op de uitkomsten van het vernieuwingstraject, op de reeks socio-materiële vernieuwingen die het heeft voortgebracht en die onmiskenbaar deel uit zijn gaan maken van onze werkelijkheid. Zonder daarbij over te gaan tot een analyse achteraf, hoe leerzaam dat zonder twijfel ook is. In dit boek vind ik dat echter misplaatst; het is een ander verhaal vanuit een andere invalshoek. Om die reden verbind ik aan mijn etnografie dan ook geen slotoordeel in termen van succes of falen. Wat uit mijn verhaal blijkt is dat een vernieuwingstraject zich het beste laat beschrijven als een aaneenrijging van successen en mislukkingen, grote en kleine, waarbij het toeval soms een grote rol lijkt te spelen. Een traject dat langs ongebaande wegen voert en soms onverwachte wendingen neemt: wat aanvankelijk een mislukking leek, blijkt later weer een succes te zijn en omgekeerd.

Het wel en wee van de CoVeP en de Veenweidekaasproducenten van 1994 tot 1998

Een aantal detaillisten had op voorhand al te kennen gegeven Veenweidekaas te willen verkopen, maar dat was niet genoeg. Om de afzet te vergroten moesten de Veenweidekaasproducenten zelf afnemers, tussenhandelaren of detaillisten interesseren om Veenweidekaas op de winkelschappen te krijgen en ook te verkopen. Het werven van afnemers, opstellen van afzetcontracten en promotionele activiteiten

nam erg veel tijd in beslag en vergde een administratieve, commerciële en logistieke deskundigheid die de producenten zich met vallen en opstaan eigen moest zien te maken. Het afzetvolume was vooralsnog te gering om een professionele marketingkracht aan te kunnen trekken en een subsidieaanvraag om de aanloopperiode te kunnen overbruggen was afgewezen. De Veenweidekaasproducenten stonden er zo min of meer alleen voor. Al was met de afnemers afgesproken dat zij zich uit eigen belang ook zouden inzetten voor een actieve verkoopondersteuning, onder meer door Veenweidekaas en het verhaal erom heen volop onder de aandacht te brengen van hun klanten. Lang niet iedereen bleek dit ook te doen, zodat de verkoop daar dan ook stokte. Het aantal kleine afnemers en de afzet groeide weliswaar in het eerste jaar, maar dit ging vooralsnog om kleine hoeveelheden. Dus werd naarstig gezocht naar meer en grotere afnemers. Als aanbieder van slechts één winkelproduct bleek het echter moeilijk om op de schappen te komen in een vol marktsegment. De meeste handel verloopt via groothandelaren of inkopers die winkeliers een heel assortiment leveren. Veenweidekaas zou dan in het assortiment van een groothandel of inkoper moeten worden opgenomen. Een enkele handelaar toonde interesse, maar die wilde dan gelijk 'de hele handel overnemen'. In 1996 meldde de HEMA zich als grote afnemer van Veenweidekaas. Dit grootwinkelbedrijf met filialen over het hele land wilde zich profileren met kwaliteitsproducten. Met deze grote afnemer zou de CoVeP kostendekkend kunnen gaan werken. Ondanks de gerede twijfels werd een contract voor een jaar gesloten en de productie opgeschroefd. Een aantal detaillisten haakte hierna af; zij zagen de HEMA als grote concurrent in de winkelstraat. De HEMA bleek echter weinig werk te maken van een actieve verkoopondersteuning, zodat ook hier de verkoop tegenviel. Na een jaar werd het contract weer opgezegd; van hogerhand werd de ingezette verandering in marktpositionering weer teruggedraaid. Aangezien de productie, de voorraad en daarmee ook de kosten voor de CoVeP ondertussen wel waren gegroeid, nam de druk om nieuwe afnemers te zoeken toe.

Ondanks dat Veenweidekaas door consumenten en kenners uit de boerenkaaswereld werd geroemd om de bijzondere kwaliteit van een constant hoog niveau en ondanks dat de consumentenprijs nauwelijks afweek van de winkelprijs voor merkloze boerenkaas van eerste kwaliteit, verliep de afzet moeizaam. In 1997 werd een kaashandelaar ingeschakeld die zagezegd zou zorgen voor een grotere afzet. Ook deze partner kon die belofte niet waarmaken. Aangezien zij in coöperatieverband niet bij machte waren om binnen afzienbare tijd de beoogde afzetgroei te realiseren, werd in het najaar van 1998 na ampele overweging en in overleg met de Stichting besloten de CoVeP op te heffen (zie het WLTO-persbericht op pag. 160). Ondanks de onderkende bijzondere kwaliteit van Veenweidekaas bleek het moeilijk om afnemers te verwerven, om de gevestigde belangen in de bestaande afzetkanalen te doorbreken, om goede handelspartners te vinden en om winkeliers te bewegen tot een actieve verkoopondersteuning. Het in eigen beheer afzetten van boerenkaas liep stuk op onvermogen en onwil bij de bestaande handel: wie denken die boertjes wel dat ze zijn om ons terzijde te schuiven? De opgeslagen voorraad kaas werd in een keer verkocht aan een kaashandelaar. Na de verrekening van baten en lasten van de CoVeP resteerde een flink tekort. Dit kwam voor rekening van de leden-producenten. De CoVeP was weliswaar opgeheven, maar Veenweidekaas bleef deel uitmaken van het groeiend assortiment aan Groene Hart producten.

WLTO PERSBERICHT

d.d. 2 november 1998

Leden heffen Coöperatie van Veenweidekaasproducenten op; Veenweidekaas blijft op de markt als Groene Hart product

De leden van de Coöperatie van Veenweidekaasproducenten (CoVeP) hebben onlangs besloten hun coöperatie op te heffen. De productie van Veenweidekaas wordt voortgezet. De afzet blijft verlopen via de huidige kanalen, terwijl ondertussen gezocht wordt naar nieuwe wegen om de beoogde afzet te realiseren.

Dat die afzetgroei in de afgelopen vier jaar onvoldoende is gerealiseerd, was voor de leden de aanleiding tot hun besluit. Er was dus geen sprake van financiële problemen, zoals hier en daar is gesuggereerd. Veenweidekaas blijft, met dezelfde hoge kwaliteitsstandaard, onverkort verkrijgbaar via de huidige verkooppunten. Van de oorspronkelijke negen producenten is er inmiddels één een nieuw bedrijf in Groningen gestart; twee andere producenten hebben vorig jaar de overstap naar de biologische landbouw gemaakt en brengen sinds een klein jaar met succes hun kaas als Groene Hart product onder de naam Wilde Weide op de markt. De zes overige producenten blijven werken volgens de strikte voorschriften van het Veenweidekaasprotocol.

In samenwerking met de Stichting Streekeigen Productie in het Westelijke Veenweidegebied, eigenaar en beheerder van het Groene Hart keurmerk, en andere Groene Hart producenten wordt de komende maanden gewerkt aan een nieuwe opzet van de afzet van Veenweidekaas. Gezocht wordt naar een exclusieve handelspartij die Veenweidekaas, eventueel in combinatie met andere Groene Hart producten, in licentie op de markt wil brengen.

De WLTO heeft bij monde van de voorzitter en bestuurslid van de stichting, Jan de Groot, aangegeven dit nieuwe initiatief waar mogelijk te ondersteunen: 'Veenweidekaas is een prachtproduct, waar de producenten nog steeds voor de volle 100 procent achter staan en verdient gewoon een tweede kans.'

Ondanks dat Veenweidekaas in alle nuchterheid (nog) niet als een commercieel succes kan worden beschouwd, is het project van onschatbare waarde gebleken voor de brede waaier aan initiatieven op het gebied van streekeigen producten in den lande die in het voetspoor van pioniers als de Veenweidekaasproducenten zijn opgezet.

WLTO en de stichting zullen daarom op korte termijn een voorstel maken om de opgebouwde kennis en ervaringen van de producenten op een systematische wijze vast te leggen en voor anderen toegankelijk te maken. Daarnaast zal ook duidelijk worden wat het belang van het Veenweidekaasproject in de afgelopen vijf jaar is geweest. Het gaat daarbij in de eerste plaats om de hele opzet van een systeem van kwaliteitsborging dat model heeft gestaan voor het kwaliteitsdenken in de Boerenkaassector en voor het recentelijk ontwikkelde Kwaliteitssysteem Boerenkaas. Daarnaast is door de producenten baanbrekend werk verricht bij het integreren van kwantitatief genormeerde milieu- en natuurzorgactiviteiten in de productie, teneinde daarmee te proberen deze zorg via het product en dus rechtstreeks van de consument vergoed te krijgen.

Van de aanvankelijk negen Veenweidekaasproducenten hadden vier de levering van kaas aan de CoVeP voordien al om uiteenlopende redenen gestaakt (zie pag. 160 en pag. 130). Zo hebben twee bedrijven in 1996 en 1997 de stap gezet naar een EKO-gecertificeerde biologische bedrijfsvoering. Ze waren hier geleidelijk aan naar toe gegroeid, waardoor de overstap niet meer zo groot en risicovol was. Daarbij bood het voeren van het EKO-keurmerk op boerenkaas goede afzetperspectieven langs andere dan gangbare kanalen en bood het ook zicht op een nog hogere meerwaarde voor de producent dan met Veenweidekaas mogelijk was. Hieruit is Wilde Weide voortgekomen, dat net als Veenweidekaas deel uit maakt van het assortiment aan Groene Hart producten. De afzet van Wilde Weide groeit gestaag. Van de vijf Veenweidekaasproducenten is één gestopt na het opheffen van de CoVeP. De andere vier zijn Veenweidekaas blijven produceren. Eén van deze vier heeft recentelijk besloten ook de overstap te maken naar een EKO-gecertificeerde bedrijfsvoering.

Een uitgebreide calculatie van kosten en baten op bedrijfsniveau voert hier te ver, maar Veenweidekaas heeft onmiskenbaar een meerwaarde opgeleverd. De prijs die de Veenweidekaasproducenten ontvingen voor de kaas af boerderij lag ruimschoots boven de gemiddelde prijs, terwijl de consumentenprijs voor belegen Veenweidekaas nauwelijks afweek van de winkelprijs die een grootgrutter als Albert Heijn rekent voor een eerste kwaliteit boerenkaas. In die zin heeft Veenweidekaas aan de verwachtingen voldaan. Of daarmee ook de extra kosten voor een duurzaam beheer van het typische veenweidelandschap meer dan gecompenseerd worden, zoals idealiter het geval zou moeten zijn, kan worden betwijfeld. Overigens hebben de Veenweidekaasproducenten zich inmiddels allen aangesloten bij een van de vele Verenigingen voor Agrarisch Natuurbeheer die gedurende de jaren negentig overal in het veenweidegebied zijn opgericht. Als voorlopers brengen zij hun kennis en kunde hier in. Hun inspanningen op dit terrein worden zo langs andere weg beloond.

Een reeks van socio-materiële vernieuwingen

Ook al hebben zij zelf (nog) niet ten volle de vruchten kunnen plukken van hun inspanningen als voortrekkers, terugblikkend kun je niet anders dan stellen dat de studiegroep onder de hoede van de Stichting en later de Veenweidekaasproducenten, in velerlei opzichten baanbrekend werk hebben verricht. Het door hen ingezette vernieuwingstraject reikt dan ook veel verder dan het kunnen produceren en vermarkten van een bijzondere goede boerenkaas onder het Groene Hart keurmerk. Om wat te noemen: een praktisch instrumentarium om streekeigenheid te kwalificeren en te kwantificeren, zodat het ook valt te garanderen en te controleren (zie ook figuur 12). Langs die weg hebben de banden tussen producenten en consumenten een belangrijke vernieuwing ondergaan, een nieuwe institutionele inbedding verkregen. Het is een van de waardevolle bijdragen aan de vernieuwing van landbouw en platteland; aan de (weder)opbouw van het vermogen tot verbijzondering in de landbouwbeoefening in de vorm van streekeigen productie. Een vermogen waarvan onder meer de Veenweidekaasproducenten bij uitstek de dragers zijn.

Een vermogen dat verder is uitgebouwd onder de hoede van de Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied, die zoals vermeld inmiddels is

omgevormd tot de Stichting Groene Hart Keurmerk en de zusterorganisatie Stichting Waterland Keurmerk (zie onderaan pag. 124). In 1998 waren circa 100 ondernemers betrokken bij Groene Hart producten; van primaire producenten, verwerkers, een slachterij, tot horeca ondernemers en eigenaren van boomgaarden. Naast Veenweidekaas en Wilde Weide bestond het assortiment Groene Hart producten in 1999 uit Petit Doruvel (een zachte roodbacteriekaas), Hoogstamfruit en Proosdij-sap, Veenweideham, honing en walnoten. In Waterland waren in 1998 circa 60 ondernemers betrokken bij de productie, verwerking en afzet van schapenkaas, lamsvlees en rundvlees uit het gebied. Naast het verder uitbouwen van streekeigen productie in de westelijke veenweidegebieden heeft de Stichting in 1996 ook het voortouw genomen tot het uitbouwen van streekeigen productie in Nederland in samenwerking met gelijksoortige organisaties in andere regio's. De oprichting van de Stichting Streekeigen Productie Nederland (SPN) in 1999 als overkoepelende landelijke keurmerkorganisatie, is hier onder meer het gevolg van. Zo wordt in Nederland op allerlei wijze gewerkt aan het creëren van een geëigende institutionele inbedding voor streekeigen productie wat onder meer haar beslag krijgt in een eigen organisatorisch-institutionele omgeving.

Het initiatief tot Veenweidekaas en al hetgeen hieruit ontsproten heeft onmiskenbaar de weg gebaad. In die zin is het, zoals de WLTO terecht stelt (pag. 160), van onschatbare waarde. Eind jaren negentig kun je stellen dat streekeigen productie een niet meer weg te denken onderdeel vormt van de werkelijkheid, ook al heeft het zich nog niet onwrikbaar kunnen grondvesten. Het vernieuwingstraject heeft een lange aanloop gehad en het einde is nog niet in zicht. Allerlei initiatieven rond streekeigen productie in den lande verkeren nog steeds in de kwetsbare fase van gestage uitbouw langs een ongewis vernieuwingstraject.

6 Een slotbeschouwing

Sporen van vermogen en onvermogen

Bij vernieuwend werken komt heel wat kijken. Zo luidt simpelweg de strekking van de door mij opgetekende verhalen in dit boek. Na de voorgaande hoofdstukken is dit zonneklaar. Hierin is een bijzonder geval van vernieuwing uitvoerig beschreven. Leidraad daarbij is hoe een vluchtig idee werkende weg vaste vormen krijgt door de voortdurende wisselwerking tussen het uitwerken van de idee, het creëren van ruimte om te vernieuwen en het verwerkelijken van de idee. Dit is wezenlijk aan het vernieuwend werken, dat wil zeggen ongeacht waar het om draait, wat het oplevert of de omgeving waarin het plaats vindt. In een beschouwing vooraf heb ik in hoofdstuk 4 uitgebreid stilgestaan bij het wezen van vernieuwen.

In drie bedrijven, die elkaar deels in de tijd overlappen, heb ik een zo volledig mogelijk beeld trachten te schetsen van het vernieuwingsproces in kwestie: het werkendeweg opbouwen van een streekeigen wijze van produceren en vermarkten in de westelijke veenweidegebieden. Daarbij laat ik zien dat het verloop en de uitkomsten niet los staan van de omgeving waarin het vernieuwingsproces is gelokaliseerd. Beter gezegd: wat aan dit vernieuwingsproces vooraf is gegaan en waaruit het ontsproten is.

In dit geval is dat de naoorlogse modernisering van de landbouwbeoefening in relatie tot het bijzondere van de veenweiden. Hier heb ik een diepgaande analyse aan gewijd in het derde hoofdstuk. Daarin heb ik betoogd dat het moderniseringstraject was verengd tot het veralgemenen van één enkele ontvouwingsmogelijkheid. Naar vermogen is het bestaande hier naar gemodelleerd. In verloop van tijd heeft zich zo een bijzondere socio-materiële orde gevestigd. Het enge moderniseringstraject stuitte in toenemende mate op het onvermogen om het geheel naar behoren te laten werken. Uiteindelijk bleek het een doodlopend spoor; het moest anders. Dan laat het geïnstitutionaliseerde vermogen zich gelden als onvermogen om het geheel anders te laten werken. Een onvermogen dat wordt belichaamd door de gevestigde orde. Het moderniseringstraject heeft ook in de veenweiden haar sporen nagelaten. Zoals in de teloorgang van het bijzondere. Tegelijk bleek dit bijzondere, waarover ik uitvoerig heb verhaald, een onneembaar obstakel.

Hierin moet het bijzondere geval van vernieuwing en wat daar zoal bij komt kijken dus worden geplaatst. In mijn etnografie heb ik laten zien hoe de gedachte van streekeigen productie gestalte kreeg als tegenwicht van de modernisering. Een verbijzondering van de landbouwbeoefening die van de grond af moest worden opgebouwd. Hierbij heb ik gewezen op de cruciale rol van (voor)trekkers bij de gedachtenvorming, bij het werven van medestanders en bij het zoeken naar de meest geëigende vorm om de gedachte te verwerkelijken. Ik heb beschreven hoe in

studiegroepverband onder de hoede van een stichting werd gewerkt om zo voort te kunnen bouwen op de kennis en kunde van de deelnemers en hoezeer zij stuitten op het geïnstitutionaliseerde onvermogen en op tegenwerking vanuit de gevestigde orde.

Vermogen dan wel onvermogen hebben zo het verloop en de uitkomsten van het vernieuwingsproces bepaald. In andere gevallen is dat niet anders. Vernieuwen is een veelomvattend en ingrijpend gebeuren met een onvoorspelbaar verloop, zeker waar nieuwe wegen worden gebaad. De afloop valt niet te voorzien, wat in alle wijsheid achteraf ook wordt beweerd. In de Inleiding heb ik vernieuwen in algemene termen geduid als het opbouwen van het vermogen om een relevant geacht geheel van op elkaar inwerkende sociale en natuurlijke ordeningsprocessen anders te laten werken. Zonder deze complexe co-productie en de hieruit voort vloeiende naadloze verwevenheid van natuur en samenleving in acht te nemen kan hetgeen bij vernieuwend werken komt kijken niet in volle omvang worden doorgrond.

En dat is wat mij voor ogen stond bij het schrijven van dit boek. Ik heb willen aangeven dat we sinds begin jaren negentig getuige en deel zijn van een veelomvattende en ingrijpende vernieuwing van landbouw en platteland die wederom diepe sporen trekt. Een dramatisch proces, zoals bij alle veelomvattende en ingrijpende vernieuwingsprocessen in en buiten de landbouw, waarbij het zicht op het einde ontbreekt en waarvan de uitkomsten allerminst zeker zijn.

Een proces waarbij het eens zo vanzelfsprekende niet langer als vanzelfsprekend geldt, waarbij je niet meer blindelings kunt terugvallen op de eens zo vertrouwde manier van denken en doen, waarbij alles overhoop wordt gehaald, alles voortdurend in beweging is en alle kanten lijkt op te vliegen. Waarbij een zeker ordelijk verloop geleidelijk aan lijkt te ontaarden in wanorde. Waarbij de eens overzichtelijk samenhangende wereld uiteen valt als het bindmiddel los laat. Het is een proces dat dan ook verwarring schept en onzekerheid brengt. Het is een tijd waarin het onvermogen zich in volle omvang doet gelden met alle frustraties van dien. Een tijd waarin men naarstig op zoek is naar een nieuw gemeenschappelijk richtsnoer om het vermogen te bundelen en de boel bijeen te houden.

In dit boek heb ik inzicht willen verschaffen in deze dramatische wending, een voortschrijdend inzicht dat stoelt op empirische verrijking en analytische verdieping. Op de wisselwerking tussen het optekenen van ervaringen en het zoeken naar handgrepen om deze te duiden binnen een groter verband. Hiermee heb ik tevens willen aanzetten tot meer empirisch gefundeerde uitspraken over vernieuwen in het algemeen vanuit een pragmatisch standpunt ten aanzien van technologie, natuur en samenleving. Zo heb ik in de Inleiding betoogd dat de bestaande socio-materiële orde alleen valt te verklaren uit voorafgaande ordeningsprocessen: uit de wijze waarop sociale en natuurlijke ordeningsprocessen door techniek als mediair onlosmakelijk met elkaar verweven zijn geraakt. Dit heb ik vervat in een socio-materieel analytisch raamwerk (figuur 2, pag. 12) waaraan ik mijn verhaal heb opgehangen. Hierin krijgen de door mij gebezigde begrippen bij het duiden van mijn verhaal ook betekenis. Centraal staat mijn notie van een *werkend geheel*, als het complexe geheel van op elkaar inwerkende natuurlijke en sociale ordeningsprocessen, met technolo-

als het gaandeweg opgebouwde vermogen om een relevant geacht deel gericht laten werken.

alle bescheidenheid zou ik willen stellen dat dit boek in theoretisch en methodologisch opzicht genoeg aanknopingspunten aanreikt die volop stof tot nadenken geven en die ook verder reiken dan alleen het verhalen over en duiden van de grijpende vernieuwing van landbouw en platteland. Bij deze aanzet wil ik het menen.

als gezegd heb ik vooreerst inzicht willen geven in de veelomvattende en ingrijpende vernieuwing die landbouw en platteland sinds begin jaren negentig in de steek heeft. Ter afronding zal ik verderop nog kort duiden wat mijn inziens sindsdien gaande is. Mijn schrijven roept ongetwijfeld vragen op waar het naar toe moet met landbouw en platteland in Nederland of hoe het zou moeten. Degenen die hier een dergelijke bijdrage of handboek verwachten moet ik echter teleurstellen. Niet dat ik daar geen idee over zou hebben of daar beroepshalve niet aan zou willen werken. Integendeel, maar het valt buiten het kader van dit boek. Het stellen en beantwoorden van die vragen begint bij een goed begrip van wat gaande is, los van het alledaags gekrakeel. Dit schrijven moet daar aan bijdragen.

u wordt heden ten dage volop gepraat en geschreven over vernieuwen in de landbouw en vernieuwen in het algemeen. Veranderen lijkt onderhand een doel op zich geworden. Het innovatie gebeuren is een *'booming business'* geworden. De toekomstvisie buitelt over de andere veelbelovende beleidsnota heen. Herijkingen, reorganisaties, reconstructies, herstructureringen en wat al niet meer zijn aan de orde van dag en volgen elkaar ogenschijnlijk in steeds rapper tempo op. De ene kamper begonnen of de volgende staat al weer op stapel om de tekortkomingen van de vorige op te vangen of wellicht te verbloemen. Het valt amper bij te benen. In deze hectische en onbestemde tijden gedijen veelbelovende veranderingmythes en veranderinggoeroes goed. De versnelde technologische ontwikkeling is hierin zeker debet aan. Wereldwijd gaan natuur en samenleving voortdurend op de schop. De wereld is onderhand een grote bouwput. Maar in weerwil van alle schone beloften is die technologische ontwikkeling niet louter bringer van al het goede. Het brengt ook verval, ontluistering, ongelijkheid, onmacht, ontreddering en onzichtloosheid met zich mee. De technologische voortgang stelt ons voor een dilemma: het geeft mensen het vermogen om ons bestaan naar de hand te zetten, maar tegelijkertijd lijken we de grip op ons bestaan te verliezen. We maken keuzes, maar tegelijk lijken we geen keuze te hebben. Enige bezinning lijkt dan ook gepast, maar dit terzijde.

hrijven of praten over vernieuwen is ook van een andere orde dan ervoor staan en ervoor opdraaien. Een ieder die dit aan de lijve heeft ondervonden zal dat beseffen, tenzij ze daar beroepshalve blind voor zijn of het mooier voor willen stellen dan het is. Alle mooie praatjes of gelikte schema's ten spijt: het drama houdt zich niet aan een vooraf opgesteld script. Zonder enige twijfel spelen visies, perspectieven, onderzoekverslagen, ontwerpen, sterkte-zwakke analyses, scenario's, herkenningen of beleidsnota's een niet mis te verstane of te onderschatten rol. Ze geven aan langs welk beloftevol, of wellicht juist zorgwekkend, traject de technolo-

LNV bezigt een veelbelovende taal: stimuleren van vernieuwingsprocessen

Begin jaren negentig kondigt het Ministerie van LNV aan te breken met het oude om de omslag te maken naar het stimuleren van vernieuwing van landbouw en platteland (zie ook kader op pag. 88). Zoals omtrent het te voeren kennis- en innovatiebeleid. Zo krijgt het begrip innovatie krijgt duidelijk een bredere invulling (LNV 1993: 6): *'Daarmee worden nadrukkelijk niet alleen technologische innovaties bedoeld, maar ook beleids-, sociale, institutionele en andere innovaties. Het gaat daarbij niet alleen om vernieuwingen en probleemoplossingen op het gebied van de landbouw, maar eveneens om vernieuwingen en probleemoplossingen op het gebied van natuur, milieu, openluchtrecreatie, bos, visserij en voeding.'* Die verbreding moet ook een vertaalslag krijgen naar het stimuleren van innovaties. *'Innovatieprocessen zijn complex...Innovatie is meer dan een lineair proces van kennisproductie (door onderzoekinstellingen) via kennisoverdracht (door voorlichtings- en onderwijsinstanties) naar kennistoepassing (door bedrijfsleven, maatschappelijke actoren en overheid). Het gaat ook om gedrag, naast kennis. Naast creativiteit van onderzoekers, spelen innovatieve acties van vele actoren een belangrijke rol. Een intensieve interactie tussen de actoren is essentieel. Kennistransformatie, -synthese en -integratie in plaats van alleen kennisoverdracht zijn van belang, evenals feitelijke innovatiemogelijkheden. Niet alleen weten en willen is essentieel, maar ook het kunnen. Succesvolle innovatieprocessen vinden vrijwel steeds plaats in een netwerk waarbij vele actoren of partijen in een intensief interactieproces een rol spelen (idem: 15).....Bij het tot stand komen van innovaties in de praktijk gaat het niet alleen om de beschikbaarheid van kennis en informatie, maar ook om de transformatie van die kennis naar specifieke omstandigheden (bedrijfstype, grondsoort, etc.), om synthese en integratie in een bedrijfsvoerings- of bedrijfsontwikkelingsconcept, en om het uittesten van een vernieuwing op kleine schaal (idem: 16).*

De aandacht moet verlegd worden van het stimuleren van innovaties naar het stimuleren van innovatieprocessen middels een door LNV op te zetten *Stimuleringskader* die in de nota *'Dynamiek en Vernieuwing'* (LNV 1995: 9) wordt aangekondigd en nadere uitwerking krijgt in het *'Kennisleidsplan 1996-1998'* (LNV 1996). Ook hier de constatering mede op grond van een door de Directie Wetenschap en Technologie ingestelde werkgroep ter bezinning op de rol van boeren tuinders bij veranderings- en innovatieprocessen (LNV 1994) dat de praktijk van innoveren anders is dan het simpel aanleveren van technische blauwdrukken die verspreid moesten worden. *'Naast technische innovaties spelen ook product- en marktinnovaties en institutionele en organisatorische vernieuwingen een rol. Kennisontwikkeling is een noodzakelijke factor voor innovatie, maar is op zichzelf niet voldoende. Zonder vraag- en marktgerichtheid, investeringen, organisatievermogen, ondernemerschap en een geschikte 'cultuur' levert kennis geen nieuwe producten en nieuwe werkgelegenheid. Voor veel innovaties en adopties van nieuwe technieken en inzichten blijken zoek- en leerprocessen van betrokkenen een belangrijke schakel te zijn tussen kennis en de toepassing daarvan. Instituten, houding en waarden spelen daarbij een wisselende rol. Soms speelt kennis een dominerende rol en soms heel andere factoren.'* (LNV 1995).

Middels het kennis- en innovatiebeleid moet deze omslag in denken of 'cultuur' een vertaalslag krijgen naar het door LNV (mede)gefinancierde onderzoek en kennisinstellingen: sturing door kennisgebruikers in plaats van door kennisaanbieders; het aansluiten bij eigen initiatieven van ondernemers en maatschappelijke organisaties in plaats van het leveren van algemene oplossingen of blauwdrukken; het mobiliseren van benodigde kennis waarvoor een verder gaande concentratie, samenwerking en verzelfstandiging van kennisinstellingen nodig is alsmede een hierop toegesneden aansturing en financiering; een internationale samenwerking en taakverdeling.

ie zich naar verwachting zal of juist zou moeten ontwikkelen. Ze zijn dan ook allerminst vrijblijvend of belangeloos, ook als ze worden opgediend onder een legitimerende saus van wetenschappelijke objectiviteit. Het schrijven en praten over vernieuwen maakt hoe dan deel uit van het spel, bij het mobiliseren van medestanders. In onze hoogtechnologische samenleving heeft tekst in al haar verschijningsvormen ontegenzeggelijk een grote bindingskracht. Maar met het goed kunnen verwoorden van een goed idee ben je er nog niet: bij het verwerkelijken komt heel wat meer kijken. Dit lijkt me onderhand wel duidelijk.

Vaar we eind jaren tachtig, begin negentig inzagen dat de landbouw zich op een keerpunt bevond (hoofdstuk 2) kunnen we een decennium later gevoeglijk vaststellen dat landbouw en platteland volledig in de greep is van een niet aflatende vernieuwingsdrang. Er zijn talloze gevallen van vernieuwing te noemen met ieder een eigen verhaal, maar die allen tegen dezelfde achtergrond geplaatst moeten worden: het doodlopen van het moderniseringstraject. Bij het zoeken naar uitwegen tuitten al die vernieuwers in veelal nieuwe samenwerkingsverbanden op de gevestigde orde en het daarin geïnstitutionaliseerde onvermogen. In alle gevallen moest het nieuwe vrijwel van de grond af aan worden opgebouwd en meestal tegen de verdrukking in. De ruimte die ze kregen was beperkt. Desalniettemin kreeg de vernieuwing van landbouw en platteland steeds meer bijval en navolging. Zo vond in de eerste helft van de jaren negentig een opmerkelijk omslag plaats in de beleidsvoornemens van het ministerie van LNV. Onder toenemende druk van buitenaf werd de noodzaak tot vernieuwing omarmd, althans op papier. Dit kreeg onder meer haar beslag in de aanzet tot een eigen kennis en innovatiebeleid en de pionerende nota *'Dynamiek en Vernieuwing'* onder verantwoordelijkheid van minister van Aartsen, die sedert 1994 als buitenstaander ernst maakte met de vernieuwing en de boel op orde wilde stellen. Hierin werd een heel andere taal gesproken, zoals uit blijkt uit het nevenstaande tekstkader, waarin werd gebroken met de tot dan toe gangbare taal. Hiermee is onder meer de aanzet gegeven tot een ingrijpende reorganisatie van het landbouwkundig onderzoek, dat eind jaren negentig uiteindelijk in zijn geheel is ondergebracht in een overkoepelende 'Wageningen' organisatie. De belangenbehartiging van boeren en tuinders heeft het afgelopen decennium een opmerkelijke gedaanteverwisseling ondergaan. En de agro-industrie heeft zich in allerlei bochten gewrongen om zich te verweren tegen af te onttrekken aan de neerwaartse spiraal in de markten voor bulkproducten. Het ombere marktperspectief voor de Nederlandse agrosector werd in 1994 weer eens gevestigd in een onderzoeksrapport van Kearney met de veelzeggende titel *'De markt gemist?'*.

De gevestigde orde is volop in beweging, maar dit vernieuwingsproces verloopt allerminst soepel en voorspoedig. Integendeel, en het eind is nog niet in zicht. De oude socio-materiële orde, in de veelomvattende betekenis die ik haar heb gegeven, heeft nog niet afgedaan, terwijl de nieuwe nog onvoldoende is beklift en derhalve wettensbaar blijft. Waar de vernieuwing aanvankelijk met veel elan door een vernieuwende voorhoede werd opgepakt zien we dat de vernieuwing voortdurend stokt, terugslagen kent en op onwil en tegenwerking stuit. Vele initiatieven smoren in de kiem, andere komen niet tot wasdom. Vernieuwers krijgen onvoldoende de ruimte en niet de steun die ze nodig hebben. Ook het ministerie van LNV dat landelijk de

vernieuwing moet trekken kan de mooie woorden onvoldoende in aansprekende daden omzetten. Zo kreeg de uitwerking van het veelbelovende Stimuleringskader, waar alle bestaande stimuleringsregelingen werden ondergeschoven met een jaarlijks te besteden budget van 100 miljoen gulden, een stroom van kritiek te verduren. Recent trof het op nieuwe leest geschoeide Programma Beheer gericht op het beheer van natuur eenzelfde lot. Ook hier werden de gecreëerde verwachtingen niet waar gemaakt. Tegelijkertijd worden vele miljarden gestoken in het afbreken van de oude orde en het ruimen van de puinhopen. Om maar eens wat te noemen: het mestbeleid, de desastreuze uitbraak van varkenspest en de geldverslindende reconstructies van gebieden waarin de intensieve veehouderij zich heeft geconcentreerd. LNV is zozeer zelf onderwerp van vernieuwing dat het onvoldoende in staat is om als regisseur van de vernieuwing op te treden (Van der Ploeg 1999). Ook hier wreekt zich het geïnstitutionaliseerde onvermogen. Zowel rol als voortbestaan van LNV zijn nog immer omstreden. En in samenhang hiermee ook de rol en het voortbestaan van de landbouw in Nederland.

De noodzaak voor vernieuwing is inmiddels onomstreden. Vernieuwen is welhaast gemeengoed geworden, een vanzelfsprekende manier van denken en doen die zoals gezegd ook volop weerklank in en om de landbouw. Vernieuwen moet. De keerzijde van deze institutionalisering is dat het vernieuwen meer en meer een doel op zich is geworden, dat wil zeggen los van een gemeenschappelijk richtsnoer dat alle vernieuwingsdrang effectief kan bundelen. Vernieuwen, en daarmee ook het ogenschijnlijk vernieuwen, dient onmiskenbaar een institutioneel belang. Door te laten zien dat je vernieuwend bezig bent probeer het eigen voortbestaan te rechtvaardigen. Om het eigen onvermogen te verbloemen kun je ook proberen de schijn op te houden, dat wil zeggen te doen alsof je vernieuwend bezig bent. En waar je dat niet waar kunt maken valt nog altijd te verwijzen op de tegenwerking die je ondervindt of het onvermogen van anderen. Dit is uiteraard niet vreemd aan een vernieuwingsproces waarbij veel op het spel staat, maar het is niet effectief. In hoeverre het alleen om het ophouden van de schone schijn gaat bij LNV, het landbouwkundig onderzoek, de belangenbehartiging, agro-industrie of al andere grote en kleine spelers moet de tijd leren. Maar zonder een eenduidig richtsnoer waar het heen moet met de landbouw en platteland en een hierop geënte strakke regievoering die tegelijkertijd volop inzet op en ruimte biedt aan echte vernieuwing ontaardt het vernieuwen al gauw in eindeloos onderling gekrakeel dat uitmondt in een georganiseerde wanorde waarin op zijn best een ieder doet wat hem of haar goed dunkt. Nu valt gaande het proces geen scherpe scheidslijn te trekken tussen werkelijk vernieuwen en het ophouden van de schijn, al was het maar omdat vernieuwen niet kan zonder enige bluf. In dit grijze gebied is het nemen van een gok wellicht het risico waard, omdat het tot onverwachte vernieuwingen kan leiden. Maar om alle inspanningen effectief te bundelen, zoals ten tijde van de modernisering is geschied, is een eenduidig en gemeenschappelijk richtsnoer onontbeerlijk. En juist dat is tot op heden nog altijd omstreden. Hier scheiden zich vooralsnog de wegen naar de toekomst. Dit laat zoals gezegd weer alle ruimte voor eindeloos onderling gekrakeel over de wijze waarop en door wie dit vernieuwingsproces moet worden geregisseerd, begeleid, gestuurd, versterkt, omgebogen, ondersteund, onderbouwd en ga zo maar door. Deze touwtrekkerij draagt alleen maar bij aan de voortdurende verwarring en onzekerheid. We raken hier aan de

ruix van vernieuwend werken: het omvormen van de gevestigde orde van binnen-
uit. Dit vergt ruimte die moet worden gegeven vanuit diezelfde gevestigde orde die
het heft maar moeilijk uit handen wil of kan geven. De regulerende, inperkende of
ontregelende werking die uitgaat van de gevestigde orde kan verlamdend of
verstikkend werken op het vernieuwingsproces: vele initiatieven worden in de kiem
gesmoord of komen niet tot wasdom, terwijl ze juist gekoesterd moeten worden om
de beloftes al dan niet waar te maken.

Verloorgang en (weder)opbouw gaan samen, maar onderhand blijven we wel zitten
met de vraag of er nog wel plaats is voor de landbouw in Nederland? En zo ja,
voor wat voor landbouw? Gezien de ontwikkelingen van de laatste jaren ben ik niet
verust op een goede afloop. De landbouw ligt nog altijd zwaar onder vuur. Zo gaan
veel stemmen op dat we beter af zijn zonder een ruimte en geld verslindende
primaire landbouw, of dat er hooguit plaats is voor een landbouw die volledig in
dienst staat van natuurbeheer en recreatie. Dit wordt zo nu en dan geroepen door
iemand die niet of nauwelijks betrokken is bij het reilen en zeilen van de landbouw,
maar als deze persoon niet de eerste de beste is mag een teken aan de wand zijn.
De landbouw in Nederland moet meer dan ooit het eigen voortbestaan legitimeren
en daarvoor moet nog veel vernieuwend werk worden verzet. Al schrijvende is het
tot mij doorgedrongen dat dit keer niet de toekomst maar het voortbestaan van de
landbouw op het spel staat.

Noten

- 1 Law (1994 1999) spreekt van '*relational materialism*'. Zie ook Law & Mol (1995).
- 2 Bijker, Hughes & Pinch (1997), Bijker & Law (1992a), Callon (1987), Van den Belt & Rip (1987), Rip (1992), Rip & Kemp (1996).
- 3 Een mens schept zijn eigen leefomgeving en eigen persoon (Berger & Luckman 1967; Zijderveld 1974) in wisselwerking of samen met anderen. Ieder mens wordt gevormd tijdens zijn levensloop tot een handelingsbekwaam persoon of *agent* en maakt zo zijn eigen levensplan of project, dat zowel gemeenschappelijk als wel particulier is. Als persoon valt een mens te beschouwen als een heterogene uitkomst van voorafgaande met elkaar verweven geraakt fysisch-biologische en sociale orderingsprocessen (Law 1994).
- 4 Mumford (1966) heeft het over technologie als een mega-machine (Achterhuis 1992; Rip & Kemp 1996). Latour (1987:128-129) heeft het over het aaneensmeden en met elkaar in evenwicht proberen te brengen van tegenovergestelde krachten '*into a whole that acts as one*', het bouwen van een machinerie. Maar een dergelijke machinerie staat niet op zich, het werkt niet vanzelf, integendeel. Rip & Kemp (1996:9) spreken over '*technology as configurations that work*', waarin zij ook oog hebben voor de verwevenheid en co-evolutie van technologie en samenleving. In mijn opvatting is techniek niet datgene wat werkt, maar wat een socio-materieel geheel laat werken, het tot een werkend geheel aaneen smeed. Techniek als een manier van doen om iets te laten werken is op te vatten als een vanzelfsprekende handelingspraktijk, een institutie (Latour 1994). Het kan gaan van een enkele techniek tot een aaneenschakeling van allerlei technieken tot grote technische systemen (Hughes 1986) of een mega-machine (Mumford 1966). Een techniek veronderstelt het vermogen om socio-materiële hulpbronnen en hulpmiddelen aan te wenden, die weer voortgebracht kunnen zijn met andere technieken (artefacten). Een melkmachine of fokstier is dan ook geen techniek, maar onderdeel of uitkomst van een techniek, zoals het machinaal melken of een fokkerij-programma (zie Rip & Kemp 1996; Van der Ploeg 1991).
- 5 Van Lente (1992, 1994) gaat uitgebreid in op de rol van, soms hooggespannen, beloftevolle verwachtingen op de agendavorming en technologie-ontwikkeling.
- 6 Rip & Kemp (1996) gaan in op de mogelijkheid om toekomstige technologische ontwikkelingen te kunnen voorspellen en bij te sturen.
- 7 Exemplarisch is de marktwerking in de neo-klassieke economie. De uitkomsten van de marktwerking (prijs, hoeveelheid, distributie, e.d.) worden verklaard uit allerlei vooronderstellingen over hoe een markt werkt, waardoor de werking zelf geen object van studie meer is. De marktwerking is dan een *black box* geworden, waarvan de uitkomsten worden toegeschreven aan een *invisible hand* of een ander obscuur mechanisme. In de neo-institutionele economie worden als reactie hierop instituties en economisch handelen weer opgevoerd als object van onderzoek om de werking van de markt te kunnen verklaren. Zie Hodgson (1988) en ook Nagelkerke (1992) voor een goed overzicht. Saccomandi (1998) levert een neo-institutionele analyse voor de landbouw. Dosi *et al.* (1988) leggen een verband tussen marktontwikkelingen en technische vernieuwing op bedrijfsniveau in termen van de evolutie en natuurlijke selectie-principes.
- 8 Deze en andere kwesties zijn onderwerp van debat rond de '*Actor Network Theory*', als '*collectives of humans and non-humans*'. Het aaneensmeden van heterogene elementen tot een sociaal en materieel netwerk vormt het hart van de *Actor Network Theory*. Callon (1986a, 1986b) hanteert ook de rollenmetafoor en heeft het over '*mobilization*', '*enrollment*' en '*translation*' en gaat zover om ook '*non-humans*' handelingsbekwaamheid of '*agency*' toe te schrijven. Hetgeen aanleiding vormde tot een heftig debat. Andere prominente vertolkers van de *Actor Network Theory* met een eigen inslag zijn Latour (1992, 1990, 1985) en Law (1992, 1994), Law & Callon (1992). In een recent werk blikken Law & Hassard (1999) terug op het debat om te kijken wat het zoal heeft opgeleverd. Zij vatten dit in twee kernbegrippen: '*relational materiality*' en '*performativity*' (pag. 4).

- 9 Van der Ploeg (1985, 1987, 1990, 1991) heeft deze coördinatie vanuit boerenarbeid, waarbij hij onder meer voortbouwt op de arbeidsprocesbenadering van Braverman (1974), uitgewerkt tot een krachtig onderzoekprogramma naar de differentiële effecten van uiteenlopende stijlen van landbouwbeoefening.
- 10 Het als zodanig onderkennen en bestuderen van de invloed van een voorgeordende socio-materiële omgeving op het verloop orderingsprocessen vat Law (1994:23) ook onder '*relational-materialism*'.
- 11 Latour (1994) en Law & Mol (1995).
- 12 Indachtig deze complexe werkelijkheid van in elkaar grijpende werkende gehelen kan een empirische onderzoek zich uiteraard beperken tot het in kaart brengen en doen van uitspraken over de werking van een stukje van die complexe werkelijkheid. Zo kan men de werkelijkheid bijvoorbeeld doordenken en analyseren vanuit het geheel of het algemene waar al het andere uit valt zou zijn te leiden of vanuit de delen en het bijzondere waar het geheel juist uit voortkomt (Zijderveld 1974:18).
- 13 Berger & Luckman (1967:70).
- 14 Ordenen en geordend worden: een sociaal-theoretisch vraagstuk dat tot grote methodologische en theoretische tweespalt heeft geleid. Zijderveld (1974) noemt dit *institutionaliseringsvraagstuk* en gaat aan de hand van grote denkers als Durkheim, Weber, Gehlen en Marx uitgebreid in dit methodologisch dilemma. Door het institutionaliseringsproces of voorafgaande pluriforme orderingsprocessen, die zich laten kennen als stijlen of '*modes of orde-ring*' (Law 1994), buiten beschouwing te laten als verklaring voor tijd en plaats gebonden uitkomsten werk je schijnbaar onverenigbare methodologische invalshoeken in de hand. Zoals '*actor-centred*' waar mensen als handelingsbekwame wezens het vermogen of '*agency*' hebben om hun eigen leefwereld te bouwen versus '*order-centred*' waar het handelen van mensen wordt afgeleid of herleid tot overkoepelende of los van de mensen bestaande structuren of zeg maar de gevestigde orde. In dergelijke a-historische benaderingen, waarin hoe iets is gegroeid buiten beschouwing blijft, leidt onvermijdelijk tot schijndilemma's in de zin van de kip-of-het-ei kwestie. Velen hebben deze methodologische kloof in kaart gebracht en proberen te dichten. Vanuit een kritische beschouwing van het werk van Berger & Luckman herformuleert De Vries (1977) het methodologisch dilemma tot een onderzoeksprogramma voor de sociologie. Dat doen ook Knorr-Cetina (1981, 1988) met haar methodologisch situationisme en Giddens (1979, 1984) met zijn structuratie-theorie.
- 15 '*Institutionalising kan omschreven worden als het fundamenteel-antropologische proces, waarin individuele menselijke handelingen worden geobjectiveerd tot vaste, min of meer normatieve handelingspatronen (gewoonten, mores, instituten), die als collectieve vormen onafhankelijk van handelende individuen kunnen blijven voortbestaan en als zodanig de individuele mens enerzijds dwingen om bepaalde handelingen op bepaalde wijze te verrichten (bepaalde sociale rollen te spelen), hem anderzijds echter de voor zijn handelen onmisbare sociale stabiliteit en zekerheid (integratie) verschaffen.*' (Zijderveld 1974:29-30).
- 16 O.a. Staudenmaier (1985); Callon, Law & Rip (1986); Bijker, Hughes & Pinch (1987); Law (1991); Bijker & Law (1992); Lemonnier (1993).
- 17 Zoals in het '*Epistemological chicken debate*' in Pickering (1992) tussen achtereenvolgens Collins & Yearley (1992a), Callon & Latour (1992), Woolgar (1992) en weer Collins & Yearley (1992b). En tussen Sismondo (1993a), Knorr-Cetina (1993) en Sismondo (1993b). In de tijdschriften *Krisis* en *Kennis & Methode* is veel aandacht aan dit debat besteed, door o.a. Aerts (1995), Amsterdamska & Hagendijk (1990), Blom (1995), Disco (1995), Haraway (1995), Harbers (1995a, 1995b), Latour (1991, 1995), Van Lente (1992), Pels (1995) en Swiestra (1995).
- 18 In constructivistische studies van technologie wordt technologie niet opgevat als het doorvertalen van 'natuurwetten' blootgelegd door de wetenschap, maar als '*shaped by a range of heterogeneous factors*' (Bijker & Law 1992). Daarbij steunt technologie niet alleen op wetenschappelijke kennis, maar ook op andere vormen van kennis en kundigheden (Staudenmaier 1985; Gremmen 1993), het is '*heterogeneous and contingent*'. Bij technologie-ontwikkeling zijn keuzes mogelijk en worden ook keuzes gemaakt (Lemonnier 1993). Verschillen in technologie, in ontwerp of gebruik, zijn dan ook niet het gevolg van irrationaliteit of vervormingen, maar kunnen verklaard worden uit de (-de)construerende praktijken. Onder de paraplu van constructivistische studies van technologie, technologie-ontwikkeling en '*technical change or technical innovation*' gaan diverse empirisch-theoretische stromingen schuil. Van Lente (1992, 1994) geeft een opsomming met de belangrijkste verschillen en samengevat in een tabel (1994:26):
 - Een *neo-institutionele en evolutionaire invalshoek* in economische studies voor het verklaren van verschillen in technische veranderingen en het ontstaan van '*search-routines*' en '*trajectories*' (o.a. Nelson & Winter 1982; Dosi *et al.* 1988; Hagendoorn 1989);

- Een *quasi-evolutionaire benadering* van technologie-ontwikkeling met oog voor het zoekproces, heuristics, selectie-omgeving en ontwikkelingen langere termijn volgens zekere paden of '*trajectories*' (o.a. Van den Belt & Rip 1987; Schot 1991, 1992; Rip 1992);
- Benaderingen waar het integrerende, heterogene, inkapselende en het zichzelf voortstuwende karakter van technologie als systeem wordt benadrukt (o.a. Hughes 1987);
- Een toepassing van de meer algemene *actor-network theorie* op technologie, waarbij heterogene elementen door '*mobilization, enrolment and translation*' tot machtige configuraties aaneen worden gesmeed (o.a. Callon 1986a; Callon 1986b; Law 1987; Law & Callon 1988; Latour 1992b);
- Benaderingen waarin specifieke technologische-ontwikkelingen worden verklaard uit *belangen tegenstellingen en politieke strijd* (in de arbeidproces theorie van Braverman 1974; Winner 1977; Schwarz & Thompson 1990)
- De '*Social Construction of Technologie*' (SCOT) met aandacht voor de invloed van uiteenlopende sociale groepen op verschillen in probleemdefinities, een geleidelijk aan afnemende flexibiliteit en de uiteindelijke afronding of '*closure*' op de vormgeving van een techniek (o.a. Bijker 1990; Bijker, Hughes & Pinch 1987);

Van Lente (1994:27) destilleert drie hoofdthema's die tezamen verandering en continuïteit brengen in zowel de construerende processen als de uitkomsten: technologie is heterogeen en een '*seamless web of society and nature*', het is op zijn minst mede uitkomst van interactie, '*interlocking activities and collectively made decisions*' en ten derde worden de actoren geleid door '*socio-cognitive frames*', door gedeelde ideeën en kennis, wat voor regelmaat zorgt en een zekere stabiliteit wat zich uit in de te volgen (gedeveloppement) en gevolgde technologische paden of trajecten (uitkomsten). Van Lente gaat uitgebreid in op de onderbelichte rol van verwachtingen bij technologie-ontwikkeling.

- 9 'In constructivistisch wetenschapsonderzoek wordt wetenschappelijke kennis niet opgevat als een beschrijving van een zelfstandige 'natuur' of 'werkelijkheid', maar wordt kennis eerst en vooral geanalyseerd als constructie en als resultaat van interacties tussen wetenschapsbeoefenaars en hun omgeving' (Hagendijk 1996:9). Onder deze noemer gaat een veelheid van sterk uiteenlopende en soms onvereenigbare opvattingen schuil. Hagendijk geeft een historisch overzicht en zet de meest essentiële verschillen en overeenkomsten op een rij (zie ook Amsterdamska & Hagendijk 1990). Al naar gelang fundamentele verschillen aangaande wetenschapsfilosofische en epistemologische kwesties onderscheid hij vijf hoofdstromingen in het constructivisme, zijnde:

- Het *Sterke Programma* van Barnes en Bloor;
- Het *Empirisch-Relativistische Programma* van Collins (1981) en Pinch;
- Het *Radicale Micro-Constructivisme* van Knorr-Cetina (1981a);
- De *Actornetwork Theorie* van Latour (Latour & Woolgar 1979) en Callon (1986);
- Het *Reflexieve Programma* van Woolgar & Ashmore (1988).

Naar de mate waarin gangbare en diepgewortelde voorstellingen over de sociale en natuurlijke werkelijkheid aan de kaak worden gesteld schikt hij de eerste twee stromingen onder 'gematigd' en de laatste drie onder 'radicaal' constructivisme. Van den Belt (1997:2) maakt dankbaar gebruik van bovenstaande indeling, maar voegt daar de *Discourse Analyse* van Mulkey & Potter, de *Ethnomethodology* van Lynch en het *Symbolic Interactionism* van Star & Fujimoro nog aan toe.

Hagendijk komt de slotsom dat er in bovenstaande varianten te weinig oog is voor wetenschapsbeoefening als geïnstitutionaliseerde praktijk in een voorgeordende of historisch geconstrueerde socio-materiële werkelijkheid die van invloed is op die praktijk. Onder verwijzing naar Goudsbloem (1962 1970) poneert hij *cultureel-constructivisme* ter aanvulling. Hiermee bewandelt hij een vergelijkbare weg als ik doe aan de hand van het werk van Berger & Luckman (1967) en Law (1994).

- 0 Enkele van zijn belangrijkste werken zijn de laboratoriumstudie '*Laboratory Life*' (Latour & Woolgar 1979), '*Science in Action*' (Latour 1987) en '*We have never been modern*' (Latour 1994).

- 1 Een bescheiden sociologie is *symmetrisch, niet-reductionistisch, recursief, proces-georiënteerd en reflexief* (Law 1994:10-18).

- 2 Na een uitvoerige weergave van belangrijke kwesties in het constructivisme, zoals belangrijke verschillen in objecten van constructivisme en ontologische uitspraken, zoekt ook Van den Belt (1997:206) een uitweg in '*an pragmatic approach*'.

- 3 Kennis is niet absoluut en onbetwistbaar, maar wat constructivisten noemen '*contingent*'. Vanuit een pragmatische standpunt bekeken hoeft dit relativisme ten aanzien onze kennis niet door te schieten in wat critici noemen nihilisme: buiten de mens om is er niets wezenlijks, alles is betrekkelijk (Hagendijk 1996).

- 24 Ik neem een epistemologisch relativistisch standpunt in inzake kennis en de praktijken waarin deze kennis wordt voortgebracht. In navolging van Latour & Woolgar (1979), waar Hagendijk (1996) vanwege allerlei misvattingen over hun opvattingen ook nog eens op wijst, ben ik van mening dat hier geen ontologische uitspraak over het bestaan van een op zichzelf staande realiteit aan verbonden zit of zou moeten zitten. Bij het bestuderen of doorgronden van kennis voortbrengende praktijken, zoals wetenschappelijk onderzoek, hoeven we ons daar ook niet door te laten (af)leiden. Dan kies je zagezegd een pragmatische invalshoek. Dus ook al veronderstellen we een op zichzelf staande realiteit, dan nog moeten we erkennen dat die 'hogere' werkelijkheid buiten ons bereik ligt, dat we die eenvoudigweg niet kunnen kennen. Dit wordt ook wel een agnostische houding genoemd. Afgezien van de kennistheoretische beperkingen ben ik wel van overtuigd van een zeker natuurlijk verloop der dingen, dat wil zeggen los van enige menselijke interventie, maar ook daaraan hoeft geen voorgegeven orde of meesterplan aan ten grondslag te liggen. Waar ik filosofisch gesproken een buiten de mens om bestaande natuurlijke werkelijkheid met natuurlijke reguleringsprincipes uitdrukkelijk voor mogelijk houdt, sluit ik een op zichzelf staande sociale orde buiten de mens om uit. Je kunt het hoogstens bestuderen *als ware het* een op zichzelf staand iets. Dat is wat bijvoorbeeld Durkheim bepleitte (Zijderveld 1974:66): sociale feiten of instituties moet je bestuderen als ware het dingen of objecten. Latour (1991, 1993a) draait dit om door te stellen dat feiten en objecten als constructies beschouwd moeten worden.
- 25 Bijker (1990) noemt die afronding van het debat, als er overeenstemming is bereikt over de feiten, 'closure'.
- 26 Het vermogen tot reflexie en het vermogen onze eigen leefwereld naar onze eigen hand te zetten onderscheid de mens in belangrijke mate van andere levende wezens. Volgens Gehlen is het een fundamenteel antropologisch kenmerk, waarmee de mens zich van dieren onderscheidt (Zijderveld 1974). Zie ook Achterhuis (1990).
- 27 Gremmen (1993).
- 28 Zo kwam naar voren uit baanbrekende laboratoriumstudies van Knorr-Cetina (1981), Latour (1987) en Woolgar & Latour (1979).
- 29 Glaser & Strauss (1967) spreken over 'grounded theories'. Zij staan een gefundeerde theoriebenadering als onderzoekstrategie voor (Wester 1987), waarbij op systematische wijze een theorie wordt ontwikkeld in wisselwerking met de empirie.
- 30 Ook in de integrerende systeembenaderingen in de landbouwwetenschappen, die dit reductionisme moeten overstijgen, loopt men hier tegen aan (o.a. Van Bruchem). De werking van het geheel kan niet alleen verklaard en begrepen uit de werking van afzonderlijke delen.
- 31 'Technical mediation – which we are now prepared to summarize: technical action is a form of delegation that allows us to mobilize, during interaction, moves made elsewhere, earlier, by other actants. It is the presence of the past and distant, the presence of non-humans, that frees us, precisely, from interactions. ... The traditional definition of techniques as the imposition of a form consciously planned onto shapeless matter should be replaced by a view of technique – more accurate – as the socialization of non-humans' (Latour 1994:52).
- 32 Ter onderscheiding van biotoop als natuurlijke leefomgeving spreekt Ellul van een 'technotoop' om te aan te geven dat de moderne mens in hoogtechnologische, door die mens zelf gecreëerde kunstmatige omgeving leeft (Achterhuis 1990).
- 33 Law (1991) spreekt in dit verband over 'A sociology of monsters'.
- 34 Zoals in de arbeidsprocesbenadering van Braverman (1974) die door Burawoy (1985) en Christis (1985, 1988) verder is uitgewerkt.
- 35 Woolgar (1981) en Latour (1987) bekritiseren het opvoeren van objectieve belangenstructuren als externe verklaringsgrond voor de inhoud en vorm van kennis en technologie, zoals bijvoorbeeld in het Sterke Programma van Bloor en Barnes wordt gedaan. Belangen zijn evenzeer uitkomst van co-productie en evolueren mee. Zie ook Schwarz & Thompson (1990).
- 36 Galtung (1979); Van der Ploeg (1987a, 1987b).
- 37 Bijker, Hughes & Pinch (1987); Law (1991); Bijker & Law (1992).
- 38 In dat verband is hetgeen Hofstee zei tijdens een interview (Munters 1980) veelzeggend: '...En ik hou helemaal niet van epigonen. Dogmatisch ben ik niet. ... Wat mijn opvolger betreft: het laatste waar ik behoefte aan heb, is aan een epigoon. Wat ik gezien heb aan hoogleraren – waaronder heel beroemde – die door epigonen werden opgevolgd, is bijna steeds op een eindeloos fiasco uitgelopen. Ik zou mijzelf graag opgevolgd zien door een goed socioloog die past in de Wageningse sfeer; door iemand die zich er met de hele vakgroep voor inzet dat hier het empirisch onderzoek een belangrijke plaats blijft innemen. Maar alsjeblieft niet door een epigoon.'
- 39 Achterhuis (1992).

- 0 Ik ga hier schielijk voorbij aan het post-moderne debat over de grondslagen van 'de moderne samenleving', 'moderniteit' of wat ook wel de Moderne Constitutie wordt genoemd. Zie o.a. Latour (1990, 1993a) en een kritische bespreking ervan in *Krisis* door Harbers (1995), Pels (1995), Aerts (1995), Swierstra (1995) en Latour (1995). Zie ook Law (1994).
- 1 Een parafrase op Timmer (1949:22): '*Het platteland vormt als het ware het toneel, waarop een voor de wereld zeer belangrijk stuk wordt opgevoerd, dit stuk heet "landbouw", en de boer speelt daarin de hoofdrol, terwijl de anderen slechts een bijrol bezetten. Mogen zij al technisch-sociologisch tot een andere rubriek gerekend worden, sociologisch vormen zij met de landbouwende bevolking één levenssfeer*'. Timmer pleit voor een totale landbouwwetenschap. Hij vat de landbouw op als een aspect van de interrelatie en interactie tussen mens en natuur en daarom kunnen in de landbouwwetenschap mens en natuur niet als op zichzelfstaande factoren worden beschouwd en als afzonderlijke objecten bestudeerd worden. '*Landbouw in zijn geheel gaat over de wijze waarop zij op elkaar inwerken*', zo stelt Timmer (idem:15). '*De werkelijkheid laat zich niet in scherp omliggende hokjes indelen*' (idem:18). Naast een productieproces, te duiden als een specifiek onderdeel van de interrelatie en interactie mens-natuur, moet landbouw tevens als een levensgeheel – als richtinggevende impuls – der plattelandssamenleving worden opgevat. Een totale landbouwwetenschap moet uitgaan van de interrelatie en interactie tussen mens en natuur.
- 2 Law & Hassard (1999).
- 3 Het boek *Agrarisch bestaan* (Bauwens, De Groot & Poppe 1990) ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Landbouw-Economisch Instituut is een terugblik op de naoorlogse ontwikkelingen in landbouw en op platteland, de rol van het landbouwbeleid en het LEI dat bij uitstek de moderniseringsgedachte en het rationaliseringsperspectief heeft uitgedragen en geschraagd (Bauwens & De Veer 1990).
- 4 De geschriften van en interviews met Sicco Mansholt (in onder meer het tijdschrift *Spil*, Frouws 1988 en in *Met Name* van het Ministerie van LNV) op latere leeftijd zijn hierbij zeer waardevol. Mansholt was Minister van Landbouw in de naoorlogse jaren, heeft zich ingezet voor een verenigd Europa dat met het Verdrag van Rome gestalte kreeg en werd later EEG-landbouwcommissaris. Hij wordt in het verenigd Europa nog altijd gezien als de voornaamste architect van het naoorlogse Europese landbouwbeleid. Zijn *Plan Mansholt* uit 1968 was een poging om via structuurbeleid het snel groeiende productievolume en daarmee de overproductie in te tomen. Een terugblik op het overheidsbeleid en het instrumentarium met een overzicht en analyse van effecten en neveneffecten wordt ook gegeven in Van der Weijden (1984), Stolwijk (1992), Meester & Strijker (1995).
- 5 Ook in de jaren '70 en '80 vormt dit nog de kern van vele beleidsnota's van het Ministerie van LNV, zoals de *Landbouwoverkenningen en Structuuroisie* uit 1977 en de *Structuurnota Landbouw* uit 1989. Maar het is ook de boodschap in vele jaargangen van het tijdschrift *Bedrijfsontwikkeling* dat werd uitgegeven door de Landbouwvoorlichting van het Ministerie in samenwerking met de Sociaal-Economische Voorlichting verbonden aan de landbouworganisaties en daarmee bij uitstek de spreekbuis van het geïnstitutionaliseerd gedachtergoed over modernisering en rationalisering. Het blijkt ook uit de stukken en rapporten van het Landbouwschap als overlegorgaan tussen bedrijfsleven en overheid, dat zijn legitimiteit dankte aan de grote consensus over de te voeren koers (De Groot & Bauwens 1990; Frouws 1994).
- 6 De achtergrond, aard en effecten van deze enorme productiviteitsstijging worden uitgebreid beschreven in Van der Weijden (1984), Stolwijk (1992), Rutten (1992), Meester & Strijker (1995).
- 7 Van den Brink (1990), Bauwens *et al.* (1990), Van der Weijden (1984), Stolwijk (1992), Meester & Strijker (1995). De Bruin (1997) analyseert onder meer de wisselwerking tussen het structuurbeleid en stijlen van landbouwbeoefening. Zo geeft hij aan hoe in praktijk uitvoering werd gegeven aan de rentesubsidieregeling met een sleutelpositie voor landbouwvoorlichters.
- 8 Met het ingrijpen in de marktwerking of marktordening kan de overheid een specifieke selectie- of overlevingsruimte creëren en de ontwikkeling langs een min of meer afgebakend technologisch traject bevorderen of stand brengen. Dosi *et al.* (1988) leveren een neo-institutionele analyse, zie ook Nagelkerke (1992). Ook Schot (1992), Rip (1992), Rip & Kemp (1996) conceptualiseren en analyseren de uitwerking van een selectie-ruimte of niches op technologische trajecten, mee als aanknopingspunt voor een technologie-beleid. Hutten & Rutten (1990) geven in grote lijnen het traject weer voor de Nederlandse landbouw weer. In De Bruin (1997) en Wiskerke (1997) worden middels grondige gevalstudies inzichtelijk gemaakt hoe dergelijke selectie-ruimten, in de vorm van instrumenten voor structuurbeleid of veredelingsprogramma's voor tarwe, in de praktijk uitwerken op de landbouwbeoefening.

- 49 'Technological systems, even after prolonged growth and consolidation, do not become autonomous: they acquire momentum. They have a mass of technical and organizational components; they possess direction, or goals; and they display a rate of growth suggesting velocity. A high level of momentum often causes observers to assume that a technological system has become autonomous... The large mass of a technological system arises especially from the organizations and people committed by various interests to the system. ...The durability of artifacts and of knowledge in a system suggests the notion of trajectory, a physical metaphor similar to momentum.' Hughes (1987:76). 'Momentum, however, remains a more useful concept than autonomy. Momentum does not contradict the doctrine of social construction of technology, and it does not support the erroneous belief in technological determinism. The metaphor encompasses both structural factors and contingent events.' (idem:80).
- 50 Bij objectivering raken oorspronkelijke motieven voor een bepaalde manier van doen geleidelijk meer en meer buiten beeld. De nadruk komt meer en meer op een gemeenschappelijk gedeelde vormgeving te liggen en lijkt zo als het ware los te komen van subjecten en op hen terug te werken als een schijnbaar op zichzelf staande, voorgeordende werkelijkheid (Berger & Luckman 1967; Zijdeveld 1974).
- 51 Vanwege de sterke affiniteit en cohesie en de verstrengeling van politiek en belangenbehartiging werd wel gesproken van *Het Groene Front* met de Centrale Landbouworganisaties, het Landbouwschap, het Ministerie van Landbouw, de landbouwspecialisten van de grote fracties in de Tweede Kamer als de belangrijkste deelnemers. Het staat symbool voor de institutionalisering van het moderniseringsproject, ook al strekt die zich veel verder uit.
- De sterke positie van *Het Groene Front* hangt samen met de bijzondere overlegstructuur in Nederland die ook wel wordt aangeduid met neo-corporatisme. Frouws (1990, 1994), Ettema, Frouws & Nooij (1993) en Nooij (1994) maken een historische analyse en geven aan wat de effecten waren op onder meer het overheidsbeleid en belangenbehartiging en de oplopende spanning die in de jaren negentig leidt tot het uiteenvallen van *Het Groene Front*, het instorten van de bijzondere overlegstructuur en het opheffen van het Landbouwschap.
- 52 Een organisatorisch-institutioneel netwerk vormt de organisatorische neerslag van een institutionalisering van collectieve handelingsvormen: de informele en formele afbakening van taken en verantwoordelijkheden over de uitvoering van formele en informele, expliciete of stilzwijgende afspraken over hoe een en ander gedaan moet worden, zijn instituties (Zijdeveld 1974). Een organisatorisch-institutioneel netwerk weerspiegelt een historisch gegroeide rolverdeling en regievoering. Collectieven of organisaties met een specifiek rol of maatschappelijke taak worden gewoonlijk aangeduid met de term instituut. Het is belangrijk beide niet te verwarren.
- 53 Benvenuti had al vroeg (1975a, 1981, 1882a, 1982b) een scherpe analytische neus voor deze sterk voorordende en prescriptieve werking van deze quasi-organisatie. Zijn roemruchte TATE-begrip impliceerde niets meer en niets minder dan een hierop geënt onderzoeksprogramma (1989, 1990b). In later werk richtte hij zijn aandacht op de hiermee gepaard gaande formalisering van kennis (1990a, 1991, 1994): het vormgeven van kennis volgens zekere (wetenschappelijke) regels in kant en klare brokken (een standaardtechniek dus) die de speelruimte en invloed van gebruikers zoals boeren om er iets anders mee te doen (te deconstrueren en te subjectiveren) sterk beperkt. Een formalisering perkt het vermogen van boeren in om het geheel naar eigen inzicht te doen werken. Als boerenbedrijven worden opgenomen in grotere verbanden als de agro-industrie kan er vanuit dit grotere geheel een disciplinerende werking uitgaan op de landbouwbeoefening en boerenarbeid in het bijzonder. Door incorporatie gaat een door de boerenarbeid gedragen vermogen om in te spelen op het bijzondere of 'l'art de localité' (Mendras 1970) verloren en ontstaat 'a scientifically created new ignorance' (Benvenuti 1995).
- 54 Zoals in vele studies door LEI en NRLO uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van LNV of Landbouwschap. Recente voorbeelden van dergelijke studies waar lijnen uit het verleden naar de toekomst worden doorgetrokken zijn: Giessen (1986); Douw, Giessen & Post (1987), Van der Meer & Strijker (1986), Van der Meer, Rutten & Dijkveld-Stol (1990, 1991), Stolwijk (1992). Frouws & Van der Ploeg (1988) stellen de gretigheid en stelligheid waarmee dit wordt gedaan aan de kaak voor wat betreft de automatisering in land- en tuinbouw.
- 55 Van der Ploeg (1985, 1987) heeft dit op kritische wijze onder de loep genomen. Kritiek kwam er ook van jonge boeren verenigd in het NAJK (1978, 1983) onder de veelzeggende titel 'Boer blijven'. Zie ook Bauwens *et al.* (1990).
- 56 De Bruin (1997) heeft uitvoerig beschreven hoe dit werkte aan de hand van de differentiërende werking van de rentesubsidies, zowel qua formele invulling van het beleidsinstrument als de wijze waarop voorlichter en boer hier in de praktijk uitvoering aan gaven.

- Van Lente (1992, 1994). In de landbouw speelt de Nationale Raad voor het Landbouwkundig Onderzoek (NRLO) een belangrijke en geformaliseerde rol bij de agendavorming voor het landbouwkundig onderzoek.
- Dit is onderwerp in vele studies, o.a. Dosi et al (1988), Staudenmaier (1985), Hughes (1987), Van den Belt & Rip (1987), Pinch & Bijker (1987), de *Introduction* in Bijker, Hughes & Pinch (1987), Bijker & Law (1992b, 1992c), Law (1991), Lemonnier (1993b), Van Lente (1994). Wiskerke (1997) levert een prachtige historische reconstructie van het traject waarlangs de tarweveredeling in Nederland is verlopen. Hutten en Rutten (1990) kiezen een voor Nederlandse landbouweconomen ongebruikelijke neo-institutionele invalshoek ter verklaring van de technologische ontwikkeling. Het naoorlogse technologie-traject van schaalvergroting hangen zij op aan de zogeheten sleuteltechnologie van de explosiemotor, die een grootscheepse mechanisatie in de landbouw mogelijk maakte.
- Door Roep & De Bruin (1994) is dit onder meer voor het veenweidegebied uitgewerkt. Van der Ploeg (1992) onderscheidt een meervoudige ont koppeling.
- Naarmate een samenleving groter is zal zij in principe pluriformer zijn (Berger & Luckman 1967; Zijdeveld 1974). Er komen meerdere manieren van ordenen voor, die als stijlen met uiteenlopende sociale en materiële effecten van elkaar zijn te onderscheiden. Uit het samenspel en tegenspel van diverse manieren van ordenen, van uiteenlopende stijlen, krijgt een samenleving haar vorm en inhoud. Om zich in tijd en ruimte uit te kunnen strekken, waarbij er tussen de meeste leden geen directe contact bestaat, wordt een gemeenschappelijke gedeelde vormgeving van de wijze waarop iets gedaan behoort te worden steeds belangrijker voor een effectieve onderlinge afstemming. Het in kaart brengen van verschillen en overeenkomsten, van samenspel en tegenspel, van opbouw en afbraak van een gevestigde orde; het behoort allemaal tot klassieke repertoire van empirisch sociologisch onderzoek.
- Long & Long (1992), Long & Van der Ploeg (1994) hebben het over 'interlocking projects'.
- De Bruin (1997) en Wiskerke (1997).
- Een proces van subjectivering als reactie op voorafgaande objectivering, een cyclisch voortgaand fundamenteel antropologisch proces (Zijdeveld 1974).
- Sinds begin jaren tachtig verschenen er steeds meer studies waarin vanuit een terugblik op de naoorlogse ontwikkelingen in landbouw en op platteland een analyse volgt van wat, waar en wanneer fout is gegaan en hoe het verder zou moeten. Kritische jonge agrarische ondernemers komen na de bewogen jaren zeventig rond het gevoerde structuurbeleid met hun alternatief in het rapport *Boer blijven* (NAJK 1979, 1983). In het rapport *Bouwstenen voor een Geïntegreerde Landbouw* in opdracht van de WRR wordt de keerzijde van de naoorlogse ontwikkeling belicht en een alternatief aangedragen (Van der Weijden 1984). Het rapport *Om schone zakelijkheid* in opdracht van het Landbouwschap (Van der Stee et al. 1989) wijst op de noodzaak om te veranderen in een sterk veranderende omgeving, maar vindt nog weinig gehoor in en om de landbouw. Ten tijde van *De Nederlandse landbouw op de drempel van de 21ste eeuw* (Stolwijk 1992) wordt het vastlopen van het naoorlogse Nederlandse ontwikkelingsmodel inmiddels als een gegeven aanvaard, zodat de discussie zich nu meer richt op de te volgen koers.
- Zie ook Bauwens et al. (1990).
- Long & Van der Ploeg (1988) spreken in dit verband ook over de mythe rond geplande interventie.
- Zie ook Roep (1993b).
- Broekhuizen & Renting (1994), Hees, Renting & De Rooij (1994), Broekhuizen et al. (1997).
- Dosi et al. (1988) spreken in evolutionaire termen over het afschermen van technische innovaties in bedrijven ten opzichte van een selectie ruimte (een markt) tot het moment waarop die vernieuwingen kunnen overleven. Bijvoorbeeld Dosi (1988) over 'The nature of the innovative process'. De quasi-evolutionaire theorie Van den Belt & Rip (1987) stelt technologie-ontwikkeling voor als een ogenschijnlijk evolutionair verloopend proces, want de productie van variatie en selectie vindt niet onafhankelijk van elkaar plaats vinden zoals in de natuur wel het geval is (zie ook Rip 1992; Schot 1991). Bij het produceren van variatie in een tot op zekere hoogte gekende selectie-omgeving spelen de verwachtingen omtrent de selectie (als marktwerking in brede zin, dus overheidsbemoeienis) een belangrijke rol wat zich vertaalt in afgebakende heuristische zoekroutes en een onderzoeksagenda. Producenten proberen de overlevingskansen voor hun variant te vergroten door het creëren van niches om de selectieve werking uit de omgeving tijdelijk af te zwakken. Als de afstemming tussen voortgebrachte variatie en de wijze van selecteren als vanzelfsprekende praktijk is geïnstitutionaliseerd dan spreken Van den Belt en Rip van een *institutionele nexus*, zijnde: 'a social institution that carries and shapes the interaction between trajectory and selection environment'. Pinch & Bijker (1987) wijzen ook het belang van de afwisseling tussen variatie en selectie ter verklaring van de weg die de

ontwikkeling van een technologisch artifact volgt en de rol die sociale groepen (Bijker 1990) daarbij spelen. Zie ook Wiskerke (1997).

- 70 De discussie over regionale kwaliteitsproductie als alternatief voor bulkproductie is aangezwengeld door Van der Ploeg (1988). Het kreeg een vervolg in Ettema & Van der Ploeg (1990). Van der Ploeg (1990b), De Roest (1990), Van der Meulen & Ventura (1994) en Ventura & van der Meulen (1994) geven voorbeelden uit Italië. Het principe van een regionaal gebonden kwaliteitsproductie heeft een vertaalslag gekregen naar Nederland onder de noemer streekeigen productie (Roep 1991).
- 71 Latour (1993b) spreekt over een '*ethnography of innovation*' en '*ethnotechnologists*' als een onderzoeksprogramma die voortkomt uit de ethnomethodologie en kortweg wordt omschreven als '*following the actors*' door in hun woorden te beschrijven hoe zij vorm en inhoud geven aan de werkelijkheid, maar zonder een vooringenomenheid ten aanzien van een '*Great Divide*' tussen natuur en samenleving. Het is zowel een '*materialist and culturalist account*' en wat Law (1994) '*relational-materialism*' noemt. Zie ook Akrich (1993) en de *Introduction* in Lemonnier (1993) en Staudenmaier (1985).
- 72 Als een '*heterogenous engineer*' (Law 1987), die het sociale en materiële met elkaar proberen te verweven tot een anders werkend geheel.
- 73 Van Vliet (1999) onderscheidt in zijn model van regionale technologische veranderingsprocessen drie ingrediënten: 1) de fasering van het proces uitmondend in een werkend technologisch product, 2) de zogenaamde '*change agent*' als trekker van het ontwikkelingsproces en 3) een set van hulpbronnen of hulpmiddelen, zijnde het gereedschap van de '*change agent*'. Een '*change agent*', zo stelt hij, moet zich verantwoordelijk voelen voor het resultaat en bereid zijn persoonlijke en zakelijke risico's te lopen om het geheel tot een succes te kunnen maken.
- 74 Een voorbeeld hiervan is *Grond voor keuzen* (WRR 1992) waarin het principe van '*the best technical means*' een bijna heilig uitgangspunt vormen het herordenen van samenleving en natuur. Hier is veel kritiek op geleverd vanuit de (landbouw)wetenschappen en vanuit (landbouw)beleidskringen. Zie o.a. Strijker (1992), Struik (1992) en De Zeeuw & Van der Meer (1992).
- 75 Ook voor de sociologie uit die tijd (Benvenuti 1961; Bergsma 1963; Constandse 1964) en de voorlichtingskunde (Van den Ban 1963). Op de vraag dat het cultuurpatroon toch een functionalistisch begrip is, terwijl Hofstee juist grote bezwaren heeft geuit tegen het structureel-functionalisme antwoordt hij dat hij vooral bezwaar heeft tegen de uitsluitend synchronische benadering: '*.. ik vind het dat helemaal niet een zo uitgesproken functionalistisch begrip. Voor mij zijn cultuurpatronen, zoals ik ermee gewerkt heb, niet alomtegenwoordig voor het sociale leven.... Verder heb ik de cultuurpatronen, zoals ik daarover gedacht en geschreven heb, steeds gezien in hun diachronische ontwikkeling. Bij het onderzoek dat vanuit Wageningen is verricht door bijvoorbeeld Benvenuti, Van den Ban en Bergsma zijn cultuurpatronen ook synchronisch benaderd*' (Munters 1980). In Frouws & Van der Ploeg (1973) wordt de voorlichtingskunde, zoals ontwikkeld door Van Den Ban sterk bekritiseerd.
- 76 Zie noot 53 voor een overzicht.
- 77 In een interview met het Tijdschrift Spil begin jaren tachtig onderkende Hofstee dat er sprake was van een malaise in de agrarische sociologie. Hij had zich daar sedert begin jaren '70 niet meer ook niet mee zo bemoeid: '*We weten op het ogenblik minder van het platteland en van de landelijke bevolking dan dertig jaar geleden.... Het object van studie is in de agrarische sociologie min of meer onder de vingers weggelopen. We hebben te maken gehad met de neiging, wat te lang door te lopen langs gebaande paden.*' (Spil 1982-1983:29-30).
- 78 In WRR-rapporten '*Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw*' (Van der Weijden *et al.* 1984), '*Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening*' (Meester & Strijker 1985) en het rapport aan het Landbouwschap '*Om schone zakelijkheid*' (Van der Stee *et al.* 1989) werden die al onderkend.
- 79 In '*Tussen bulk en kwaliteit*' (Van der Ploeg & Ettema 1990) wordt in een reeks artikelen uit binnen- en buitenland uitgebreid ingegaan op het hier aangeronde kwaliteitsvraagstuk in de landbouw.
- 80 Het beleid ten aanzien van de landbouw bestaat uit diverse beleidsvelden met uiteenlopende beleidsdoelen, uitgewerkt in elkaar soms tegenwerkende en immer omstreden beleidsinstrumenten. 'Het' verwijst hier naar de beoogde eenheid in beleidsmaatregelen vanuit een bepaalde visie op de landbouw. In tijden van crisis blijkt de 'oude' visie achterhaald, maar is er nog geen consensus over een 'nieuwe' visie. Het beleid mist daardoor richting, consistentie en slagvaardigheid. Het Ministerie van Landbouw, Visserij en Natuurbeheer is herhaaldelijk verweten te lang aan het 'oude' vast te houden, omdat het te zeer met de belangen ervan verstrengd is geraakt.

- 31 Een teken van deze nieuwe politieke constellatie is de benoeming van de Luxemburger Steichen als opvolger van de Ier MacSharry. De Fransen en Duitsers hebben Braks gepasseerd, omdat ze van de Luxemburger *'veel minder te vrezen hebben dan van Braks'* (in het *Agrarisch Dagblad* van 16 januari 1993). Steichen zelf geeft aan uit welke hoek de wind gaat waaien: *'Ik beschouw mezelf niet alleen als landbouwcommissaris, maar ook als eerstverantwoordelijke voor de ontwikkeling van het platteland. Daarom zal er in mijn beleid niet alleen aandacht uitgaan naar de marktpolitiek, maar er zal ook aandacht worden besteed aan de gevolgen van de te nemen beslissingen op de sociale, regionale en menselijke omgeving van onze landbouwers.'*
- 32 Het debat over de transformatie Nederlandse landbouw wordt voor een belangrijk deel gevoerd onder de notie van *'duurzame landbouw'*. In *Spil* constateert Koningsveld (1992) dat het weliswaar een vaag begrip is, maar *'het ontwikkelen van die vage noties tot scherpere begrippen is een belangrijk leerproces, dat de grondslag vormt voor maatschappelijke vernieuwing.'* Ook wijst hij op het *'smalle rationaliseringsperspectief'*, dat op haar grenzen is gestuit en juist *'irrationaliteit'* met zich mee heeft gebracht. De landbouw moet volgens hem fundamenteel veranderen en op andere grondslagen worden gevestigd. Daaraan dienen de landbouwwetenschappen bij te dragen met een *'normatief theorievormend debat over een rationele plantaardige en dierlijke productie in actuele termen'*.
- 33 In de Koersbepaling in VINEX staat de Blauwe koers voor verbreding van de plattelandseconomie. In het studierapport *Verbrede plattelandontwikkeling in praktijk* (De Bruin et al. 1992) wordt beschreven hoe boeren hier al mee doende zijn. In *Bont of blauw* (De Bruin 1993), een bedrijfsstijlenstudie in het Friese centrale merengebied, zijn de mogelijkheden onderzocht en is het draagvlak gepeild voor verbreding van de plattelandseconomie.
- 34 In het WRR-rapport *Grond voor keuzen* wordt de theoretische grondproductiviteit wel als normatief principe gehanteerd. Afgezien van de kritiek op de uitgangspunten in het model en de beperkte conclusies die aan de uitkomsten mogen worden verbonden, is een belangrijk punt van kritiek dat door de eenzijdige productie-theoretische optimalisatie de realiteitswaarde zeer beperkt is. Zie bijdragen van o.a. Strijker (1992), Struik (1992) en De Zeeuw & Van der Meer (1992) in *Spil*.
- 35 Een veel gehanteerde indeling is die van *'koplopers'*, *'achterblijvers'*, *'wijkers'* en *'middenbedrijven'* (Van der Ploeg 1987). De huidige bedrijven worden gemeten aan *'het bedrijf van de toekomst'*. Met behulp van een enkele indicator als bedrijfsomvang (of productiecapaciteit) kon zo worden vastgesteld wie goed op weg was en wie het recht op de toekomst heeft verspeeld. Beleid en beleidsinstrumenten werden hierop afgestemd en hierdoor gelegitimeerd.
- 36 Benvenuti heeft deze sturende werking vanuit een gecentraliseerde bureaucratie geanalyseerd in de notie van TATE: de technologisch-administratieve taakomgeving. Benvenuti & Mommaas (1985) en Benvenuti (1990b) vatten dit werk samen.
- 37 Daarmee is die *'levensvatbaarheid'* een specifieke constructie van politici en beleidmakers, die ook door belangenbehartigers vaak wordt gehanteerd om hun keuzes te legitimeren: wie heeft waar recht op en wie niet. Het definiëren van levensvatbaarheid geschiedt door specifieke trends te identificeren en unilineair naar de toekomst door te trekken. De ontwikkelingen worden voorgesteld als onvermijdelijk, waarmee de specifieke constructie wordt geobjectiveerd.
- 38 In *'The reconstitution of locality'* wordt door Van der Ploeg (1992) beschreven op welke wijze de landbouw werd ontkoppeld van *'locality'*, gebruikt in de betekenis van *'locally produced specificity'*. Eerder was al betoogd dat deze ontkoppeling van het specifieke in belangrijke mate ten grondslag ligt aan de huidige problematiek. Het bewerkstelligen van deze ontkoppeling, het ontstijgen van de empirie, vormde het dominante paradigma van de *'science based technology'*. In Roep & De Bruin (1994) is deze ontkoppeling van het specifieke in de technologie-ontwikkeling uitgewerkt voor het Westelijk Veenweidegebied.
- 39 Voor een meer uitgebreide bespreking en analyse verwijs ik naar de desbetreffende bedrijfsstijlenpublicaties.
- 40 In het onderzoek is sprake van een actorgerichte benadering. Long & Van der Ploeg (1989) hebben een uitgebreide verhandeling geschreven rond de actorgerichte benadering en *'de mythe'* van geplande interventie. In Long & Van der Ploeg (1994) hebben dezelfde auteurs een uitgebreide theoretisch-conceptuele verhandeling over de actorgerichte benadering geschreven.
- 41 De methode van *'social mapping'* is eerder toegepast door onder meer Bennett (1981).
- 42 Voor een landelijke enquête, die representatief wordt geacht voor de gehele Nederlandse landbouw, zijn deze *'knooppunten'* veralgemeniseerd tot een viertal strategieën, namelijk: kostenbesparing, fijnregulering, groei en arbeidsbesparing (Roex 1992).

- 93 De sterk uiteenlopende wisselwerking tussen specifieke ecologische omstandigheden en bedrijfsvoering en -ontwikkeling in het veenweidegebied leidt in de praktijk tot verschillen in technologie-vraag. In Roep & De Bruin (1992) wordt betoogd dat 'science based technology' niet in die gedifferentieerde vraag voorziet.
- 94 Met het oprichten van de *Stichting streekeigen productie in het Westelijk veenweidegebied* heeft dit een institutioneel vervolg gekregen. In een eerste project zijn zelfkazers in studieclubverband bezig met de ontwikkeling van Veenweidekaas: een boerenkaas van bijzondere kwaliteit, waartoe ook eisen aan de bedrijfsvoering worden gesteld. In *Streekeigenwijs produceren* (Pohlmann 1993) zijn de mogelijkheden voor de productie en afzet geïnventariseerd.
- 95 Met de oprichting van de *Vereniging Eastermar Lânsdouw* heeft dit ook een institutioneel vervolg gekregen. Hier willen de grondgebruikers zelf een plan van aanpak ontwerpen voor het beheer van natuur en landschap.
- 96 Van Broekhuizen (1990) heeft deze perspectieven eerder op treffende wijze getypeerd.
- 97 Er zijn diverse aanzetten tot een dergelijke gebiedsgerichte aanpak. Een voorbeeld is het *Ontwikkelingsplan buitengebied Winterswijk*, dat door de Gewestelijke Raad van het Landbouwschap voor Gelderland, Platform Natuur en Landschap Winterswijk en de Gemeente Winterswijk samen is opgesteld en door de Provincie Gelderland wordt gesteund.
- 98 Over de veenweiden en het westelijk veenweidegebied in het bijzonder, dat als groene hart in een randstedelijk omklemming ligt, is in verloop van tijd een schier eindeloze reeks aan publicaties, rapporten, beleidsnota's, onderzoeken en wat al niet meer verschenen. Kortom: te veel om op te noemen. P. Terwan (1988) geeft een vrij compleet overzicht en biedt ook een goed inzicht in de gespannen verhouding tussen landbouw en natuur.
- 99 In de CBS-statistiek is er sprake van acht veenweidegebieden in het westen, zijnde: Waterland, 't Gein, De Venen, Rijnland, Land van Gouda en Woerden, Delf- en Schieland, Krimpenerwaard, Alblasserwaard en Vijfheerenlanden. Zie Terwan (1988:11 e.v.) voor een overzicht en belangrijkste kenmerken per gebied.
- 100 In 1987 bestaat 94 procent van de oppervlakte uit grasland, waar dat voor Nederland als geheel 56 procent is en voor de zandgronden 64 procent (Terwan 1988). Waar plaatselijk meer klei of zand voorkomt zie je meer akkerbouw of tuinbouw.
- 101 Een strijd die overigens niet alleen gaat over landbouw of natuur, maar ook over wat voor soort landbouw en wat voor soort natuur en in hoeverre die elkaar al dan niet uitsluiten of met elkaar te verweven zijn. Ook natuurorganisaties verschillen hierin soms duidelijk van standpunt. Waar bijvoorbeeld de Stichting Veenweiden (Clausman 1990) kiest voor verweving en behoud van het cultuurlandschap geven anderen als Natuurmonumenten en Wereld Natuur Fonds de voorkeur aan scheiding en de terugkeer van grote oppervlakten veenmoeras.
- 102 Over het fenomeen van technologische trajecten, zoekroutines en het quasi-evolueren van technologie of technologische systemen of regimes is veel geschreven. '... *technological paradigms define the technological opportunities for further innovations and some of the basic procedures on how to exploit them. Thus they channel the efforts in certain directions rather than others: a technological trajectory is the activity of technological progress along the economic and technological trade-offs defines by a paradigm....The crucial hypothesis is that innovative activities are strongly selective, finalised in rather precise directions, often cumulative activities*' (Dosi 1998:225; benadrukking door Dosi). Zie verder o.a. Van den Belt & Rip (1987), Bijker, Hughes & Pinch (1987), Hayami & Ruttan (1971, 1985), Hughes (1987), Lemonnier (1993a), Van Lente (1994), Rip (1992), Staudenmaier (1985).
- 103 De term 'agro-ecology' verwijst naar een alternatieve benadering van de landbouw in haar sociaal-ecologische omgeving (Altieri 1987).
- 104 Door Van der Ploeg (1987, 1990a, 1991b) is dit uitgebreid uitgewerkt aan de hand van de arbeidsprocesbenadering (zie ook de Inleiding). Het vermogen van mensen om een relevant geheel van ordeningsprocessen gericht te laten werken wordt in gangbare sociale theorieën geduid als handlingsbekwaamheid of 'agency'. Vakmanschap of ondernemerschap kun je dan zien een nadere aanduiding van dit vermogen, gericht op specifieke domeinen. Dit vermogen heeft een duidelijk collectief aspect in de zin dat het gebaseerd is op een gedeeld kennen en kunnen, op een geïnstitutionaliseerd vermogen zoals dat in een stijl van landbouwbeoefening ook tot uitdrukking komt. Het heeft echter ook *persoonsgebonden* aspect in de zin van het door de persoon in kwestie belichaamde vermogen dat gedurende de levensloop binnen een specifieke sociale en materiële omgeving is opgebouwd en die de persoon in kwestie mede vormt, maar zelf mede inhoud en vorm geeft (Berger & Luckman 1967; Zijderveld 1974). De mens als handlingsbekwaam persoon valt evenzeer te beschouwen als heterogene uitkomst van de wijze waarop sociale en natuurlijke ordeningspro-

- cessen op elkaar inwerken. In hoeverre een handelingsbekwaam persoon al dan niet vrij is of in staat is om naar eigen goeddunken te handelen gegeven de beperkingen en mogelijkheden van zowel sociale als materiële aard is een veelbesproken en beladen onderwerp in het sociaal-theoretische debat. Giddens (1979, 1984) geeft een goed overzicht van allerlei invalshoeken en stellingen die rond dit zogeheten actor-structuur debat zijn betrokken. In lijn met de Inleiding zie ik beiden als naar plaats en tijd te specificeren uitkomsten van voorafgaande orderingsprocessen. Het zogeheten '*Commoditization-debate*' gaat meer in op het agrarisch vraagstuk: de specifieke kenmerken van landbouwonwikkeling en van boerenbedrijven of -huishoudens waarin ook de kwestie van '*agency*' een belangrijke rol speelt (zie o.a. Long *et al.* 1987; Long & Long 1992; Leeuwis 1993; Long & Van der Ploeg 1994).
- 05 Zie hieromtrent De Groot (1992), Fikse (1994), Groen *et al.* (1993) en Groot, Groen & Roep (1993). In deze studies is het verband tussen bedrijfsstijlen en fokkerij bestudeerd. De landelijke fokkerij organisatie NRS hanteert één landelijke fokdoel uitgaande van het principe dat een grotere selectiviteit op relevante productiekennmerken in een fokprogramma meer genetische voortgang oplevert en ook minder kostbaar is voor de organisatie. Per saldo levert die strategie ook op het melkveehouderijbedrijf meer winst op, omdat productie-omstandigheden en economische wegingsfactoren van productie-kennmerken vrijwel overal hetzelfde zijn (Groen 1989). Uit eerdergenoemde studies blijkt dat in de stijl van bijvoorbeeld 'Dubbeldoelboeren' (Roep *et al.* 1991) een fokdoel wordt gehanteerd dat doelbewust afwijkt van het geformaliseerde, landelijke fokdoel dat het NRS hanteert bij het fokken, selectering en indexering van fokstieren. Dit heeft onmiskenbaar zijn weerslag op verschillen in genetische aanleg van melkkoeien tussen bedrijfsstijlen, zo blijkt uit de studies. Dubbeldoelboeren, die streven naar een hogere omzet en aanwas en dus fokken op koeien met in verhouding meer bespiegeling, hebben ook koeien met een statistisch significante hogere aanleg voor bespiegeling. In weerwil van de sterk uniformerende werking die er van een landelijke fokdoel op de genetische aanleg en variatie daarbinnen uitgaat, blijken boeren die beperking van de socio-materiële verscheidenheid weer op te rekken omdat zij '*goed voor ogen wat voor koe het beste binnen hun manier van boeren past*'. Al met al een prachtige illustratie hoe een specifieke wijze van ordenen uitstelt in een specifieke socio-materiële configuratie, in dit geval een melkkoe.
- 06 Van der Ploeg (1987).
- 07 In deze paragraaf is veel materiaal verwerkt uit de voorstudie '*Boerenzuivel in perspectief*' (Roep 1994) ten behoeve van een studiedag van de Bond van Boerderij Zuivelbereiders over de toekomst van de sector in januari 1994. Een andere bron van informatie vormt de studies ten behoeve van het Veenweidekaasproject door de Wetenschapswinkel van de Landbouwuniversiteit (Nijmeijer & Vergeer 1992; Pohlmann 1993).
- 08 De laatste versie is uit 1982. Op dit moment is sprake van een deregulering, waarbij veel wat in de Landbouwkwaliteitswet is opgenomen weer aan het bedrijfsleven zelf wordt overgelaten. Tegelijkertijd wordt in het kader van de Europese eenwording de normen voor hygiëne en inrichting aangescherpt, die eigenlijk afbreuk doet aan de bijzondere positie van boerenkaas ten opzichte fabriekskaas. Voorlopig is de dreiging in de vorm van een verplichte pasteurisatie van de melk afgewend, want rauwe melk vormt bij uitstek het karakter van boerenkaas.
- 09 Uit door Bruin, Pohlmann & Roep (1996a, 1996b, 1996c) verrichte inventarisaties voor aanknopingspunten van een assortiment aan streekeigen producten uit het westelijk veenweidegebied.
- 10 In een studie van het LEI door Sluiman (1965) wordt net als in Schiere (1938) gewezen op de bijzondere relatie tussen de zuivelindustrie die zich toelegt op het leveren van consumptiemelk in de omringende steden en het zelfkazen in het Zuidhollands-Utrechts boerenkaasgebied. De afzet voor consumptiemelk is wat meer constant door het jaar heen, terwijl de melkproductie in het weidesizoen flink toeneemt met een piek in de zomer. De kaasboerderijen verwerkten deze surplus aan melk in de zomer tot boerenkaas, zodat de fabriek door de grote aanvoer minder afzetproblemen kende en efficiënter kon werken.
- 11 Nijmeijer & Vergeer (1992), Pohlmann (1993).
- 12 De op ambachtelijke wijze bereide *Parmigiano Reggiano* in kleine kaascoöperaties in Noord-Italië is hier een mooi voorbeeld van. De kaas wordt bereidt in verschillende kaastobbes, waardoor de '*caseificio*' kan bij te sturen met het mengen van melk en de kaasbereiding (De Roest 1990, 1999).
- 13 Sluiman (1965), Reitsma (1969).
- 14 Staalduinen (1993).
- 15 Oortwijn (1992), Pohlmann (1993) en Oosterhuis (1993).
- 16 Bovenhuis (1992).
- 17 Bovenhuis, Arendonk & Verstege (1991), Bovenhuis (1992).

- 118 Ook tussen melkveehouderijbedrijven bestaan er markante verschillen in de mate waarin de melk geschiktheid is voor het kaasmaken. Bij het ophalen van de melk door de kaasfabriek is er wel sprake geweest van het rijden van een zogeheten kaasroute langs bedrijven. Ook is wel geopperd om de melkplas en ook de fokkerij te differentiëren naar het eindproduct toe (NRLO 1991; Oldenbroek & Brascamp 1991).
- 119 Zelfs eind jaren tachtig vormde dit nog de kern van het landbouwbeleid (LNV 1989).
- 120 Hutten & Rutten (1990) werken het traject-begrip uit voor de Nederlandse landbouw, waarbij zij vooral kijken naar sleuteltechnologieën, clustering van technologieën en trendbreuken. Zij concluderen dat gezien de problematiek een trendbreuk onvermijdelijk is. Ook Van der Meer, Rutten & Dijkveld Stol (1990) wijzen bij hun analyse op het technologie-beleid ten aanzien van de landbouw in Nederland op keuzemogelijkheden en derhalve het bestaan trajecten: *'Het landbouwbeleid en het landbouwtechnologiebeleid waren sterk gericht op de primaire landbouw en daarbinnen op het modern geleide gezinsbedrijf en steunde daarbij op een hecht draagvlak van de standorganisaties'*. Ook hier de constatering dat er overgeschakeld moet worden op een ander traject. Het op dood spoor geraken van de modernisering waarbij de blik sterk beperkt werd tot het opvoeren van productiviteit, zoals verderop in dit hoofdstuk wordt uitgewerkt, heeft in Nederland de vanzelfsprekendheid en legitimiteit van modernisering danig ondergraven. De twee voornoemde studies geven hier ook blijk van: het is tekenend dat eind jaren tachtig het begrip trajecten zijn opgang doet in het landbouwkundig onderzoek. Wiskerke (1997) vanuit een socio-technische benadering een gedegen en zeer illustratieve studie verricht naar het veredelingstraject van tarwerassen en de gevolgen hiervan, namelijk het ontbreken van goede bakrassen in Nederland begin jaren negentig.
- 121 Leeuwis (1994) heeft dit in een omvangrijke studie uitgewerkt voor de landbouwvoorlichting. Wiskerke (1997) heeft zeer nauwgezet het gevolgde traject voor de veredeling van tarwerassen in Nederland in geschetst. De Bruin (1997) heeft een analyse gemaakt van structuurbeleid en met name hoe door boeren en voorlichters uitwerking werd gegeven aan de rentesubsidieregeling.
- 122 Pohlmann (1993). Een negatieve kwaliteitsdefinitie formuleert wat het niet moet zijn of er niet in hoort te zitten. Bij hoogwaardige kwaliteitsproducten gaat het daarentegen om het benoemen van positieve kenmerken van het product op grond waarvan het zich in kwalitatief opzicht van andere onderscheidt.
- 123 Van der Meer, Rutten & Dijkveld Stol (1990, 1991).
- 124 Van der Ploeg (1987, 1991).
- 125 De Wit geldt als grondlegger van de productie-theorie, die hij in *Spil* (1992) toelicht.
- 126 WRR (1992).
- 127 In de neo-institutionele economie spreekt in dit verband over transactiekosten en beheerkosten (Saccomandi 1998). Ecologen hanteren het begrip entropie om aan te geven dat dergelijke systemen niet stabiel zijn en een hoge energie-input vergen om het in stand te houden.
- 128 Van der Ploeg & Roep (1990) maken deel uit van een reeks bedrijfstijlenstudies of studies die een bijzonder aspect ervan uitwerken. Zo worden in NRLO (1994) de verschillen in technische en economische input-output relaties tussen bedrijfstijlen diepgaand geanalyseerd.
- 129 Oostindie & Broekhuizen (1997).
- 130 In Joosten *et al.* (1988) wordt er een overzicht gegeven van allerlei wettelijke maatregelen rondom mest en hoe die aangrijpen op de bedrijfsvoering. In dit CLM-rapport wordt tevens een aanzet gegeven tot een andere, meer integrale, aanpak van het Ammoniakbeleid in de melkveehouderij, omdat het niet los gezien kan en niet mag worden van de bedrijfsvoering als geheel. Zie ook Aarts *et al.* (1988).
- 131 Krebbers (1993).
- 132 Onder andere door het CLM (Van der Weijden 1997). Ook loonwerkers maakten bezwaar tegen een landelijke toelating. Naar zeggen hebben ze vele tientallen miljoen gulden schade op hun investeringen in zodebemesters gelden doordat boeren massaal overstappen van zodebemesting door de loonwerker op de veel goedkopere, door hen zelf aan te schaffen technieken als sproeiboom en sleepvoeten.
- 133 De relatie met bedrijfssijlen is gelegd in Roep & Roex (1992) en Schuthof *et al.* (1994), waarin ook wordt gewezen op de verschillende oplossingsrichtingen om de milieudruk te verlagen (zie figuur 5, hoofdstuk 2). In NRLO (1994) zij de verschillen in verliezen, benuttingsgraad en verschillende oplossingsrichtingen die in bedrijfssijlen besloten liggen diepgaand geanalyseerd. Ook in andere onderzoeken wordt herhaaldelijk gewezen op het belang van verschillen in bedrijfsvoering, zoals in Aarts *et al.* (1988), Joosten *et al.* (1988) en Balthussen *et al.* (1992).

- De schets dateert uit begin jaren negentig. Sindsdien staat de agenda en de financiering van het Praktijkonderzoek en het Landbouwkundig Onderzoek door het Ministerie LN&V volop ter discussie. Vanwege de organisatorisch-institutionele hervorkaveling in onder andere belangenbehartiging, landbouwkundig onderzoek, landbouwvoorlichting en het Ministerie van LN&V is er qua bestuurlijke verantwoordelijkheid en het palet aan adviserende organisaties wel het een en ander veranderd.
- Van Broekhuizen & Renting (1994) schetsen de achtergrond van markante vernieuwers. Hees, Renting & De Rooij (1994) hebben een eerste inventarisatie gemaakt van de vele op vernieuwing gerichte samenwerkingsverbanden die sedert begin jaren negentig als paddestoelen uit de grond schieten. Het zelf sturing willen of kunnen geven aan ontwikkeling op gebied van landbouw en platteland bleek een gemeenschappelijke noemer en hiervoor werd ook ruimte gevraagd in het overheidsbeleid. Horlings (1996) heeft een analyse gemaakt van de wisselwerking tussen het nationale overheidsbeleid en een tiental verschillende innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw. Deze tien vormen een selectie uit ongeveer 60 innovatiegroepen die Horlings midden jaren negentig heeft kunnen inventariseren en in een bijlage zijn opgesomd. Horlings onderscheidt innovatiegroepen die richten zich op het milieu, op het verweven van functies, op een specifiek product, op afzetbevordering, op belangenbehartiging en beleidsbeïnvloeding en op de relatie met de Derde Wereld. Al richten sommige groepen zich op meerdere velden tegelijk. In *Slimme streken* (Rodenburg & Van der Meulen 1996) worden 25 voorbeelden van initiatieven rond streekeigen producten genoemd. Tot slot worden in *Atlas van het Vernieuwend Platteland* (Van Broekhuizen, Klep, Oostindie & Van der Ploeg 1997) niet minder dan 200 voorbeelden genoemd en rijk geïllustreerd.
- Zowel succes en mislukking kunnen leerzaam zijn (Staudenmaier 1985), maar moeten vanuit het principe van symmetrie met dezelfde begrippen verklaard kunnen worden aldus een constructivistische invalshoek ten aanzien van wetenschap en technologie.
- Latour (1993b), zie ook noot 74.
- In constructivistische bijdragen wordt het verloop en uitkomst van technologische-ontwikkeling en innovaties ook geanalyseerd vanuit de omgeving waarin het gelokaliseerd is en waarin het moet 'overleven' of stand houden. Zo wijst Hughes (1987) op de 'systemness' van technologie. Van den Belt & Rip (1987) en Rip (1992) spreken van een *quasi*-evolutionaire benadering, omdat een sociale omgeving weliswaar net als een natuurlijke selectie-omgeving selectief werkt maar zich daarvan onderscheidt doordat die selectieve sociale werking ook sociaal geconstrueerd wordt. Bijker (1990) spreekt in dit verband over stabilisering. Ook in neo-institutionalistische benaderingen van Dosi *et al.* (1988), Dosi (1998), Nelson & Winter (1992) wordt het evolutionaire karakter van innovatieprocessen in bedrijven benadrukt. Zij plaatsen de technologie-ontwikkeling binnen een beschermde omgeving (het bedrijf), waarbij de markt uiteindelijk als selectie criterium optreedt. De buitenwereld geldt dan als gegeven waarin de innovatie moet overleven. Dit vormt m.i. tegelijk ook de beperking van deze benadering. Tijdens het vernieuwingsproces niet alleen een innovatie voortgebracht, maar wordt tegelijkertijd ook getracht om een adequate institutionele omgeving te creëren (in de vorm van een marktordening of beleidsinstrumenten) waarin de vernieuwing kan overleven. Staudenmaier (1985) geeft voorbeelden van dergelijke benaderingen.
- Law & Mol (1995) spreken van een leidraad waarmee het sociale en materiële met elkaar wordt verweven.
- Van Lente & Rip (1998) spreken in dit verband van een 'protected space'.
- Hierbij bouw ik voort op inzichten uit de 'Actor-Network Theory'. Zie o.a. Law (1994) voor een overzicht en Law & Hassard (1999) voor een kritische terugblik op ANI.
- Hees (1995) maakt in *Trekkers op de trap* een historische analyse van kritische geluiden in de agrarische belangenbehartiging in Nederland sedert 1970. Zie ook Ettema, Frouws & Nooij (1993), Frouws (1993) en Nooij (1994) die zich meer richten op een beschrijving en analyse van de scheuren in en het uiteenvallen van het landbouwbolwerk, dat ook wel het *Groene Front* wordt genoemd. De belangrijke rol die boerinnen spelen in de landbouwbeoefening en bij vernieuwing blijft veelal onderbelicht of impliciet, ook hier. Zo niet bij De Rooij (1992), Van der Plas & Fonte (1994), De Rooij, Brouwer & Van Broekhuizen (1995) en Bock (1997, 1998).
- Van Vliet (1999) spreekt van 'een lange mars'.
- Hiervoor maak ik niet alleen gebruik van formele, openbare documenten, maar put ik vooral ook uit een omvangrijk archief dat ik in de loop der tijd heb opgebouwd. Naast vele informele documenten bevat dit ook een veelheid van aantekeningen gemaakt tijdens de bijeenkomsten van de Stichtingsbestuur en de studiegroepen, van gesprekken met derden, van de studiereizen, etc.

- 145 Op bedrijfsniveau door bijvoorbeeld Max van Tilburg, die als eerste boer een contract met de overheid sloot voor particulier beheer van een stuk uiterwaard langs de Hollandse IJssel. Maar ook collectief door het oprichten van *Den Haneker*, een van de eerste Vereniging voor Agrarisch Natuurbeheer.
- 146 Gremmen (1993) spreekt over 'interplay'.
- 147 Een in vele opzichten vergelijkbaar initiatief in de akkerbouw is *Zeeuwse Vlegel* (Wiskerke 1997).
- 148 'In an essential sense innovation concerns the search for, and the discovery, experimentation, development, imitation, and adoption of new products, new production processes and new organisational set-ups', zo stelt Dosi (1988:222). In de casus van de Veenweidekaas zijn deze drie innovatieve aspecten nauw met elkaar verbonden. Zo is er sprake van een institutionele vernieuwing, een productvernieuwing en een vernieuwing in de wijze van produceren in relatie tot de lokale ecologie.
- 149 Van Vliet (1999) heeft op grond van een reeks gevalstudies rond regionale technologische veranderingsprocessen en eigen ervaringen een veranderingsmodel ontwikkeld. Dit model draait om drie elementen: een onderscheid naar fasen en overgangen in het vernieuwingstraject, de rol van 'change agents' en een indeling van hulpbronnen. De zes fasen zijn: *oriëntatie in het zoekgebied, probleem/kansherkenning, probleem/kanstoeëigening, realisatie, verzelfstandiging en exploitatie & onderhoud*. *Change agents* spelen een cruciale rol: zij zijn bereid om de verantwoordelijkheid voor de uitvoering te nemen en persoonlijk soms grote risico's te lopen. Zonder *change agent* geen verandering, zo stelt Van Vliet. Iedere fase vergt een *change agent* in een andere hoedanigheid en met geëigende capaciteiten. Dit kan vervuld worden door dezelfde persoon, maar ook wisselen met de overgang naar een volgende fase, waarmee de overdracht van essentieel belang wordt voor de continuïteit. Zij trekken het vernieuwingsproces en mobiliseren daartoe ook hulpbronnen. Van Vliet onderscheidt acht soorten hulpbronnen, het gereedschap van *change agent*: *tijd, netwerken, verwacht economisch/maatschappelijk nut, technologie, financiën, politieke steun, projecten elders en maatschappelijk imago*. Het sterke van het omvangrijke werk van Van Vliet schuilt in de empirische fundering ervan. In die zin beschouw ik het in grote lijnen ook als een onderbouwing van mijn eigen werk, zeker gezien de uitwerking, ook valt er altijd wel wat af te dingen op de indeling in fasen en hulpbronnen.

Literatuur

- AARTS, H.F.M., E.E. BIEWINGA, G. BRUIN, B. EDEL & H. KOREVAAR (1988). *Melkveehouderij en milieu; een aanpak voor het beperken van mineralenverliezen*. Proefstation voor de Rundveehouderij, Lelystad, Centrum Landbouw en Milieu, Utrecht & Centrum voor Agrobiologisch Onderzoek, Wageningen.
- ACHTERHUIS, H. (red.) (1990). *De maat van de techniek*. Ambo, Baarn.
- AERTS, M. (1995). In het mirakeljaar 1994: het woord aan het ding. In: *Krisis, Tijdschrift voor filosofie*. 15e jaargang, nr 58, pp. 21-24.
- ALTIERI, M.A. (1987). *Agroecology: the scientific basis of alternative agriculture*. Westview Press, Boulder.
- AMSTERDAMSKA, O. & R. HAGENDIJK (1990). De nieuwe zekerheden van het heden-daags wetenschapsonderzoek. In: *Kennis en Methode, Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek*, Jaargang XIV, 1990-1, pp. 60-83.
- ANTONELLO, S. (1988). Serie gastcolleges aan de Landbouwuniversiteit Wageningen over de Italiaanse landbouw en de Parmigiano Reggiano in het bijzonder.
- ANTONELLO, S. (1999). *Le problematiche dello sviluppo in agricoltura; dalla società tradizionale alla società moderna*. Antologia di Silvio Antonello. CRPA Reggio Emilia, Wageningen Agricultural University.
- ANTUMA, S. & T. VAN SCHEPPINGEN (1995). *Veenweidekaas; Bedrijfseconomische modelstudie van een streekeigen product*. PR, Lelystad.
- BALTHUSSEN, W.H.M., R. HOSTE, C.H.G. DAATSELAAR & S.R.M. JANSSENS (1992). *Verschillen in mineralenoverschotten tussen bedrijven in de melkveehouderij en akkerbouw*. Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag.
- BAN, A.W. VAN DEN (1993). *Boer en Landbouwvoorlichting. De communicatie van nieuwe landbouwmethoden*. Pudoc, Wageningen.
- BAUWENS, A.L.G.M., M.N. DE GROOT & K.J. POPPE (red.) (1990). *Agrarisch bestaan; Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut*. Van Gorcum, Assen-Maastricht.
- BAUWENS, A.L.G.M. & J. DE VEER (1990). Vijftig jaar landbouw en LEI in een dynamische context. In: A.L.G.M. Bauwens, M.N. de Groot & K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan; Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut*. Van Gorcum, Assen-Maastricht, pp. 9-34.
- BERGSMAN, R. (1963). *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*. Van Gorcum, Assen.
- BELT, H. VAN DEN, & A. RIP (1987). The Nelson-Winter-Dosi model and synthetic dye chemistry. In: W.E. Bijker, T.P. Hughes & T.J. Pinch (eds), *The social construction of technological systems; New directions in the sociology and history of technology*. MIT Press, Cambridge Mass, pp. 135-158.
- BENNETT, J. (1981). *Of time and the enterprise; North American family farm management in a context of resource marginality*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- BENVENUTI, B. (1961). *Farming in Cultural Change*. Van Gorcum, Assen.
- BENVENUTI, B. (1975). General systems theory and entrepreneurial autonomy in farming; towards a new feudalism or towards democratic planning? In: *Sociologia Ruralis*, XV (1/2).
- BENVENUTI, B. (1982a). De technologisch-administratieve taakomgeving (TATE) van de landbouwbedrijven. In: *Marquetalia* (5).

- BENVENUTI, B. (1982b). Dalla mano invisibile a quella visibile; l'azienda agraria olandese in una gabbia istituzionale. In: *La questione agraria* (5).
- BENVENUTI, B. (1989). The autonomy in contemporary Western commercial farming and the emerging of TATE. In: E. Poutsma & A. Walravens (eds), *Technology and small enterprises; technology, autonomy and industrial organization*. Delft University Press, (pp. 83-101).
- BENVENUTI, B. (1990a). *Formalisation and the erosion of family-farm advantages, or else beyond mechanism and voluntarism*. Paper presented at The XIV European Congress of Rural Sociology, Giessen.
- BENVENUTI, B. (1990b). *Geschriften over landbouw, technologie en agrarische structuur*. PUDOC, Wageningen.
- BENVENUTI, B. (1991). Towards the formalization of professional knowledge in farming, growing problems for agricultural extension. In: *Proceedings of the International Workshop, Agricultural Knowledge Systems and the role of extension*, Hohenheim, pp. 34-50.
- BENVENUTI, B. (1994a). On the relationship between central regulation and the potential for local initiatives: some reflections on the growing scope for more and better research. In: J.D. van der Ploeg & A. Long (eds), *Born from within; Practice and perspectives of endogenous rural development*. Van Gorcum, Assen, pp. 163-183.
- BENVENUTI, B. (1994b). *Towards one world? Or else: the formal recipee, an 'easy' and self-defeating instrument of 'gross science'*. A thesis in 10 points. Paper presented at the seminar on 'Rural development processes in Europe' organized by the department of Rural sociology, Agricultural University, Wageningen.
- BENVENUTI, B. (1995). How to utilize 'local knowledge': A likely case of scientifically created new ignorance. In: *Tijdschrift voor Sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de Landbouw*, v10, nr 1, pp. 5-20.
- BENVENUTI B. & H. MOMMAAS (1985). *De Technologisch-administratieve Taakomgeving van landbouwbedrijven; Een onderzoeksprogramma op het terrein van de economische-sociologie*. Vakgroep Westerse Sociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen.
- BERGER PETER L., & THOMAS LUCKMAN (1967). *The social construction of reality; A treatise in the sociology of knowledge*. The Penguin Press, London.
- BIELEMAN, J. (1992). *Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950; veranderingen en verscheidenheid*. Boom Meppel, Amsterdam.
- BIJKER, W.E. (1990). *The social construction of technology*. Proefschrift, Universiteit Twente, Enschede.
- BIJKER, W.E. (1993). Do not despair: there is life after constructivism. In: *Science, Technology & Human Values*. V18, no 1, Winter 1993, pp. 113-138.
- BIJKER, W.E., T.P. HUGHES & T.J. PINCH (eds) (1987). *The social construction of technological systems: new directions in the sociology and history of technology*. MIT Press, Cambridge.
- BIJKER, W.E. & J. LAW (eds) (1992a). *Shaping technology, building society; studies in sociotechnical change*. The MIT Press, Cambridge/London.
- BIJKER, W.E. & J. LAW (1992b). General introduction. In: W.E. Bijker & J. Law (eds), *Shaping technology, building society; studies in sociotechnical change*. The MIT Press, Cambridge/London, pp. 1-16.
- BIJKER, W.E. & J. LAW (1992c). Postscript: technology, stability and social theory. In: W.E. Bijker & J. Law (eds), *Shaping technology, building society; studies in sociotechnical change*. The MIT Press, Cambridge/London, pp. 290-308.
- BIJMAN, W.J. (1992). *Technology Assessment voor de Landbouw*. Mededeling 474, Landbouw-Economisch Instituut, Den Haag.
- BLOM, T. (1995). Een constructivistische radicalisering van het sociaal constructivisme. In: *Kennis en Methode, Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek*, Jaargang XIX, 1995-2, pp. 160-180.
- BOCK, B. (1997). *Pluriactiviteit, vrouwen en vernieuwing*. Publicatienummer 143, Fonds Wetenschapswinkel, Landbouwuniversiteit, Wageningen.

- CK, B. (1998). *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland; De kloof tussen praktijk en beleid in Nederland en andere Europese landen*. Studies van Landbouw en Platteland 27, Circle for European Studies en Fonds Wetenschapswinkel, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- DEKUIJZEN, E. & J.D. VAN DER PLOEG (1985). *Boerenarbeid en stijlen van landbouwbeoefening; een socio-economisch onderzoek naar de effecten van incorporatie en institutionalisering op agrarische ontwikkelingspatronen in Italië en Peru*. Leiden Development Studies, Leiden.
- DEKUIJZEN, H. (1992). *The relevance of milk protein polymorphisms for dairy cattle breeding*. PhD-thesis. Wageningen Agricultural University, Wageningen.
- DEKUIJZEN, H. J.A.M. ARENDONK & E.J.M. VERSTEGE (1991). Melkeiwitvarianten in de Nederlandse melkveestapel. In: *Genetische varianten en melkeigenschappen*. NRLO, Den Haag.
- DEKUIJZEN, H. (1974). *Labor and monopoly capital, the degradation of work in the twentieth century*. Monthly Review Press, New York en London.
- DEKUIJZEN, A. VAN DEN (1990). *Structuur in beweging; het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985*. Wageningse Economische Studies 16, Landbouwuniversiteit Wageningen.
- DEKUIJZEN, R. E. VAN (1990). Perspectieven voor landbouwontwikkeling; een tussenbalans. In: J.D. van der Ploeg & M. Ettema (red), *Tussen bulk en kwaliteit; Landbouw, voedselproductietekens en gezondheid*. Van Gorcum, Assen, pp. 119-131.
- DEKUIJZEN, R.E. & H. RENTING (red.) (1994). *Pioniers op het platteland; boeren en tuinders op zoek naar nieuwe overlevingsmogelijkheden*. CLO-Pers, Den Haag.
- DEKUIJZEN, R.E. VAN & J.D. VAN DER PLOEG (red.) (1997). *Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling; opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen*. Circle for Rural European Studies, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- DEKUIJZEN, R.E. VAN, L. KLEP, H. OOSTINDIE & J.D. VAN DER PLOEG (red.) (1997). *Atlas van het vernieuwend platteland*. Misset, Doetinchem.
- DEKUIJZEN, R. DE (1993). *Bont of Blauw; Bedrijfsstijlen en koersbepaling landelijke gebieden*. Provincie Friesland en vakgroep Rurale sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- DEKUIJZEN, R. DE (1997). *Dynamiek en Duurzaamheid; Beschouwingen over bedrijfsstijlen, bestuur en beleid*. Proefschrift, Vakgroep sociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen.
- DEKUIJZEN, R. DE, H. OOSTINDIE & J.D. VAN DER PLOEG (1991). *Niet Klein te Krijgen; bedrijfsstijlen in de Gelderse Vallei*. Gelderse Valleiproject en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- DEKUIJZEN, R. DE, & J.D. VAN DER PLOEG (1991). *Maat Houden; bedrijfsstijlen en het beheer van natuur en landschap in de Noordelijke Friese Wouden en het Zuidelijk Westerkwartier*. Bos- en landschapsbouw Friesland/Groningen en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- DEKUIJZEN, R. DE, H. OOSTINDIE, J.D. VAN DER PLOEG & D. ROEP (1992). *Verbrede plattelandsontwikkeling in praktijk*. Studierapport Rijksplanologische Dienst 54. Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie Landbouwuniversiteit Wageningen, Den Haag.
- DEKUIJZEN, R. DE, E. POHLMANN & D. ROEP (1996a). *Inventarisatie kansen en knelpunten voor de ontwikkeling van streekeigen producten in het veenweidegebied van Zuidholland en Utrecht. Deel I: Aanpak en uitkomsten*. Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied, Haarlem.
- DEKUIJZEN, R. DE, E. POHLMANN & D. ROEP (1996b). *Inventarisatie kansen en knelpunten voor de ontwikkeling van streekeigen producten in het veenweidegebied van Zuidholland en Utrecht. Deel II: De Produktinventarisaties*. Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied, Haarlem.
- DEKUIJZEN, R. DE, E. POHLMANN & D. ROEP (1996c). *Inventarisatie kansen en knelpunten voor de ontwikkeling van streekeigen producten in het veenweidegebied van Zuidholland en Utrecht. Deel III: Projectvoorstellen*. Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied, Haarlem.
- RAWOY, M. (1985). *The politics of production*. Verso for new left books. London.

- CALLON, M. (1986a). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay. In: J. Law (ed.), *Power, action and belief: a new sociology of knowledge*. Routledge, London, pp. 196-233.
- CALLON, M. (1986b). The sociology of an Actor-Network: the case of the electric Vehicle. In: M. Callon, J. Law & A. Rip (eds), *Mapping the dynamics of science and technology; sociology of science in the real world*. Macmillan Press, London, pp. 19-34.
- CALLON, M. (1987). Society in the making: the study of technology as a tool for sociological analysis. In: W.E. Bijker, T.P. Hughes & T.J. Pinch (eds), *The social construction of technological systems: new directions in the sociology and history of technology*. MIT Press, Cambridge. pp. 83-103.
- CALLON M. & B. LATOUR (1992). Don't throw the baby out with the Bath school! A reply to Collins and Yearley. In: A. Pickering (ed.), *Science as practice and culture*. The University of Chicago Press, pp 343-368.
- CALLON, M., J. LAW & A. RIP (eds) (1896). *Mapping the dynamics of science and technology; Sociology of science in the real world*. Macmillan Press, London.
- CBTB (1990). *Verslag van CBTB-studiereis naar Noord-Italië, 15-20 september 1990*, Heemstede.
- CHRISTIS, J. (1985). Technologiekritiek: een confrontatie tussen Ullrich en Habermas. In: *Krisis*, nr. 20, pp. 30-51.
- CHRISTIS, J. (1988). Taylorisme en nieuwe productieconcepties, herdefinitie van de kwaliteit van arbeid. In: *Te Elfde Ure*, nr. 41, pp. 43-73.
- CLAUSMAN, P.H.M.A., B. DENNEMAN & G. SMITS (1990). *Het veenweidegebied: perspectieven; Verslag van een symposium over toekomstperspectieven voor landbouw en natuur in de veenweidegebieden van Nederland*. Stichting Veenweiden, Gouda.
- COLLINS, H.M. (1981). Stages in the Empirical Program of Relativism. In: *Social Studies of Science*, Vol. II, I, pp. 3-10.
- COLLINS, H.M. & S. YEARLEY (1992a). The epistemological chicken. In: A. Pickering (ed.), *Science as practice and culture*. The University of Chicago Press, pp. 301-326.
- COLLINS H.M. & S. YEARLEY (1992b). Journey into space. In: A. Pickering (ed.), *Science as practice and culture*. The University of Chicago Press, pp. 369-389.
- COMMISSIE BEHEER LANDBOUWGRONDEN (1990). *Jaarverslag 1989 Bureau Beheer Landbouwgronden*. Directie Beheer Landbouwgronden, Utrecht.
- CONSTANDSE, A.K. (1964). *Boer en Toekomstbeeld; Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder*. Landbouwhogeschool, Wageningen.
- CROESEN, V.R.IJ. (1931). *De geschiedenis van de ontwikkeling van de nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw*. Proefschrift. Landbouwhogeschool Wageningen.
- DARRÉ, J.P. (1985). *La parole et la technique; L'univers de pensée des éleveurs du Ternois*. L' Harmattan, Parijs.
- DEVERS, A.M. (1982). *Geometrie van de samenleving; filosofie en sociologie in het werk van Georg Simmel*. Proefschrift Katholieke Hogeschool, Tilburg.
- DIJKSTRA, H. (1991). *Natuur- en landschapsbeheer door landbouwbedrijven*. Eindverslag van het COAL-onderzoek. NRLO, Den Haag.
- DISCO, N. (1995). What me worry? I am but mad north-north-west. In: *Kennis en Methode, Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek*, Jaargang XIX, 1995-2 pp. 189-193.
- DOSI, G. (1988). *The nature of the innovative process*. In: G. Dosi, G., C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg & L. Soete (eds), *Technical Change and Economic Theory*. Pinter Publishers, London, New York, pp. 221-238.
- DOSI, G., C. FREEMAN, R. NELSON, G. SILVERBERG & L. SOETE (eds) (1988). *Technical Change and Economic Theory*. Pinter Publishers, London, New York.
- DOUW, L., L.B. VAN DER GIESSEN & J.H. POST (1987). *De Nederlandse landbouw na 2000; Een verkenning*. Mededelingen no 379, Landbouw-Economisch Instituut.
- DRIE HOLLANDSE LANDBOUW ORGANISATIES (1989). *Toekomst voor de Veenweidegebieden*, Haarlem.

- ENGEL, P. (1995). *Facilitating Innovation; An actor-oriented approach and participatory methodology to improve innovative social practice in agriculture*. Proefschrift, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- ETTEMA, M.T.A., J. FROUWS & A.T.J. NOOIJ (1993). *Boerenbelangen in organisatieverband*. Programmeringsstudie naar trends en ontwikkelingen in de agrarische belangenbehartiging in Nederland, Een onderzoeksagenda. NRLO, Den Haag.
- FIKSE, F. (1994). *Informatie-behoefte ten behoeve van fokkerij gedifferentieerd naar bedrijfsstrategie; Een verkennende studie onder Zuidhollandse melkveehouders*. Afstudeerscriptie Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie. Landbouwniversiteit, Wageningen.
- FROUWS, J. (1988). Terugblikken en vooruitzien met Sicco Mansholt, still going strong. In: *Spil*, 73-74, pp. 5-9.
- FROUWS, J. (1990). Groen Front en mestproblematiek; erosie van het agrarisch neo-corporatisme. *Namens* 5, 10 (1990), pp. 30-40.
- FROUWS, J. (1993). *Mest en Macht; een politiek-sociologische studie naar de belangenbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970*. Proefschrift, vakgroep sociologie, Landbouwniversiteit Wageningen, Studies van Landbouw en Platteland 2, Wageningen.
- FROUWS, J. & J.D. VAN DER PLOEG (1973). *Over de landbouwvoorlichting; materiaal voor een kritiek op de voorlichtingskunde en de agrarische sociologie*. Boerengroep, Wageningen.
- FROUWS, J. & J.D. VAN DER PLOEG (1988). *Automatisering in land- en tuinbouw*. Mededelingen van de vakgroepen voor sociologie 22, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- GAALLEN, C. VAN (1981). Columbia-gangers. In: *Spil*, nr 27, Ruurlo, pp. 19-21.
- GAALLEN, C. VAN (1991). Ontwikkeling van regio-specifieke bedrijfsstijlen; Denkmondiaal en handel lokaal. In: *Spil*, nr 99-100, december 1991, Ruurlo, pp. 25-29.
- GAALLEN, C. VAN & ERIC HEES (1986). Plaatselijke initiatieven prikkelen landbouwdiscussie. In: *COZAC Bulletin*, jaargang 3, nummer 1, pp. 9-13.
- GIDDENS, A. (1979). *Central problems in social theory; action, structure and contradiction in social analysis*. MacMillan, London.
- GIDDENS, A. (1984). *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Polity Press, Cambridge.
- GIESSEN, L.B. VAN DER & C.J.M. SPIERINGS (1990). Agrarische beroepsbevolking en werkgelegenheid. In: A.L.G.M. Bauwens, M.N. de Groot & K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan; Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut*. Van Gorcum, Assen-Maastricht.
- GIESSEN, L.B. (1986). Structurele ontwikkelingen in de veehouderij: een blik in de toekomst. In: *Bedrijfsontwikkeling*, jaargang 17 (1986), pp. 270-273.
- GLASER, B.G. & A.L. STRAUSS (1976). *Grounded theory: strategies of qualitative research*. Aldine Publishers & Co, Chicago.
- GOUDSBLOEM, J. (1962, 1970). *Nihilisme en cultuur*. Atheneum-Polak en Van Genneep, Amsterdam.
- GREMME, B. (1993). *The mystery of the practical use of scientific knowledge*. Proefschrift, Universiteit Twente.
- GROEN, A.F. (1989). *Cattle breeding goals and production circumstances*. PhD-thesis, Wageningen Agricultural University, Wageningen.
- GROOT, K. DE (1992). *Bedrijfsstijlen en fokkerij; Fokken boeren verschillend?* Afstudeerscriptie Vee fokkerij, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- GROOT, M.N. DE & A.L.G.M. BAUWENS (1990). Vijftig jaar landbouwbeleid in Nederland. In: A.L.G.M. Bauwens, M.N. de Groot & K.J. Poppe (red.) (1990). *Agrarisch bestaan; Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut*. Van Gorcum, Assen-Maastricht, pp. 146-169.
- GROOT, K. DE, A. GROEN & D. ROEP (1993). Bedrijfsstijlen hebben invloed op fokkerij. In: *Veeteelt*, jaargang 10, januari 1/2.
- GROEN, A.F., K. DE GROOT, J.D. VAN DER PLOEG & D. ROEP (1993). *Stijlvol fokken; Een oriënterende studie naar de relatie tussen sociaal-economische verscheidenheid en bedrijfsspecifieke*

- fokdoeldefinitie. Bedrijfsstijlenstudie 9. Vakgroep Veefokkerij en Rurale Sociologie, Landbouwwuniversiteit, Wageningen.
- HAGENDOORN, J. (1989). *The dynamic analysis of innovation and diffusion*. Pinter, London.
- HARAWAY, D. (1995). De bescheiden getuige. In: *Krisis, Tijdschrift voor filosofie*, 15e jaargang, nr 58, pp. 43-55.
- HARBERS, H. (1995a). Van mensen en dingen. Bespreking van: Bruno Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*. In: *Krisis, Tijdschrift voor filosofie*, 15e jaargang, nr 58, pp. 6-15.
- HARBERS, H. (1995b). Constructivisme, epistemologie en maatschappijtheorie: een reactie op Blom. In: *Kennis en Methode, Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek*, Jaargang XIX, 1995-2 pp. 181-188.
- HAYAMI, Y. & V.W. RUTTAN (1971, 1985). *Agricultural development: an international perspective*. Baltimore/London, The John Hopkins University Press.
- HEERINK, G. & G. TITULAER (1990). Boeren en tuinders fijn gemalen tussen dwang tot kostprijsverlaging en wens tot kwaliteitsproductie. In: J. van der Ploeg & M. Ettema (red.) (1990). *Tussen bulk en kwaliteit; Landbouw, voedselproductieketens en gezondheid*. Van Gorcum, Assen, pp. 177-195.
- HEES, E. (1995). *Trekkers op de trap; kritische geluiden in de agrarische belangenbehartiging tussen 1970 en 1995*. Wetenschapswinkel en Vakgroep Sociologie, Landbouwwuniversiteit, Wageningen.
- HEES, E., H. RENTING & S. DE ROOIJ (1994). *Naar lokale zelfregulering; Samenwerkingsverbanden voor integratie van landbouw, milieu, natuur en landschap*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij & Circle for Rural European Studies, Landbouwwuniversiteit, Wageningen.
- HERMANS, C. & P. VEREIJKEN (1991). Duurzame graasveehouderij; naar landbouwkundig vermogen en ecologische draagkracht. In: *Landschap*, jaargang 8, nr 4 (p. 241-248).
- HERMANS, C.M.L. (1992). *Herstructurering van een veenweidegebied met het geïntegreerde bedrijfsmodel*. Rapport nr 134, Proefstation voor de Rundveehouderij, Schapenhouderij en Paardenhouderij, Lelystad.
- HERMANS, C. (1993). *Twee duurzaamheidscriteria getoetst aan een gangbaar melkveebedrijf*. Rapport nr 143, Proefstation voor de Rundveehouderij, Schapenhouderij en Paardenhouderij, Lelystad.
- HODGSON, G.M. (1988). *Economics and institutions, a manifesto for a modern institutional economics*. Polity Press, Cambridge UK.
- HOFSTEE, E.W. (1948). *De ommekeer in de Groninger landbouw, 1775-1875*.
- HOFSTEE, E.W. (1983). Interview. *Tijdschrift Spil*, jaargang 1982-1983, nummer 29-30, Manifest Ruurlo. pp. 3-14.
- HOFSTEE, E.W. (1985). *Groningen van grasland naar bouwland, 1750-1930*. Pudoc, Wageningen.
- HOOGENBOOM, M. (1994a). *CLP-project; Verbetering van de kaaskwaliteit*. CAVO LATUCO, Utrecht.
- HOOGENBOOM, M. (1994b). *Verslag CLP-winterproef; een onderzoek naar de verbetering van de (boeren-)kaas kwaliteit*. CAVO LATUCO, Utrecht.
- HORLINGS, I. (1996). *Duurzaam boeren met beleid; Innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw*. Proefschrift. Studies van Landbouw en Platteland 20, Landbouw Universiteit, Wageningen.
- HUGHES, T.P. (1987). The evolution of large technological systems. In: W.E. Bijker, T.P. Hughes & T.J. Pinch (eds), *The social construction of technological systems*. The MIT Press, Cambridge, London, pp. 51-82.
- HUTTEN, TH. & H. RUTTEN (1990). Technologische trajecten in de Nederlandse landbouw. In: A.L.G.M. Bauwens, M.N. de Groot & K.J. Poppe (red.), *Agrarisch bestaan; Beschouwingen bij vijftig jaar Landbouw-Economisch Instituut*. Van Gorcum, Assen-Maastricht. pp. 125-145.
- IKC-VEEHOUDERIJ (1993). *Kwaliteitszorg rond het melken; verslag van een workshop*. IKC-RSP, Lelystad.

- JOOSTEN, L.T.A., F. STOUTHART, W.J. VAN DER WEIJDEN, E.E. BIEWINGA & B.H.W. EDEL (1988). *Melkveehouderij en ammoniak: naar een andere aanpak in praktijk en beleid*. Centrum Landbouw en Milieu (CLM), Utrecht.
- KEARNEY, A.T. (1994). *De markt gemist? Door de beperkte marktgerichtheid drijgt somber perspectief voor de Nederlandse agrosector*. Amsterdam.
- KOENIS, S. (1992). De intellectuele rol. Intellectuelen en het transport van ideeën. In: L. Nauta et al., *De rol van de intellectueel*. Van Gennip, Amsterdam, pp. 22-36.
- KNORR-CETINA, K. (1981a). *The manufacture of knowledge: an essay on the constructivist and contextual nature of science*. Pergamon Press, Oxford.
- KNORR-CETINA, K. (1981b). The micro-sociological challenge of macro-sociology: towards a reconstruction of social theory and methodology. In: K. Knorr-Cetina & A.V. Cicourel (eds), *Advances in social theory and methodology: towards an integration of micro- and macro-sociologies*. London.
- KNORR-CETINA, K. (1988). The micro-sociological order. In: N.G. Fielding (ed.), *Actions and structure; research methods and social theory*. Sage, London & Beverly Hills.
- KNORR-CETINA, K. (1993). Strong constructivism - from a sociologist point of view: a personal addendum tot Sismondo's paper. In: *Social Studies of Science*, V23, pp. 555-563. Sage, London.
- KONINGSVELD, H. (1992). Zorg voor een duurzame landbouw (2); De landbouwuniversiteit een zorg? In: *Spil*, nr. 5 (109-110), pp. 8-11.
- KREBBERS, H. (1993) Sleuf of sleepvoet; mesttoediening op klei en veen vraagt eigen aanpak. In: *Boerderij/Veehouderij* 78, 26 januari 1993. Misset, Doetinchem.
- LATOUR, B. (1987). *Science in action: how to follow scientists and engineers through society*. Milton Keynes, Open University Press.
- LATOUR, B. (1990). Postmodern? No, simply amodern! Steps towards an anthropology of science. In: *Studies in the History and Philosophy of Science*, V21, nr 1, pp. 145-171.
- LATOUR, B. (1991). Na de sociale wending het roer nogmaals om. In: *Kennis en Methode, Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek*, jaargang XV, 1991-1, pp. 11-37.
- LATOUR, B. (1992a). Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts. In: W.E. Bijker & J. Law (eds), *Shaping technology, building society; studies in sociotechnical change*. The MIT Press, Cambridge/London, pp. 225-258.
- LATOUR, B. (1992b). *Aramis, or the love of technology*. Harvard University Press, Cambridge Mass.
- LATOUR, B. (1993a). *We have never been modern*. Harvard University Press, Cambridge.
- LATOUR, B. (1993b). Ethnography of a 'high-tech' case; About Aramis. In: P. Lemonnier (ed.), *Technological choices. Transformations in material cultures since the Neolithic*. Routledge, London/New York, pp. 372-398.
- LATOUR, B. (1994). On technical mediation - philosophy, sociology, genealogy. In: *Common Knowledge*, V34, pp. 29-64.
- LATOUR, B. (1995). De antropologisering van het wereldbeeld - een persoonlijk verslag. In: *Krisis, Tijdschrift voor filosofie*, 15e jaargang, nr. 58, pp. 29-37.
- LATOUR, B. & S. WOOLGAR (1979). *Laboratory Life: the social construction of scientific facts*. Sage, Beverly Hills.
- LAW, J. (ed.) (1986). *Power, Action and Belief: A new sociology of knowledge*. Routledge, London.
- LAW, J. (1987). Technology and heterogeneous engineering: the case of Portuguese expansion. In: W.E. Bijker, T.P. Hughes & T.J. Pinch (eds), *The social construction of technological systems: new directions in the sociology and history of technology*. MIT Press, Cambridge, pp. 111-134.
- LAW, J. (ed.) (1991). *A Sociology of Monsters: essays on power, technology and domination*. Routledge, London.
- LAW, J. (1994). *Organizing Modernity*. Blackwell Publishers, Oxford & Cambridge US.
- LAW, J. & M. CALLON (1988). Engineering and sociology in a military aircraft project: A network analysis of technological change. In: *Social Problems*, 35 (3), pp. 284-297.

- LAW, J. & A. MOL (1995). Notes on materiality. In: *The sociological review*, V43, no 2, Blackwell Publishers, Keele University. pp. 275-294.
- LAW, J. & J. HASSARD (eds) (1999). *Actor Network Theory and after*. Blackwell Publishers, Oxford, UK.
- LEEUWIS, C. (1993). *Of computers, myths and modelling: the social construction of diversity, knowledge, information and communication technologies in Dutch horticulture and agricultural extension*. Proefschrift, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- LEMONNIER P. (ed.) (1993a). *Technological choices. Transformations in material cultures since the Neolithic*. Routledge, London/New York.
- LEMONNIER P. (1993b). Introduction. In: P. Lemonnier (ed.), *Technological choices. Transformations in material cultures since the Neolithic*. Routledge, London/New York, pp. 1-35.
- LENTE, H. VAN (1992). De dialectiek van beloftevol onderzoek. In: *Kennis en Methode, Tijdschrift voor wetenschapsfilosofie en wetenschapsonderzoek*, jaargang XVII, 1992-2 pp. 149-171.
- LENTE, H. VAN (1994). *Promizing technology. The dynamics of expectations in technological developments*. Dissertatie, Universiteit Twente, Enschede.
- LENTE, H. VAN & A. RIP (1998). Expectations in technological developments; an example of prospective structures to be filled in by agency. In: C. Disco & B. van de Meulen (eds). *Getting new technologies together; studies in making socio-technical order*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.
- LONG, N. J.D. VAN DE PLOEG, C. CURTIN & L. BOX (1986). *The commiditization debate: labour process, strategy and social network*. Papers of the Department of Sociology 17, Landbouwniversiteit, Wageningen.
- LONG, N. & A. LONG (eds) (1992). *Battlefields of Knowledge; The interlocking of theory and practice in social research and development*. Routledge, London.
- LONG, N. & J.D. VAN DER PLOEG (1989). Demythologizing planned intervention: an actor perspective. In: *Sociologia Ruralis*, Vol. XXIX-3/4, p. 226-249.
- LONG, N. & J.D. VAN DER PLOEG (1994). Heterogeneity, actor en structuur: towards a reconstitution of the concept of structure. In: D. Booth (ed.), *Rethinking Social Development; Theory, Research and Practice*. Longman, Essex, pp. 62-89.
- LTB (1990). *Het bedrijfsstijlenperspectief als antwoord op de trendbreuk in land- en tuinbouw*. Interne notitie van het secretariaat, Haarlem.
- MEER, C.L.J. VAN DER & D. STRIJKER (1986). *De toekomstige ontwikkeling van het agrarisch grondgebruik in Nederland*. Mededelingen no 352, Landbouw-economisch Instituut, Den Haag.
- MEER, C.L.J. VAN DER, H. RUTTEN & N.A. DIJKVELD-STOL (1990). *Meerjarenvisie landbouwkundig onderzoek 1991-1994*. NRLO, Den Haag.
- MEER, C.L.J. VAN DER, H. RUTTEN & N.A. DIJKVELD-STOL (1991). *Technologie in de landbouw: Effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst*. WRR-rapport, Den Haag.
- MEESTER, G. & D. STRIJKER (1995). *Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening*. WRR-rapport V46, Staatsuitgeverij, Den Haag.
- MENDRAS, H. (1970). *The Vanishing Peasant; innovation and change in French agriculture*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MEULEN, H. VAN DER & F. VENTURA (1994). *La costruzione della qualita; produzione, commercializzazione e consumo della carne bovina in Umbria*. CESAR, Assisi, Italia.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ (1975). *Relatienota: nota betreffende de relatie landbouw en natuur- en landschapsbehoud*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ (1977a). *Landbouwverkenningen*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ (1977b). *Structuurvisie Landbouw*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW EN VISSERIJ (1989). *Structuurnota Landbouw*. Staatsuitgeverij, Den Haag.

- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1992). *Structuurschema Groene Ruimte*. SDU, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1992). *Beleidsplan Wetenschap en Technologie 1991-1994*. SDU, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1993). *Eenheid in verscheidenheid*. SDU, Den Haag
- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1993). *Van meer naar beter; kwaliteit en kwaliteitsbeleid in de agrarische sector*. SDU, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1994). *Zoek- en leerprocessen bij innovaties op het primaire agrarische bedrijf*. Directie Wetenschap en Technologie, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1995). *Dynamiek en Vernieuwing; Beleidsvoornemens op het gebied van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*. SDU, Den Haag.
- MINISTERIE VAN LANDBOUW, NATUURBEHEER EN VISSERIJ (1996). *Kennisbeleidsplan 1996-1998*. Directie Wetenschap en Kennisoverdracht, Den Haag.
- MINISTERIE VAN VOLKSHUISEVESTING EN RUIMTELIJKE ORDENING (1977). *Nota Landelijke Gebieden*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- MINISTERIE VAN VOLKSHUISEVESTING EN RUIMTELIJKE ORDENING & MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK WERK (1983). *Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud*. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- MINISTERIE VAN VOLKSHUISEVESTING, RUIMTELIJKE ORDENING EN MILIEUBEHEER (1990). *Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra*. Den Haag.
- MUMFORD, L. (1966). *The myth of the machine; Technics and human development*. Harcourt, Brace & World Inc., New York.
- MUNTERS, Q.J. (1980). E.W. Hostee: Tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme. In: *Mens en Maatschappij*, no. 3, jaargang 55.
- NAGELKERKE, A. (1992). *Instituten en economisch handelen*. Proefschrift, Tilburg.
- NAJK (1978). *Boer Blijven*. Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, Utrecht.
- NAJK (1983). *Boer Blijven; Plaats en toekomst van de Nederlandse landbouw*. Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt, Utrecht.
- NATIONALE RAAD VOOR LANDBOUWKUNDIG ONDERZOEK (1991). *Genetische varianten en melkeigenschappen*. NRLO, Den Haag.
- NATIONALE RAAD VOOR LANDBOUWKUNDIG ONDERZOEK (1994). *Meerdere vergelijkingen en veel onbekenden*. NRLO, Den Haag.
- NATIONALE RAAD VOOR LANDBOUWKUNDIG ONDERZOEK (1994). *Landbouwkundig onderzoek op weg naar de 21e eeuw; Meerjarenvisie Landbouwkundig Onderzoek 1995-1998*. NRLO, Den Haag.
- NEDERLANDSE VERENIGING VOOR ECOLOGISCHE LANDBOUW (1991). *Modelstudie naar de mogelijkheden van ecologische boerenkaasproductie in het veenweidegebied*. NVEL, Zwolle.
- NELSON, R.R. & S.G. WINTER (1982). *An evolutionary theory of economic change*. Belknap Press of Harvard University, Cambridge Mass.
- NIJMEIJER, E. & N. VERGEER (1992). *Veenweidekaas: een belegde boterham. Een onderzoek naar de marketingoeringen met streek-eigen producten en de afzet mogelijkheden van boerenkaas*. Wetenschapswinkel, Rapport nr 64, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- NOOIJ, A.T.J. (1994). Bestuurlijke problematiek rond de landbouw, en veranderingen in de rol van de overheid en de belangenbehartiging: een terreinverkenning. *Tijdschrift voor Sociaal wetenschappelijk onderzoek van de Landbouw*, jaargang...pp.
- OLDENBROEK, J.K. & E.W. BRASCAMP (1991). *Differentiatie van boerderijmelk*. NRLO-rapport nr. 92/4, NRLO, Den Haag.
- OORTWIJN, H. (1992). *Eigenschappen van melk van belang voor de Boerenkaasbereiding en factoren die deze beïnvloeden; verslag van een literatuuronderzoek 1991-1992*. Begeleidingscommissie Onderzoek Boerenkaas. IKC-Veehouderij, Ede.

- OOSTINDIE H. & R. VAN BROEKHUIZEN (1997). *Passen en meten; een praktijkonderzoek naar de inpasbaarheid van beheersovereenkomsten*. Dienst Landinrichting en Beheer Landbouwgronden en vakgroep Sociologie, Landbouwniversiteit Wageningen.
- OOSTERHUIS H. & T. VAN DEN HAVE (1991). *Verslag van een studiereis naar Italië*. Interne notitie, nr 70, IKC-Veehouderij, Ede.
- OOSTERHUIS, H. (1993). *Sectorstudie boerderijzuivelbereiding*. IKC-Veehouderij, Ede.
- PELS, D. (1995). Liberale asymmetrie. In: *Krisis, Tijdschrift voor filosofie*. 15e jaargang, nr 58, pp. 16-20.
- PICKERING, A. (ed.) (1992). *Science as practice and culture*. The University of Chicago Press.
- PINCH, T.J. & W.E. BIJKER (1987). The social construction of facts and artifacts: or how the sociology of science and the sociology of technology might benefit each other. In: W.E. Bijker, T.P. Hughes & T.J. Pinch (eds), *The social construction of technological systems: new directions in the sociology and history of technology*. MIT Press, Cambridge, pp. 17-50.
- PLAS, L. VAN DER & M. FONTE (eds) (1994). *Rural gender studies in Europe*. Van Gorcum, Assen.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1985). Het classificatieschema van en in de Nederlandse landbouw. In: *Spil* 41-42.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1987). *De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening*. Mededelingen van de vakgroepen sociologie; 21. Landbouwniversiteit, Wageningen.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1988). Produktie van kwaliteit (1); hoogwaardige en natuur zuivere specialiteiten van de Italiaanse landbouw. In: *Spil* (71-72), pp. 36-43.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1990a). *Labor, markets and agricultural production*. Westview Press, Boulder, San Francisco & Oxford.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1990b). De produktie van kwaliteit: de Nederlandse pat-situatie. In: J.D. van der Ploeg & M. Ettema (red.), *Tussen bulk en kwaliteit; Landbouw, voedselproductieketens en gezondheid*. Van Gorcum, Assen, pp. 11-21.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1991a). Michele de Benedictis en het Europese landbouw-beleid. Over zelfverkozen gevangenschap. In: *Spil* 99-100, pp. 43-46.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1991b). *Landbouw als mensenwerk; arbeid en technologie inde agrarische ontwikkeling*. Coutinho, Muiderberg.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1992). The Reconstitution of Locality: Technology and Labour in Modern Agriculture. In: T. Marsden, P. Lowe & S. Whatmore (eds), *Labour and locality*. Critical perspectives on rural change series IV. London, David Fulton Publishers Ltd., pp. 19-43.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1993). *Over de betekenis van verscheidenheid*. Inaugurele rede. Landbouw-universiteit, Wageningen.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1994). Styles of farming: an introductory note on concepts and methodology. In: Ploeg, J.D. van der & A. Long (eds) (1994). *Born From Within; Practice and perspectives of endogenous Rural Development*. Van Gorcum, Assen, pp. 7-30.
- PLOEG, J.D. VAN DER (1999). *De virtuele boer*. Van Gorcum, Assen.
- PLOEG, J.D. VAN DER & M. ETTEMA (red.) (1990). *Tussen bulk en kwaliteit; Landbouw, voedselproductieketens en gezondheid*. Van Gorcum, Assen.
- PLOEG, J.D. VAN DER, V. SACCOMANDI & D. ROEP (1990). Differentiële groeipatronen in de landbouw: het verband tussen zingeving en structurering. In: *Tijdschrift voor Sociaal wetenschappelijk onderzoek van de Landbouw*, jaargang 5, nr 2, pp. 108-132.
- PLOEG, J.D. VAN DER & D. ROEP (1990). *Bedrijfstijlen in de Zuidhollandse Veenweidegebieden, nieuwe perspectieven voor beleid en belangenbehartiging*. Katholieke Land- en Tuinbouw Bond en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingsociologie van de Landbouwniversiteit, Wageningen.
- PLOEG, J.D. VAN DER & D. ROEP (1991). Het averechtse milieubeleid. In: *Agrarisch Dagblad*, 25 januari 1991.
- PLOEG, J.D. VAN DER, S. MIEDEMA, D. ROEP, R. VAN BROEKHUIZEN & R. DE BRUIN (1992). *Boer Bliuwe, Blinder ...!, Bedrijfstijlen, ondernemerschap en toekomstperspectieven*. Advies voor

- Management/CCLB en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- LOEG, J.D. VAN DER ET AL (1993). *It kearpunt foarby; Bouwstenen voor het Agrarisch Ontwikkelingsplan Friesland*. Landbouwuniversiteit Wageningen, AVM/CCLB Leeuwarden en IKC-Veehouderij en Milieu Ede, Bedrijfsstijlenstudie 10, Landbouwuniversiteit Wageningen.
- LOEG, J.D. VAN DER & A. LONG (eds) (1994). *Born From Within; Practice and perspectives of endogenous Rural Development*. Van Gorcum, Assen.
- LOEG, J.D. VAN DER & G. VAN DIJK (eds) (1995). *Beyond Modernization; The impact of endogenous rural development*. Van Gorcum, Assen.
- LOEG, J.D. VAN DER, R. VAN BROEKHUIZEN, H. OOSTINDIE, D. ROEP, K. VERHAAR, H. PILAT, G. VAN DIJK, G. BEERS & J. EKKES (1997). Plattelandsvernieuwing in de agrarische sector: een analyse van de sociaal-economische impact. In: R. van Broekhuizen & J.D. van der Ploeg (red.) (1997). *Over de kwaliteit van plattelandsontwikkeling; opstellen over doeleinden, sociaal-economische impact en mechanismen*. Circle for Rural European Studies, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- POHLMANN, E. (1993). *Streek eigenwijs produceren; Een onderzoek naar perspectieven voor de productie en afzet van Veenweidekaas in het Westelijk Veenweidegebied*. Rapport Wetenschapswinkel, Landbouwuniversiteit Wageningen.
- PRAKTIJKONDERZOEK RUNDVEE, SCHAPEN EN PAARDEN (1998). *Agrarisch natuurbeheer westelijk veenweidegebied; resultaten en ervaringen van proefbedrijf Zegveld en demobedrijven 1991-1998*. PR, Lelystad.
- PRODUCTIESCHAP VOOR DE ZUIVEL. *Statistisch jaaroverzichten; 1946-1992*. PZ, Rijswijk.
- PROEFSTATION VOOR DE RUNDVEEHOUDERIJ, SCHAPENHOUDERIJ EN PAARDENHOUDERIJ (1990). *Praktijkonderzoek*, 3e jaargang, nr.6, oktober 1990. PR, Lelystad.
- PROVINCIE NOORD-HOLLAND (1990). *Veenweidegebieden: opgeven of hoop geven?: een visie op de toekomst van de landbouw in de Noordhollandse veenweidegebieden*. Dienst Ruimte en Groen Provincie Noord-Holland, Haarlem.
- PROVINCIE ZUID-HOLLAND (1989). *Discussienota Ontwikkelingsplan Veenweidegebieden 'De veenweiden, kern van het groene hart!'*. Den Haag.
- PROVINCIE ZUID-HOLLAND (1991). *Ontwerp-ontwikkelingsplan Veenweidegebieden*. Den Haag.
- PROVINCIE ZUID-HOLLAND (1991). *Tussenrapportage Ontwikkelingsplan Veenweidegebieden*. Interne notitie. Bureau Landbouw en landinrichting, Den Haag, 1991.
- PROVINCIE ZUID-HOLLAND (1992). *Ontwikkelingsplan veenweidegebieden*. Provincie Zuid-Holland, Den Haag.
- PROVINCIE ZUID-HOLLAND (1993). *Ontwikkelingsplan Veenweidegebieden; tussentijdse beleidsevaluatie*. Uitgevoerd door Agrarische Hogeschool Delft in opdracht van Dienst Ruimte en Groen, Den Haag.
- REITSMA, A. (1969). *Rundveehouderij in combinatie met kaasmakerij en varkenshouderij; mogelijkheden ter vergroting van de productieomvang en de rentabiliteit van tweemansbedrijven*. Landbouw Economisch-Instituut, Afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek landbouw, no. 3.1. Den Haag.
- RENTING, H., R. DE BRUIN & E. POHLMANN (1994). *Bruggen bouwen: Een integrale aanpak van landbouw, milieu, natuur en landschap in Eastermar's Landsdouwe*. Centre for Rural European Studies, Wageningen.
- RIP, A. (1992). A quasi-evolutionary model of technology development and a cognitive approach to technology policy. *RISESST* (Number 2), pp. 69-103.
- RIP, A. & R. KEMP (1996). *Towards a theory of socio-technical change*. Universiteit Twente en Universiteit Limburg.
- RODENBURG J. & H. VAN DER MEULEN (1996). *Slimme streken; 25 pakkende verhalen van inventieve boeren en tuinders over hun streekproduct*. Uitgeverij Roodbont, Zutphen.
- ROEP, D. (1988). *Stap voor Stap of met een Sprong; bedrijfsstrategieën in het landbouwstelsel van de Parmigiano Reggiano*. Afstudeerscriptie, Vakgroep Sociologie, Landbouwuniversiteit, Wageningen.

- ROEP, D. (1991a). *Naar een ontwerp en proefopzet voor een 'Veenweidekaas'; Kort verslag van een vooronderzoek t.b.v. Werkgroep specialiteiten productie in de westelijke veenweidegebieden.*
- ROEP, D. (1991b). *Streekeigen productie in de westelijke veenweidegebieden; Naar een gerichte aanpak van een duurzame landbouwontwikkeling.* Beleidsnotitie voor de Werkgroep Veenweidekaas. Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- ROEP, D. (1993a). Landbouw op een keerpunt: verscheidenheid als springplank voor diversificatie. In: *Tijdschrift voor Sociaal wetenschappelijk onderzoek in de Landbouw*, v8, nr 3, pp. 279-308.
- ROEP, D. (1993b). Nieuwe antwoorden nodig voor problemen van deze tijd. *Agrarisch Dagblad*, 15 oktober 1993.
- ROEP, D. (1994). *Boerenzuivel in perspectief.* Werkdocument ten behoeve van een studiedag op 15 december 1994. Bond van Boerderijzuivelbereiders (BBZ), IKC-Veehouderij en Vakgroep Rurale sociologie Landbouwuniversiteit Wageningen.
- ROEP, D. & R. DE BRUIN (1994). Regional Marginalization; Styles of farming and Technology Development. In: J.D. van der Ploeg & A. Long (eds), *Born form Within; Practice and perspectives of endogeneous rural development.* Van Gorcum, Assen.
- ROEP, D., J.D. VAN DER PLOEG & C. LEEUWIS (1991). *Zicht op Duurzaamheid en Continuïteit; Bedrijfsstijlen in de Achterhoek.* Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- ROEP, D. & J. ROEX (1992). *Wikken en wegen: bedrijfsstijlen en verschillen in stikstofoverschot.* Vakgroep Rurale Sociologie, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- ROEST, K. DE (1990). Een voorbeeld van kwaliteit: de productie van Parmezaanse kaas. In: J.D. van der Ploeg & M. Ettema (eds), *Tussen bulk en kwaliteit; Landbouw, voedselproductieketens en gezondheid.* Van Gorcum, Assen. pp. 77-87.
- ROEST, K. DE (2000). *The Parmigiano-Reggiano cheese production: an example of a local endogenous production system.* Dissertatie, Wageningen Agricultural University.
- ROEX, J. (1992). *Boerencontouren.* Onderzoekverslag vakgroep rurale sociologie, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- ROGERS, E.M. (1962). *Diffusion of innovations.* The Free Press, New York.
- ROOIJ, S. DE (1992). *Werk van de tweede soort; boerinnen in de melkveehouderij.* Van Gorcum, Assen/Maastricht.
- ROOIJ, S. DE, E. BROUWER & R. VAN BROEKHUIZEN (1995). *Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling.* Studies van Landbouw en Platteland 18. Circle for Rural European Studies en Wetenschapswinkel, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- RUTTEN, H. (1992). *Productivity growth of Dutch agriculture, 1949-1989.* Mededelingen 470. Landbouw Economisch-Instituut, Den Haag.
- SACCOMANDI, V. (1998). *Agricultural market economics; a neo-institutional analysis of the exchange, circulation and distribution of agrocltural products.* Van Gorcum, Assen.
- SCHIERE, C. (1938). *Het bedrijf van de zelfkazers in Utrecht en Zuid-Holland.* Kaascontrolestation te Utrecht voor volvette kaas, Utrecht.
- SCHILS, J. (1993). De keuze van Jacques Delors. In: *Agrarisch Dagblad*, 16 januari 1993.
- SCHOT, J. (1991). *Maatschappelijke sturing van technische ontwikkeling; Constructief technology assessment als hedendaags Luddisme.* Dissertatie, University of Twente, Enschede.
- SCHOT, J. (1992). The policy relevance of the quasi-evolutionary model: the case of stimulating clean technologies. In: R. Coombs et al. *Technical change and company strategies.* Academic Press, London, pp. 185-201.
- SCHUTHOF, P., A. VAN DEN HAM, L. LEKKERKERK EN R. VAN BROEKHUIZEN (1994). *Naar een doelgericht ammoniakbeleid; Bedrijfsstijlen en verschillen in ammoniakemissie in de melkveehouderij.* Studies van Landbouw en Platteland 15, Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- SCHWARZ, M. & M. THOMPSON (1990). *Divided we stand. Redefining politics technology and social choice.* Harvester Wheatsheaf, New York, London, Toronto, Sydney and Tokyo.
- SISMONDO, S. (1993a). Some social contructions. In: *Social Studies of Science*, V23, pp. 515-553.
- SISMONDO, S. (1993b). Response to Knorr Cetina. In: *Social Studies of Science*, V23, pp. 563-569.

- SLICHER VAN BATH, B.H. (1960). *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*. Het spectrum, Utrecht, Antwerpen.
- SLUIMAN, W.J. (1965). *Perspectieven van de boerenkaasbereiding*. Studies Landbouw Economisch Instituut; no. 19, 's-Gravenhage.
- SPAAN, J.H. & J.D. VAN DER PLOEG (1992). *Toppers en tuinders, bedrijfsstijlen in de glastuinbouw: een verkenning*. Provincie Zuid-Holland en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- SOLDAAT, B. & F. LUCASSEN (1991). Belangenbehartiging en bedrijfsstijlen; Dominante visie ter discussie. In: *Spil*, nr 99-100, december 1991, Ruurlo, pp. 33-36.
- STAUDENMAIER, J.M. (1985). *Technology's storytellers; rewaving the human fabric*. The Society for the History of Technology and MIT Press, Cambridge Massachusetts, London.
- STAALDUNEN, C.J. VAN, G. STEMERDINK & A.G. HENGVELD (1983). *Kaasmaken op de boerderij: een alternatief? Modellenstudie voor Zuid-Holland en Utrecht*. Consultantschap voor de Rundveehouderij, Gouda.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1993). *Jaarverslag 1992*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1994). *'Het is geen kaas, het is Comté'; Verslag van een studiereis naar de Franche-Comté van 1 t/m 5 november 1993 in het kader van het Veenweidekaasproject*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1994). *Jaarverslag 1993*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1995). *Jaarverslag 1994*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1996). *Jaarverslag 1995*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1997). *Jaarverslag 1996*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1998). *Jaarverslag 1997*. Haarlem.
- STICHTING STREEKEIGEN PRODUCTIE IN HET WESTELIJK VEENWEIDEGEBIED (1999). *Jaarverslag 1998*. Haarlem.
- STEE, A.P.J.M.M. VAN DER (1989). *Om schone zakelijkheid; Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland*. Landbouwschap, Den Haag.
- STOLWIJK, H.J.J. (1992). *De Nederlandse landbouw op de drempel van de 21ste eeuw; Een beschouwing over de knelpunten en perspectieven*. Onderzoeksmemorandum no 95, Centraal Plan Bureau, Den Haag.
- STRIJKER, D. (1992). Grond voor keuzen - visie van een econoom; Een paradigma ter discussie. In: *Spil*, nr 5 (109-110), pp. 17-20.
- STRIJK, P.C. (1992) Grond voor keuzen - een agronomisch commentaar; Intensivering haalbaar, zuiniger en schoner? In: *Spil* nr 5 (109-110), pp. 21-25.
- STUURGROEP GROENE HART (1992). *Eindrapport: Nadere uitwerking Vierde nota, Plan van aanpak ROM-beleid*. Provincie Zuid-Holland, RPD, Den Haag.
- SWIERSTRA, T. (1995). Een koud bad. In: *Krisis, Tijdschrift voor filosofie*. 15e jaargang, nr 58, maart 1995, pp. 25-28.
- TERWAN, P. (1988). *Landbouw en natuur in veenweidegebieden; perspectieven voor verweving*. CLM, Utrecht.
- TERWAN, P. E.E. BIEWINGA & A.W. WESSELO (1994). *Milieu- en natuurcriteria voor de productie van Veenweidekaas; Advies over het voorlopige produktiereglement*. Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM), Utrecht.
- TIELROOY H. (1991). *Een Gideonsbende in de Alblasserwaard-Vijfheerenlanden*. Afstudeerscriptie, Derde Wereld Centrum, Nijmegen, 1991.
- TIELROOY H., D. ROEP & E. POHLMANN (1994). Studieclub is de motor achter veenweidekaas-project; Zuidhollandse boeren nemen produktontwikkeling in eigen hand. In: R. van

- Broekhuizen & H. Renting, *Pioniers op het platteland; Boeren en tuinders op zoek naar nieuwe overlevingsmogelijkheden*. CLO-Pers, Den Haag, pp. 131-140.
- VELDEN, A.J. VAN DER & A.G.A. DE GROOT (1991). *Kaasspecialzaken met verschillende winkelformules*. Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, Zoetermeer.
- VENTURA, F. & H. VAN DER MEULEN (1994). Transformation of high-quality meat: the case of Chianina meat in umbria, Italy. In: J.D. van der Ploeg & A. Long (eds), *Born From Within; Practice and perspectives of endogenous Rural Development*. Van Gorcum, Assen. pp. 128-159.
- VLIET, F. VAN (1999). *De Change Agent en zijn resources*. Proefschrift. Erasmus Universiteit, Rotterdam.
- VOLKER, C.M. (1989). *Beheer van natuur en landschap door agrariërs*. Algemeen deel. Staring Centrum, Wageningen.
- VRIES, G. DE (1977). *Sociale orde, regels en de sociologie; een wetenschapsfilosofisch onderzoek naar de theorievorming in de sociologie*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, Boom, Meppel.
- WESTER, F. (1987). *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Coutinho, Muiderberg.
- WEIJDEN, W.J. VAN DER (1984). *Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw*. WRR-rapport V44. Staatsuitgeverij, Den Haag.
- WEIJDEN, W.J. VAN DER (1997). Inzetten emissie-arme sproeiboom niet zonder risico's. *Agrarisch Dagblad*.
- WESSELING, H. (1981). Gaat het Nederlandse 'zuivelfront' de prille internationale solidariteit tussen Nederlandse agrarische jongeren en kleine boeren in de Derde Wereld breken? In: *Spil*, oktober 1981, nr 27, pp. 19-21.
- WESSELING, H. (1983). Interview met Cees van Gaalen; woordvoerder van de 'Columbia-gangers'. In: *Spil*, 1982-1983, nr 29-30, Ruurlo, pp. 15-18.
- WESSELING H., A. WIERSMA & A. VOORTMAN (1981). Interview met Zeger Stappershoek en Gerard Titulaer, voorzitter respectievelijk secretaris van het NAJK. In: *Spil*, november 1981, no. 28, Ruurlo, pp. 3-14.
- WINNER, L. (1977). *Autonomous technology*. MIT Press, Cambridge Mass.
- WISKERKE, J.S.C. (1995). Arable farmers: a new interpretation of sustainable baking wheat cultivation. In: *Beyond modernization; the impact of endogenous rural development*. J.D. van der Ploeg & G. van Dijk (eds). Van Gorcum, Assen.
- WISKERKE, J.S.C. (1997). *Zeeuwse akkerbouw tussen verandering en continuïteit; Een sociologische studie naar diversiteit in landbouwbeoefening, technologieontwikkeling en plattelandsvernieuwing*. Proefschrift, vakgroep sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen.
- WIT, C.T. DE (1992). Over het efficiënte gebruik van hulpbronnen in de landbouw; Een poging tot interdisciplinaire benadering. In: *Spil*, nr 5 (109-110), pp. 40-52.
- WESTELIJK LAND- EN TUINBOUW ORGANISATIE (WLTO) (1998). *Binnentuin & buitenhof; naar nieuwe relaties tussen landschap, groen ondernemerschap en randstadmetropool*. Haarlem.
- WOOLGAR, S. (1992). Some remarks about positionism: a reply to Collins and Yearley. In: A. Pickering (ed.). *Science as practice and culture*. The University of Chicago Press, pp. 327-342.
- WOOLGAR, S. & M. ASHMORE (eds) (1988). *Knowledge and reflexivity: new frontiers in the sociology of knowledge*. Sage, London.
- WRR, (1992). *Grond voor keuzen. Vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap*. Rapporten aan de Regering 42, SDU, Den Haag.
- ZANDEN, J.L. VAN (1985). *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. Bijdragen vakgroep Algemene Agrarische geschiedenis nr 25, Wageningen.
- ZEEUW, A. DE & C.L.J. VAN DER MEER (1992). Grond voor keuzen - suggesties voor vervolg; Ontoereikende methode belemmert het schetsen van betekenisvolle beleidsalternatieven. In: *Spil*, nr 5 (109-110), pp. 29-34.
- ZIJDERVELD, A.C. (1974). *Institutionalisering; een studie over het methodologisch dilemma der sociale wetenschappen*. Boom, Meppel.

Summary

Innovative work: tracks and traces of capacity and incapacity

Innovative work involves a great deal. This is the tenor of the stories in this book. It becomes obvious after reading the rather detailed descriptions of the development of a particular case of innovation (Chapters 4 and 5). The guiding principle here is *how*, by following the work of the innovators, a vague idea gradually takes concrete form in the continuous interaction between the processes of *elaborating the idea, creating room for innovation* (both Chapter 4), and *realizing the idea* (Chapter 5). This continuous interplay is essential for the case of innovative work, regardless of its nature, effects, or location. I discuss at length the nature of innovation processes in an introduction to the ethnography (Chapter 4).

In three, overlapping, acts, I have described as completely as possible a picture of the development of the innovative process in question: how a region-specific type of agricultural production and marketing is gradually created in and for the *Westelijk Veenweidegebied* (the western peatland region, a predominantly grassland area situated as a 'green heart' at the centre of the most urbanized part of the Netherlands). In doing so, I show that both the course and outcomes of the innovation process cannot be understood in isolation from its historical context; or rather, from that which preceded the innovation process and from which it originated.

Here, this includes the post-war modernization of agriculture and the particular social and material conditions of the western peatland region. I analyse this historical relationship in detail in Chapter 3. There I argue that the modernization trajectory was narrowed down to the generalization of one single development opportunity: the mass-production and marketing of cheap commodities. The existing socio-material order was altered accordingly. The particular social and material conditions of the western peatland region, which I discuss in detail, were regarded as obstacles to be overcome in time. A 'modern' socio-material order was established along this narrow — and, at the time, unquestioned — technological trajectory. An order embodied by for instance productive breeds of dairy cows, high-yielding grass varieties, labour-saving machinery, and various organizations involved in lobbying policy, research, and advisory bodies for particular interests. This reconstruction went along with the loss of the particular of the region, such as typical ecological values and the local knowledge to produce and market high-quality farmhouse cheese. But the further the modernization trajectory unrolled, the more it became stuck and was hindered by all kinds of issues it was supposed to overcome. Nature and society could no longer be forced to cooperate. The modernization trajectory turned out to be a dead end. It was time for radical change. But

then the capacity of the established, 'modern' order represented an institutionalized inability to act differently.

The particular case of innovation and all it involved must be situated in this context. I show in my ethnography how the notion of region-specific production began to take the shape of a counterbalance to the disrupting and marginalizing effects of modernization. It represented a process of particularization of agriculture that had to be built from scratch: nature and society had to be mobilized along a different trajectory. I emphasize the crucial part played by pioneers in this; their role in the constant (re)shaping of ideas, in forging alliances, and in the search for the most appropriate structure for the realization of their idea. I describe how they worked as a study group under the auspices of the *Stichting Streekeigen Productie in het Westelijk Veenweidegebied* (Foundation for Region-specific Production), set up for this purpose. Hence, they were able to use their own knowledge and skills as a starting point and to gain control over the course and outcomes of the innovation process. I indicate how they were confronted with institutionalized incapacity and opposition of the established order.

Both capacity and incapacity have thus determined the course and outcomes of the innovation process. This is no different in other cases. Innovative work is comprehensive and far-reaching, it follows an unpredictable course, especially if new technological routes have to be found. The results cannot be anticipated, no matter what is claimed with the benefit of hindsight. In the Introduction, I define innovating in a general sense as building the ability to make a supposedly relevant set of interacting social and natural ordering processes to work differently. If this complex process of co-production and its outcome — nature and society seamlessly interwoven into a heterogeneous configuration — are not taken into account, the full extent of what is involved in innovative work cannot be understood.

This is what I had in mind while writing this book. I wanted to point out that, since the early 1990s, we are witnessing and partaking in a radical and inclusive innovation in agriculture and the countryside, which will, once again, have a significant effect on agriculture and the countryside. The end of this dramatic process is not in sight and its outcomes are by no means certain.

It is a process in which what once was self-evident is no longer so; a process whereby one can no longer follow blindly the once familiar ways of thinking and doing; a process that creates disruption, instability, and the disfunctioning of the established order. The once well-organized and coherent world gradually collapses, as the cement of the 'old' technology crumbles. A radical innovation causes confusion and uncertainty. This is a time when institutionalized incapacity is felt to its full extent, with all the associated frustrations; people are assiduously — and, at times, desperately — searching for a new common guiding principle with which to collect snippets of capacity in order to create a new, stable unity.

I aim to provide insight into this dramatic turn. It is an insight that is continuously progressing, based on empirical enrichment and analytical depth, and based on the interaction between the recording of experiences and the search for conceptual tools

to interpret these experiences within a wider context. In doing so, I hope to begin to make more empirically founded statements on innovative work in general from a pragmatic standpoint vis-à-vis technology, nature, and society. I argue, in the introduction, that the existing socio-material order, in all its manifestations, can only be explained as the outcome of the interaction between previous ordering processes, as the outcome of a particular mode of ordering by which social and natural processes are inextricably interwoven by technology as *mediair*. I have conceptualized this as a socio-material analytical framework (figure 2, p. 12), which serves as a guiding principle for my narrative. At the centre of the framework is situated my notion of a *working whole*: the complex set of interacting natural and social ordering processes, in which technology takes on the role of the gradually established ability to make a supposedly relevant part of the whole work effectively.

This book offers numerous theoretical and methodological starting points for research that reaches beyond merely narrating and defining the radical innovation that takes place in agriculture and the countryside.

Curriculum Vitae

Dirk Roep is geboren op 9 september 1957 te Hollum op Ameland. Na de MAVO op Ameland volgde hij de HAVO in Heerenveen. In 1975 koos hij voor de Bijzondere Hogere Landbouw School in Leeuwarden. In januari 1978 stapte hij over naar de Rijks Hogere Landbouw School in Groningen om de nog prille milieu-opleiding te gaan volgen met stages bij het Waterleiding Bedrijf Groningen en het Hoogheemraadschap Rijnland. Uit ontevredenheid met de opleiding keerde hij in juni 1979, na zijn afstuderen als milieukundig landbouwingenieur, terug naar de boerderij op Ameland. Hier heeft hij een viertal jaren gewerkt in de plaatselijke horeca en de rugdherberg met uitzondering van 1981 toen hij samen met een reisgenoot 9 maanden door Zuid- en Midden-Amerika heeft getrokken. Na terugkomst is hij zich meer dan voordien bezig gaan houden met het reilen en zeilen van de boerderij. In 1983 is hij opnieuw gaan studeren aan de Landbouwhogeschool in Wageningen. Gedurende zijn praktijktijd in 1986 heeft hij een half jaar gewerkt bij het *Centro di Ricerche Produzione Animale* (CRPA) in Reggio Emilia in Italië. Hier heeft hij onderzoek verricht naar uiteenlopende bedrijfs- en inkomensstrategieën bij melkveehouders in het Parmezaanse kaasgebied. Terug in Wageningen werd onder leiding van Van der Ploeg, werkzaam bij de vakgroep sociologie, eenzelfde soort onderzoek uitgevoerd met LEI-gegevens. In november 1988 is hij *cum laude* afgestudeerd als rueraal socioloog met economie als bijvak. In maart 1989 is hij als toegevoegd onderzoeker bij de vakgroep sociologie komen werken om met Van der Ploeg een begin te maken met het bedrijfsstijlenonderzoek. Begin jaren negentig is hij tevens betrokken bij het EG-onderzoeksprogramma '*Design methods for Endogenous Rural Development*'. In 1991 is hij voor twee jaar aangesteld als Assistent in Opleiding om daarna weer als toegevoegd onderzoeker bij de vakgroep te werken. Vanaf begin jaren negentig heeft hij nauw samen gewerkt een groep pionerende boeren uit het Westelijk Veenweidegebied. Met hen heeft hij een viertal jaren gewerkt aan het opzetten van streekeigen productie in het Groene Hart. Dit kreeg een vervolg in Waterland. Samen met diverse regionale organisaties heeft hij zich ingezet voor een landelijk keurmerk voor streekeigen productie. Sinds begin 1996 heeft hij getrokken aan het opzetten en uitvoeren van het project 'Plattelandsvernieuwing op de Friese Waddeneilanden' in samenwerking met de FLTO. Vanaf begin 1998 is hij naast zijn werk bij de universiteit ook als free-lance adviseur en projectleider gaan werken. Sinds maart 1999 is hij middels de leerstoel rurale sociologie betrokken bij het EG-onderzoeksprogramma '*The Social Economic Impact of Rural Development*'.

